

MÉSZÁROS TAMÁS

A RHAMNUSI ANTIPHÓN

doktori dolgozat

Témavezető:

DR. FARKAS ZOLTÁN, egyetemi docens

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Nyelvtudományi Doktori Iskola (Dr. É. Kiss Katalin)

Klasszika-filológia műhely (Dr. Maróth Miklós)

2011

Tartalom

Tartalom.....	2
Előszó	3
I. A RHAMNUSI ANTIPHÓN.....	6
1. Történeti háttér: A négyszázak	6
2. Az Antiphón-kérdés	15
3. Az életrajzi hagyomány.....	21
4. Az Antiphón-testimoniumok	33
5. A szofisztikus értekezések.....	54
6. Antiphón törvényszéki beszédeinek töredékei	70
II. ANTIPHÓN BESZÉDEI.....	80
1. A gyilkossági ügyek eljárásjogi háttere	80
2. A méregkeverő mostoha.....	94
3. A tetralogiák	106
4. Héródész meggyilkolása	115
5. A kórista	129
6. A mesterségen kívüli bizonyítás Antiphón beszédeiben.....	137
7. Antiphón és az attikai szónoki kánon	145
BIBLIOGRÁFIA.....	152

Előszó

„*Verba ornatissime promit, ita ut fluvii et uberrime fontes videantur*”¹

Az attikai ékesszólás tanulmányozása egészen a közelmúltig nem tartozott a népszerű kutatási területek közé. Miután a 19–20. század fordulóján a német filológia egyik csúcsteljesítményeként a Teubner kiadó vállalkozásában sorban megszületett a tíz kanonizált szónok beszédeinek kritikai kiadása, a filológusok érdeklődése, néhány kivételtől eltekintve, elapadni látszott. Mindez fokozottan érvényes volt a hazai klasszika-filológiára: az óriási anyagból a teljes termés csupán néhány fordítás, leginkább Démosthenés beszédeiből, melyeknek mára elavult nyelvezetének láttán aligha érthetjük meg, miben áll a szónokfejedelem gyakran emlegetett jelentősége.²

Változást, még hozzá örvendetesen jelentős változást csak az utóbbi néhány évtized hozott. Az angolszász nyelvterületről származó kutatók Csipkerózsika álmukból mintegy varázsütésre felébredve egyre növekvő érdeklődést kezdtek mutatni a szakterület iránt. Vizsgálódásaikat ráadásul sokoldalú szempontrendszer alapján végzik: akadnak, akik a perbeszéd eljárásjogi kérdéseit, az egyes törvények hatályát, vagy a bíróságok hatáskörét teszik kutatásuk tárgyává, mások a történeti háttér részletes elemzésével kívánnak újat mondani, némelyek pedig a rétorikus alapú megközelítést részesítve előnyben a szövegek érvelési eszközeivel, stílusával foglalkoznak. Bármilyen is legyen a kutatás természete, a kiindulópont elengedhetetlenül maga a szöveg. Ez a kézenfekvő tény magyarázza, hogy immár egyre több szónoki életmű olvasható korszerű kritikai kiadásban.

A nemzetközi fellendüléssel párhuzamosan, részben annak hatására, a magyar kutatók közül is egyre többen vállalkoznak az attikai szónokok kutatására. Az áttörést Horváth László *Hypereidés*-könyve hozta,³ amit a többek közreműködésével készült

---

¹ MAYER 2008: 71.

² Démosthenés néhány beszédének magyar átültetésére többen is vállakoztak. Télfy Iván, Becsek Sándor, Borsos Károly, Incze József, Földy József, Bölcskey Lajos, Schäffer Mihály munkái fölött sajnos eljárt az idő. Gyomlay Gyula fordításait Ritoók Zsigmond korszerűsítette. Szintén elavult Szabó István Isokratés- és Fináczy Ernő Lykurgos-fordítása. Nem feledhetjük el azonban, hogy az idő előbb-utóbb minden fordítás fölött pálcát tör. Jeles elődeinket ezért (is) csak a tisztelet hangján említhetjük. Mai magyar nyelven szólal meg Adamik Tamás három fordítása (Lysias, Isokratés, Démosthenés) a *22 híres beszéd* című válogatásban.

³ HORVÁTH 2001.

Lysias kötet követett Bolonyai Gábor szerkesztésében.⁴ Jelen sorok írója először az Ötvös Collegiumban, Szepessy Tibor és Horváth László szövegolvasó szemináriumain ismerkedhetett meg az athéni szónokokkal. A személyes érdeklődésen túl ezen hajdani órák szakmai igényessége és feledhetetlen légköre egyaránt hozzájárult a doktori dolgozat témaválasztásához.

A következőkben az időrendben első kanonizált attikai szónok, a rhamnusi Antiphón életét és működését vizsgálom. Először a történeti háttér, a szövevényes életrajzi hagyomány, az úgynevezett szofisztikus írások, valamint a töredékesen fennmaradt tárgyalótermi beszédek elemzésén keresztül igyekszem választ találni a szakirodalomban csak Antiphón-kérdés néven emlegetett problémakörre. A továbbiakban az életmű gyilkossági ügyekben elhangzott beszédeivel kapcsolatos részletkérdéseket próbálom tisztázni, különös tekintettel a „mesterségen kívüli bizonyításra”, végül az attikai szónokok, köztük Antiphón kanonizálásának történetét kísérel meg rekonstruálni. A kutatástörténetet nem önálló fejezetben tárgyalom, hanem az áttekinthetőség kedvéért az egyes témakörökhöz kapcsolódóan. Jelentőségénél jóval kisebb hangsúlyt kap Antiphón érvelési technikájának, stiláris sajátosságainak bemutatása: ez esetben olyan, a szakirodalomban többször is részletesen elemzett kérdéstről van szó, melyben újat mondani nehéz lenne. Munkám hangsúlyozottan történeti-filológiai szemléletű, irodalomelméleti megközelítést nem alkalmaz.

A dolgozatban előforduló antik szerzők és művek rövidítésénél a *Liddell – Scott – Jones – McKenzie: A Greek–English Lexicon* rövidítéseit vettem át, míg a felhasznált kézikönyvek és folyóiratok rövidítéséhez a bibliográfiában található rövidítésjegyzék, illetve a *L'année philologique* szabványa szolgál eligazításul. A dolgozatban szereplő antik szövegrészletek fordítóját feltüntettem, ellenkező esetben saját fordításomat közlöm.

Ami a másodlagos irodalom feldolgozását illeti, hiába törekedtem volna teljességre. Lehetőségeimet ezúttal nemcsak a magyar könyvtárak viszonylag szűkös állománya korlátozta: néhány – általában szerencsére nélkülözhetőnek tűnő – esetben a külföldi (Bécs, London, Madrid, Oxford, Párizs) könyvtári állomány is elégtelennek bizonyult. A hazánkban nem elérhető szakirodalom beszerzésében Berkes Lajos,

---

⁴ BOLONYAI 2003.

Horváth László, Juhász Erika, valamint Nagyillés János nyújtottak segítséget – köszönet érte.

Nem lehetek eléggé hálás a Magyar Tudományos Akadémia Ókortudományi Kutatócsoportjának (Maróth Miklós, Mayer Gyula, Monostori Martina, Szovák Kornél), hogy türelemmel biztosították az időt és a megfelelő körülményeket a dolgozat elkészítéséhez.

Külön köszönöm témavezetőm, Farkas Zoltán Tanár Úr támogatását és javító megjegyzéseit, valamint Horváth László és Szepessy Tibor Tanár Urak segítségét és bizalmát. Nélkülük a dolgozat aligha készülhetett volna el.

I. A RHAMNUSI ANTIPHÓN

1. Történeti háttér: A négyszázak

A peloponnésosi háború tizenkilencedik évében, Kr. e. 413/412-ben Athén válságos helyzetbe került. Teljesen megsemmisült a nagy reményekkel Szicíliába küldött flotta, a győztes syrakusaiak a spártai Gyliippos közbenjárása ellenére kivégezték a két hadvezért, a mindig megfontolt államférfiként viselkedő Nikiast és a korábban a katonai sikereket valósággal halmozó Démosthenést,⁵ „a győzhetetlen armadából” pedig hírmondó sem maradt.⁶ Az athéniak csak nehezen ocsúdtak a katasztrófa okozta döbbenetből: a szokásnak megfelelően a szónokokat hibáztatták a kudarcért, valamint felállították a tíztagú probulos-testületet, hogy elejét vegyék a népgyűlés további túlkapásainak.⁷ Közben az ellentábor már a végső győzelem mielőbbi kivívásában reménykedett. A lakedaimónbeliek barátai újult erővel készültek a döntő küzdelemre, az eddig semlegesnek mutatkozó városok úgy érezték, most jött el az idő, hogy maguk is háborúba lépjenek, a délosi szövetségből korábban is elszakadni vágyó tagállamok pedig ismét az elpártolást kezdték fontolgatni.⁸ Szinte az egész hellének lakta világ Athén közeli bukását jósolta, a város azonban nem volt hajlandó beletörődni a sorsába.

A következő évben a Dekeleiában állomásozó spártai király, II. Agis száz hajó építésére kötelezte szövetségeseit. Titkos tárgyalásokat kezdeményezett a lakedaimónbeliekkel előbb Euboia, majd Lesbos, aztán Chios és Erythrai, végül – jelentős részben a köpönyegforgató Alkibiadés fellépésének hatására – cserbenhagyta Athént egyebek között Klazomenai, Teós, Milétos, Rhodos és Abydos.⁹ Ráadásul Spárta anyagi helyzete is erősödni látszott egy perzsákkal kötött szerződésnek köszönhetően, melyet később további kettő követett.¹⁰ A kivéreztetett Athén is kezdte belátni, hogy a háború folytatása a nagykirály és/vagy satrapései pénzén áll vagy bukik, márpedig a támogatás megszerzéséhez egyéb kapcsolat híján

---

⁵ Th. 7, 83–86; Plu. Nic. 28.

⁶ Plu. Nic. 30.

⁷ Th. 8, 1.

⁸ Th. 8, 4–6.

⁹ Th. 8, 14–17; 8, 61;

¹⁰ Th. 8, 18; 8, 36–37; 8, 57–59.

elengedhetetlennek tűnt a sardeisi helytartóra, Tissaphernésre gyakorolt befolyását erősen eltúlzó Alkibiadés jóindulatának visszanyerése. A zseniális politikai kalandor hajlott is a kibékülésre, annál is inkább, mert magánéleti botlásai és túlzott ambíciói miatt már a spártaiak is szívesen szabadultak volna tőle. Alkibiadés egyetlen feltételhez kötötte hazatérését: Athénban meg kell változtatni az államformát, az őt száműző demokratikus rendszert oligarchikus kormányzatnak kell felváltania.¹¹

Ezen előzmények után kezdődtek meg az államrend megváltoztatásával végződő szövvényes diplomáciai tárgyalások a Samosnál állomásozó athéni flotta parancsnokai és Alkibiadés között. Alkibiadés személyes népszerűsége és csábító ígérete megtette a kellő hatást: a többség a cél érdekében kivitelezhetőnek ítélte az alkotmányváltást, és Peisandros néhány társával együtt Athénba küldték, hogy készítse elő a demokrácia eltörlését.¹² A samosi katonai vezetők közül egyedül Phrynichos adott hangot nyíltan az ellenérzéseinek. Nem mintha az államrend megdöntésével lett volna baja: csak hogy egyrészt nem bízott Alkibiadésben és a perzsák ígért támogatásában, másrészt pedig attól tartott, hogy ha a szövetséges városok államformáját a terveknek megfelelően – és Athénéhoz hasonlóan – oligarchikusra változtatják, azzal csak a spártaiak táborát növelik, hiszen így éppen Athén kipróbált híveit cserélik le vélhetően spártabarát államférfiakra.¹³ Phrynichos, mivel személyes féltékenységből minden áron meg akart szabadulni gyűlölt vetélytársától, attól sem riadt vissza, hogy az ismét Athénnal kacérkodó Alkibiadés újabb pálfordulásáról levélben értesítse Astyochost, a spártai flotta parancsnokát. Az ármánykodás azonban kis híján visszajára fordult. A spártaiak továbbították a levelet Alkibiadésnek, aki felháborodva kérte számon a barátságtalan lépést. Phrynichosnak csak egy újabb ravasz húzással sikerült elkerülnie a felelősségre vonást: a következő, szemrehányásoktól hemzsegő „titkos” levelét már eleve azzal a szándékkal küldte a spártaiakhoz, hogy kitudódjanak a benne foglaltak – miközben ő maga jó előre megtette a szükséges óvintézkedéseket a várható vádak ellen. A számítása be is vált: az ismét kifogást emelő Alkibiadésnek ezúttal nem hittek az athéniak.¹⁴

Ezalatt az Athénba menesztett Peisandros sem tétlenkedett. A népgyűlésen nyíltan feltárta az athéniak előtt álló választási lehetőséget: vagy megszerzik a perzsák anyagi

---

¹¹ Th. 8, 47.

¹² Th. 8, 49.

¹³ Th. 8, 48.

¹⁴ Th. 8, 50–51.

támogatását – de ennek az államforma megváltoztatása és Alkibiadés visszahívása a feltétele –, vagy elbukik a város. A javaslat az Alkibiadést bálványozó athéni ifjúság osztatlan lelkesedése ellenére sem aratott köztetszést. Sőt, a száműzött államférfi személyével kapcsolatos indítvány nagyobb ellenállásba ütközött, mint magának az alkotmányváltásnak a gondolata, Alkibiadés ugyanis athéni évei alatt nemcsak a barátai számát gyarapította közmondásos bőkezűségével, hanem ellenségeket is jócskán szerzett magának botránys magánéleti kicsapongásaival. Alkibiadés politikai ellenzékéhez csatlakozva egyaránt ellenezték az aranyifjú visszahívását mind a korábbi árulása miatt neheztelő polgárok, mind a hermacsonkítás és a misztériumok profanizálása ügyében játszott tisztázatlan szerepét nem feledő vallási tisztségviselők. Minden ellenkezésük dacára azonban Peisandros kíméletlen őszinteségű helyzetelemzésére nem tudtak egyéb elfogadható megoldást javasolni, úgyhogy az athéni nép kénytelen-kelletlen fenékgig ürítette a keserű poharat és hozzájárulását adta ahhoz, hogy Peisandros és tíz társa Alkibiadés közvetítésével megkezdjék a tárgyalásokat a perzsa támogatásról Tissaphernésszel. Peisandros még azt is elérte, hogy az athéniak leválsák tisztségéből a makacsul ellenkező Phrynichost, valamint hivatali társát, Skirónidést, nehogy az Alkibiadésszel való elmérgesedett viszonyuk bármilyen akadályt jelentsen a diplomáciai egyeztetések során.¹⁵

A megbeszélések alkalmával azonban kiderült, hogy Alkibiadés messze nincs akkora befolyással a perzsákra, mint véli és állítja, a spártaiaktól jobban tartó Tissaphernés pedig korántsem töri magát, hogy Athént támogathassa. A végeredmény athéni szempontból kiábrándító: a perzsák szándékosan teljesíthetetlenre fogalmazott igényei és a helyzetét menteni hasztalan próbáló Alkibiadés vádaskodásai miatt a tárgyalások félbeszakadtak.¹⁶ Mindez azonban korántsem jelentette azt, hogy a samosi flotta oligarchikus érzelmű vezetői felhagytak volna terveikkel. A válsághelyzetre való tekintettel az államforma megváltoztatását mindenképpen kívánatosnak látták: ha nem megy Alkibiadésszel, akkor majd megy nélküle, kár volna meghátrálni, ha egyszer a népgyűlés már áldását adta a tervre – gondolták. Hogy az oligarchikus államrend athéni bevezetése ne okozzon zavart a szövetségesek körében, úgy határoztak, hogy Phrynichos figyelmeztetése ellenére a lehető legtöbb városban hasonló politikai fordulatot hajtatnak végre. Az események azonban az időlegesen

---

¹⁵ Th. 8, 53–54.

¹⁶ Th. 8, 56.

félreállított, de Alkibiadés népszerűségvesztésével újra megerősödő Phrynichos balsejtelmeit igazolták: az újdonsült oligarchiák nem kértek Athén barátságából és a megváltozott körülményeket kihasználva azonnal a spártaiakhoz csatlakoztak (Thasos).¹⁷

A váltás Athénban is emberéleteket követelt. Az Alkibiadés hazatérésében bizakodó, a tárgyalások kudarcáról még nem értesült titkos politikai körök, a hetaireiák meggyilkolták többek között példaképük régi ellenfelét és haragosát, a demokrata Androklést. A radikális ifjúság a politikai követelések nyílt hangoztatása mellett (napidíjak megszüntetése) nem riadt vissza a mérsékelt megfélemlítésétől sem. Nem csoda, hogy az újból hazaérkező Peisandrost gyanakvó és bizalmatlan légkör fogadta, mely inkább kedvezett a változást óhajtó oligarchikus érzelműeknek, mint a demokráciát védelmezni kívánó polgároknak.¹⁸ A sebtében összehívott népgyűlés először tiztagú, teljhatalommal rendelkező alkotmányozó bizottságot választott, mely érdemi javaslatcsomag helyett mindössze a korlátlan és büntethetőséget kizáró javaslatvételi jogról szóló határozattal állt a rendhagyó módon Kolónosban összehívott népgyűlés elé. Peisandros azonnal elő is lépett és indítványozta az új tanács, az ún. négyszázak felállítását. A testület – melyet a népgyűlés által kijelölt öt előjáró, majd a tőlük választott további kilencvenöt személy, valamint az így létrejött száz fő által megnevezett, egyenként további három-három polgár alkotott –, nem titkolt módon már létszámában is „az ősi alkotmányhoz”,¹⁹ vagyis a Solón-féle timokratikus berendezkedéshez kívánt visszatérni.²⁰ Az állampolgári jogok gyakorlása elvben ötezer főt illetett meg, mely nagyjából azonos lehetett a hoplita-cenzussal rendelkező réteg létszámával.²¹ A kolónosi népgyűléssel megtörtént az alkotmányváltás, Kr. e. 411 Thargélión (kb. május) havának 22. napjától Athént a négyszázak tanácsa kormányozta.²²

A források ellentmondásos jellege miatt erősen vitatott,²³ hogy ténylegesen megtörtént-e a berendezkedés tömegbázisát adó ötezek kijelölése,²⁴ vagy a testület

---

¹⁷ Th. 8, 64.

¹⁸ Th. 8, 66. A demokraták félelmükben szinte semmit nem mertek tenni ügyük védelmében. Mulasztásos vétségükről lásd: TAYLOR 2002: 91–108.

¹⁹ Arist. Ath. 31, 1.

²⁰ Th. 8, 67; Arist. Ath. 29, 3; D. S. 13, 34; 13, 36.

²¹ Th. 8, 97. Vö.: STE CROIX 1956: 1–23; *contra*: RHODES 1972: 115–127.

²² Maga a hatalomátvétel Kallias archónsága alatt történt, akit Mnésilochos váltott két hónapra, majd Theopompos következett. Arist. Ath. 32–33.

²³ Valamennyi forrást részletesen elemzi: HCT V: 184–256.

²⁴ Így Arist. Ath. 29–33. Vö.: RHODES 1992: *ad loc.* ill. különösen 362–369.

megalakulása csak a négyszázak bukásához vezető későbbi belpolitikai meghasonlás következménye.²⁵ Hasonlóképpen vitatható a négyszázak céljainak és tevékenységének megítélése,²⁶ mellyel kapcsolatban a hagyományosan negatív értékeléssel szemben magunk inkább a prominens résztvevők becsvágya és széthúzása miatt balul sikerült, de alapjában érthető és indokolható kezdeményezésnek tekintjük a politikai hatalom szerkezetének átalakítását. A négyszázakat súlyosan elmarasztaló, a hatalomváltást elítélő kutatók általában a következő állításokra alapozzák a véleményüket:²⁷

(1): a négyszázak nem demokratikus úton, hanem államcsíny révén szerezték meg a hatalmat; a puccs során a vezető demokratákat likvidálták vagy megfélemlítették; általában az államforma megváltoztatása erőszakos módon történt;

(2): a négyszázak a politikai hatalmat soha nem kívánták megosztani az ötezzekkel, akiknek örökös emlegetése csak az ellenzéki hangok leszerelésére szolgáló puszta ígéret maradt; ugyanígy elmaradt az érdemi törvényhozó tevékenység;

(3): a négyszázak célja már a kezdetektől világosan az volt, hogy kiszolgáltassák a várost a spártaiaknak; először burkolt (tárgyalások II. Agisszal), később nyílt formában (Éetióneia megerősítése, spártai követjárás) hazaárulást követtek el.

Nyomatékosan hangsúlyozni kívánjuk, hogy a fordulatot minden vonatkozásában elítélő, „államcsínyről”, „puccsról”, „árulásról” szóló források a restaurált demokrácia szemléletmódját tükrözik, kizárólag a radikális demokrata beállítottságra jellemző szóhasználatot közvetítik, melyet az athéni demokrácia varázsától megbűvölt modern szakirodalom jelentős része kritikátlanul átvett. Jól érzékelteti a helyzetet az alábbi történet:²⁸ Sophoklés,²⁹ mikor probulos minőségében megkérdezték, helyesli-e a négyszázak tanácsának felállítását, azt válaszolta, hogy igen, mert hitvány dolognak tartja ugyan, de jobb megoldás nincs. A négyszázak bíróság elé állított tagjait *nem* vádolták sem általában az államrend megváltoztatásával,³⁰ sem a demokrácia

---

²⁵ Így Th. *passim* (főleg 89 és 92). Vö.: HCT V: *ad loc.* és általában 251–254; HARRIS 1990: 243–280.

²⁶ A terjedelmes szakirodalomból csak néhány példa (valamennyi számos további hivatkozással): CAH V² (ANDREWES): 464–498, különösen 471–478; CASPARI 1913: 1–18; LANG 1948: 272–289; CARY 1952: 56–61; LANG 1967: 176–187; újabban HEFTNER 2001.

²⁷ Köztudomású, hogy az antik források közül Thukydides erős kritikával illeti a négyszázak működését, míg az *Athéni állam* ismeretlen szerzője inkább a pozitív vonásokra fekteti a hangsúlyt. Ennek megfelelően a négyszázak tevékenységét kritikusan megítélő kutatók is elsősorban Thukydidest követik.

²⁸ Arist. Rhet. 1419a 25–30.

²⁹ JAMESON 1971: 541–568 szerint azonos a tragédiaszerzővel, de ez vitatott.

³⁰ Vö.: OSTWALD 1955: 103–128.

megdöntésével. Már csak azért sem teheték, mert a vádlók és a bírúk között szép számban foglaltak helyet a négyszázak szerencsésebb, a hangadók mögül még megfelelő időben kihátráló tagjai. A hazaárulás fogalmát a restaurációt követően felállt ítélőszék egészen konkrét, látszólag jelentéktelen cselekedetekben látta megvalósulni. A vádpontok közt első helyen szerepelt Étióneia falakkal történő megerősítése, melyet nem a küszöbön álló támadás elleni védekezésnek, hanem a spártai szálláscsinálás nyílt előkészületének tekintettek. A spártai követjárásból is így lett az utolsó kétségbeesett erőfeszítés helyett leplezetlen behódolás. Részben ennek a sajátos vádemelési stratégiának köszönhető, hogy csak néhányan kényszerültek számot adni lépéseikről, a négyszázak többsége a tanács bukása után minden következmény nélkül át tudta menteni politikai hatalmát (Théramenés), vagy legalábbis elkerülte a számonkérést.

A négyszázak intézkedéseinek többsége ráadásul józan lépésként is értékelhető. A népgyűlési és törvényszéki napidíj megszüntetése, valamint a háborús költségvetés kidolgozása a város anyagi helyzetének rendbetételét célozta.³¹ A visszatérően emlegetett vádpont, vagyis a spártaiakkal kötött állítólagos titkos megállapodás ellen szól, hogy a város átmeneti helyzetét kihasználni kívánó II. Agis váratlan támadását éppenséggel a négyszázak vezetésével hártották el sikeresen – kikényszerítve ezzel a korábban spártai részről elutasított béketárgyalások folytatását.³² Hasonlóan ésszerűnek látszik az is, hogy megpróbálták az eseményekről követek útján tájékoztatni és megnyerni maguknak a samosiakat: hogy mindez nem sikerült, az sokkal inkább a hatalomátvételtől álhíreket terjesztő Chaireas és az immár a demokráciát védő Alkibiadés bűne, mintsem a négyszázak hibája.³³ A kritikus helyzetben megbocsáthatatlan hangulatkeltés főleg az előbbi nevéhez fűződik, ugyanis Chaireas volt az, aki nem ártotta a többségében alsó társadalmi réteghez tartozó, tehát *ab ovo* demokrata érzelmű tengerészt a városban folytatott politikai bosszúhadjárat és a családtagok ellen indított véres leszámolások rémhírével ijesztgetni. Étióneia megerősítése pedig csakugyan szolgálhatott volna védelmi célokat, ha az ismét árulást kiáltó Théramenés le nem romboltatta volna a félig elkészült falakat.³⁴ A polgárjog gyakorlásának korlátozása ötezer főre első pillantásra

---

³¹ Arist. Ath. 29, 5. Az intézkedést a négyszázakat váltó ötezrek megerősítették.

³² Th. 8, 71.

³³ Th. 8, 72–77; 81–82; 85–86.

³⁴ Th. 8, 90–92.

csakugyan súlyos csapásnak tűnhet, csakhogy a népgyűlés színhelyéül szolgáló Pnyx maximális befogadóképessége hatezer fő volt,³⁵ a közéletben részt venni kívánók száma pedig nem érte el még az ötezret sem, sőt, a népgyűlésen való rendszeres megjelenés számított kivételesnek.³⁶ Az ötezres szám egyébként is az athéni polgárok legalább ötödét jelenti,³⁷ de a tényleges arány feltehetően még magasabb, amennyiben a becslést pontosítanunk kell, mivel a polgárok jelentős része – így a samosi flotta tagjai is – katonai szolgálatot teljesített és nem tartózkodott a városban. Az ötezres korlátozás így már inkább a valós állapotok törvényben történő rögzítését, mintsem egyeduralomra törő kiskirályok jogtipró intézkedését jelenti.³⁸

Ezzel együtt túlzás lenne azt állítanunk, hogy a négyszázak működése példaértékű volt. A gyors bukást azonban nem a tehetség vagy a jó szándék hiánya, hanem elsősorban az egység hiánya okozta. A vezetők között kezdetektől meglévő személyes nézeteltérések miatt széthúzás alakult ki, az ellentétes törekvések pedig előbb meghasonlást, majd szakadást eredményeztek. Peisandros, Phrynichos, Théramenés és a többiek viselkedésében szinte csak egyetlen pont volt közös: mindnyájan politikai karrierre vágytak – lehetőleg vetélytársaik kárára. Így csak idő kérdése volt, hogy az ugrásra kész samosi flotta által jelentett és a belső széthúzás eredményezte feszültség katonai vereségekhez vezessen. A négyszázak tanács tekintélyének csökkenését jól mutatja, hogy a nyílt utcán fényes nappal meggyilkolt Phrynichos ügyében a nyomozás teljes kudarccal végződött.³⁹ A visszavonhatatlan vég az Euboia körül portyázó spártai flotta eretiai győzelmével és Euboia elpártolásával köszöntött be,⁴⁰ a Spártába menesztett békekövetség már csak egy hamvába holt, kétségbeesett próbálkozásnak tekinthető – minden eredmény nélkül.

Az események hírére az athéniak népgyűlést tartottak, ahol megérezve az idők szelét megszüntették a négyszázak tanácsát, a hatalmat az ötezrekre ruházták,⁴¹ valamint megszavazták a száműzöttek, köztük Alkibiadés hazahívását.⁴² Az

---

³⁵ HANSEN 1976b: 115–134; HANSEN 1982: 241–249.

³⁶ Th. 8, 72 szerint a kérdéses időszakban soha, egyetlen esetben sem fordult elő, hogy ötezer athéni jelent meg a népgyűlésen.

³⁷ HANSEN 1988: 14–28 a polgárok számát 25-30 ezer főre becsüli.

³⁸ Helyes Arist. Ath. 33 összegzése: „*Úgy tűnik, hogy abban az időben helyesen kormányozták a várost, bár háború volt és a kormányt a nehézfegyverzettel rendelkezők alkották.*”

³⁹ A gyilkost később meg is jutalmazták. Lásd: IG I³ 102 és ML 85. Akárcsak korábban Androklés esetében, úgy most is Alkibiadés támogatóit gyanítjuk a háttérben, aki a megghiúsult visszahívása miatt okkal neheztelt Phrynichosra.

⁴⁰ Th. 8, 95–96.

⁴¹ Akiket jellemző módon a négyszázak korábbi hangadója, Théramenés vezetett.

⁴² Th. 8, 97; Arist. Ath. 33.

oligarchikus rendszer támogatói elhagyták a várost: többségük Dekeleiába menekült (Peisandros, Alexiklés), de akadt, aki a boiótokhoz csatlakozott (Aristarchos). A valamikori tanácsstagok közül mindössze ketten vállalták, hogy a városban maradva a bíróság előtt adnak számot tevékenységükről.⁴³ A közhangulat természetesen az elveik mellett kitartó „oligarchák” ellen irányult, a felheccelt tömeg mindenáron bűnbakot keresett, így a tárgyalás végkimenetele nem lehetett kérdéses.

A tanulságok levonásához azonban folytatnunk kell az eseménytörténet ismertetését: a négyszázak bukása után ugyanis az ellenséges elemektől immár megszabadult restaurált demokrácia az elődöknél is tehetetlenebbnek bizonyult. Bár a szinte azonnal visszahívott Alkibiadés aratott néhány fontos tengeri győzelmet (Kyzikos), sőt, a béke megkötésére is lehetőség nyílt, Athén másodszor is belelépett ugyanabba a folyóba, és ismét elutasították a tárgyalásokat – ezúttal a lantkészítő Kleophón javaslatára, akinek a jóvoltából az állami kiadások pazarló módon újból emelkedni kezdtek.⁴⁴ Tökéletesen jellemzi az athéni állapotokat az Arginusai tengeri ütközettel kapcsolatos helyzet: a város utolsó érdemi győzelmét aratja a háború során, a győztesen hazatérő stratégosokat azonban jutalom helyett a halálos ítélet várja, amiért a csata után elmulasztották a viharos tengerből kimenteni a fuldoklókat.⁴⁵ Mire beköszöntött a jósok által jövendölt, a háború végét jelentő háromszor kilencedik esztendő, a térdre kényszerült Athénnek már a tisztas kapitulációhoz sem maradt ereje. A végsőkig kimerült várost éppen az a Thérámenés képviselte a tárgyalások során, aki korábban a négyszázak tagjaként megbuktatta a saját tanácsát, aztán az ötezreket vezette, végül – a szokványosnak mondható politikai pályafutás végállomásán – a harminc zsarnok tagjaként kell majd átvennie társai kezéből a bürökpoharat.

A négyszázak tevékenységének megítéléséhez ezeket a későbbi eseményeket sem szabad figyelmen kívül hagynunk. Ami a politikai eredményeket illeti, a demokraták sem értek el náluk nagyobb sikereket – a harmincokról nem is beszélve. Az utódok erkölcsi helytállásának tükrében pedig különösen felértékelődik a négyszázak bukása után a városban maradt két tanácsstag emberi tartása. Egyikükről, Archeptolemosról a nevének kívül szinte semmit őrzött meg a hagyomány. Lényegesen többet tudunk a

---

⁴³ Vádlójuk, Andrón szintén tagja volt a négyszázaknak.

⁴⁴ Arist. Ath. 34. A dióbelia (két obolos állami támogatás a legszegényebbeknek) bevezetése szociális szempontból érthető ugyan, de az államkincstár aktuális helyzetét figyelembe véve óriási hiba.

⁴⁵ X. HG. 1, 7. Ezzel szemben D. S. 13, 101 szerint az athéniak nem a fuldoklók kimentését, hanem a tengerben hányódó *holttestek* kiemelésének elmaradását nehezményezték.

másikról, a négyszázak hatalomátvételét előkészítő szónokról, a rhamnusi Antiphónáról.

2. Az Antiphón-kérdés⁴⁶

Minden tudományos munka kiindulópontja a vizsgálni kívánt tárgy meghatározása. Jelen esetben első lépésként tisztáznunk kell, hogy ki az a rhamnusi Antiphón, mit tudhatunk a személyéről és működéséről, milyen műveket alkotott, és mi az, ami az életműből fennmaradt. A kutatás tárgyának pontos megjelölése általában nem okoz gondot, ezúttal azonban korántsem szokványos a helyzet.

Mivel az Antiphón tulajdonnév meglehetősen közkedvelt volt, és különösen gyakorinak számított Attikában,⁴⁷ nem könnyű, sőt olykor lehetetlen eldöntenünk, hogy a szűkítő-pontosító jelzőket (*patronymikon, démotikon*) sok esetben egyáltalán nem, vagy következtetlenül használó antik hivatkozások valójában kire is vonatkoznak a név viselői közül. A *rhamnusi* Antiphónt érintő források elkülönítése ezért önmagában sem könnyű feladat. Hiába szűkítjük a vizsgálandó kört kronológiai (Kr. e. 5. század), földrajzi (Athén) vagy műfaji (próza) szempontok alapján, a végeredmény megkérdőjelezhető, *consensus philologorum* nincs.

Ha az Antiphón név alatt fennmaradt összes prózai szöveg gyűjteményét, vagyis az úgynevezett *corpus Antiphonteum* fogalmát a lehető legtágabban értelmezzük, a következő műveket kell számításba vennünk:

(a): a kéziratos hagyományban fennmaradt szónoki beszédek, melyek mindegyike gyilkossági ügyet tárgyal: közülük három feltehetően valós bírósági eljáráshoz köthető (*A méregkeverő mostoha* [or. 1: Κατὰ τῆς μητροῦς], *Héródész meggyilkolása* [or. 5: Περὶ τοῦ Ἡρόδου φόνου], *A kórista* [or. 6: Περὶ τοῦ χορευτοῦ]), három pedig fiktív beszédpárokat tartalmaz (*Első tetralógia* [or. 2: Τετραλογία Α], *Második tetralógia* [or. 3: Τετραλογία Β], *Harmadik tetralógia* [or. 4: Τετραλογία Γ]), tételenként két-két védő-, illetve vádbeszéd formájában (α, β, γ, δ);⁴⁸

⁴⁶ Az alább következő fejezetek bővített és jelentősen átdolgozott formában tartalmazzák az Antiphón-kérdéssel kapcsolatban korábban megfogalmazott tételeinket. Lásd MÉSZÁROS 2004: 685–692.

⁴⁷ A RE I: 2526–2530 tizennyolc Antiphónt sorol fel, közülük a rhamnusi a tizennegyedik: 2527–2529 (THALHEIM), míg a PA 1275–1307 harminckét Antiphónt tart számon, a rhamnusit az 1304-es sorszám alatt. Néhány esetben csak a puszta név maradt fenn, néhányuk pedig feltehetően ugyanaz a személy. Vö.: RE Suppl. I: 93 (THALHEIM), RE Suppl. III: 125 (THALHEIM), valamint RE Suppl. IV: 33–43 (STENZEL).

⁴⁸ A beszédek számozása a kézirati sorrendet követi. Mértékadó kiadás: BLASS – THALHEIM 1914. További felhasznált kiadások: BEKKER 1823: I, 1–95; DOBSON 1828: I, 29–135; MAETZNER 1838; MÜLLER 1877: I, 1–47; JERNSTEDT 1880; BLASS 1892; GERNET 1923; MAIDMENT 1941: 1–317. GAGARIN 1997 átveszi BLASS – THALHEIM 1914 szövegét. Az or. 2. β 5–6 néhány sora papiruszon is fennmaradt: HAGEDORN 1985: 68–72 (PKöln 910^r). Az egyes beszédek önálló kiadásait lásd a beszédek tárgyaló fejezetben.

(b): töredékek egyéb tárgyalótermi beszédekből, melyek többnyire más szerzők közvetítésével, egy esetben pedig papiruszon hagyományozódtak,⁴⁹

(c): nem tárgyalótermi beszédből származó töredékek, melyek részben papiruszon,⁵⁰ részben más szerzők közvetítésével maradtak fenn. A nagyszámú (c) töredéket hagyományosan három elveszett, szofisztikus vagy filozófiai tárgyú értekezés (*Az igazságról két könyvben* [Περὶ ἀληθείας A, B], *Az egyetértésről* [Περὶ ὁμονοίας], *Államférfi* [Πολιτικός]) részeként azonosítják.⁵¹

Ami az egyes művek szerzőségének kérdését illeti, alapvetően két, egymásnak élesen ellentmondó, komoly érveket felsorakoztató kutatási irányzatot különböztethetünk meg. A szeparatista elvet vallók érvrendszerének alapjait P. VAN SPAAN vetette meg egy még a 18. század második felében írt értekezésében.⁵² Az ő eredményeinek felhasználásával és bővítésével a 19. század második felének a görög ékesszólás iránt erős érdeklődést mutató németországi filológiája tovább árnyalta az úgynevezett Antiphón-kérdést. Az attikai próza jeles ismerője, H. SAUPPE egy kisebb tanulmányában az Antiphón név szerint említő antik forrásanyag elemzése során talált ellentmondásokat úgy kívánta feloldani, hogy a rhamnusi Antiphón mellett feltételezte egy másik, szintén a Kr. e. 5. században, Athénban működő „szofista” Antiphón létezését.⁵³ A szeparatista szemlélet gyorsan elterjedt, ennek megfelelően J. KIRCHNER lexikona – részben bizonyára SAUPPE nyomán – már szintén megkülönbözteti a szónok és a szofista Antiphónt, mindkettőt athéni születésűnek regisztrálja.⁵⁴ Az Antiphón-kérdés kutatásának módszertana azóta mindössze egyetlen, de annál jelentősebb szemponttal gyarapodott, amennyiben a (c) csoport papirusztöredékeinek közlése újabb, érdemi érveket hozott a vitába. *Az igazságról* című filozófiai tárgyú értekezés viszonylag hosszú első töredékének publikálása látszólag nagyban erősítette a szeparatisták tételét, a kutatási irányzat képviselői

⁴⁹ A legteljesebb gyűjtemény (BLASS – THALHEIM 1914: 108–127) – a kétes eredetűeket nem számolva – további huszonkét beszédből őriz töredékeket. Vö.: RADERMACHER 1951. A papiruszon fennmaradt *Az államforma megváltoztatása* (Περὶ τῆς μεταστάσεως; frg. 1a–1d, BLASS – THALHEIM 1914: 108–110) töredékeinek *editio princeps*: NICOLE 1907 (PGen 264bis–267).

⁵⁰ A papirusztöredékek első közlése: GRENFELL – HUNT 1915: 92–104 (POxy 1364); GRENFELL – HUNT 1922: 119–122 (POxy 1797); FUNGHI 1984: 1–5 (POxy 3647). Valamennyi Antiphón-papirusz szövegét (beleértve PKöln 910^r és PGen 264bis–267) kommentárral közli DECLEVA CAIZZI 1989: 176–236.

⁵¹ A (c) töredékek mértékadó kommentáros kiadása: PENDRICK 2002. Vö.: DK II, 87: 334–370, bővítve, angol fordításban MORRISON 1972: 106–240.

⁵² VAN SPAAN 1765 latin nyelvű szövegét közli DOBSON 1828: 1–22.

⁵³ SAUPPE 1896: 508–526. Az eredetileg 1867-ben megjelent tanulmány újraközlése.

⁵⁴ A szofista PA 1278.

ugyanis immár nem pusztán megkülönböztettek egy szofistának nevezett kortárs névrokont a rhamnusi szónok mellett, hanem ennek a szofistának kezdték tulajdonítani a *corpus Antiphonticum* egyes darabjainak szerzőségét. Az első papirusztöredék publikálásával egyrészt ugrásszerűen megnőtt a szofista Antiphón létezése mellett érvelő hangok száma, másrészt ezzel párhuzamosan az életrajzi hagyomány bizonytalanságai helyett a filozófiai tanítások értelmezése került a vita középpontjába. A 20. század első felének meghatározó szeparatistái ennek megfelelően jobbra eszme- és filozófiatörténészek, közülük tartozik az olasz E. BIGNONE,⁵⁵ valamint honfitársa és követője M. UNTERSTEINER,⁵⁶ a német kutatók közül pedig W. NESTLE.⁵⁷ Ingadozni látszik a szeparatista és az unitárius vélemény között az angolszász nyelvterületet képviselő W. K. C. GUTHRIE.⁵⁸ A szovjet-orosz S. LURIA több tanulmányában is éles hangon sorakoztatta fel a szofista létezése mellett szóló – szerinte kényszerítő erejű – bizonyítékait. A korábbiakhoz képest új érvet ugyan nem hozott fel, de kétségtelen érdeme, hogy hosszú évtizedek során a vitás pontok mindegyikében megpróbált állást foglalni: felhívta a figyelmet az attikai és ión nyelvjárási alakok párhuzamos jelenlétére, hivatkozott stiláris megfontolásokra, sőt, az egyes művek állítólag kibékíthetetlen politikai-ideológiai ellentéteiről is ejtett szót.⁵⁹ Hasonlóképpen valamennyi lehetséges szempontot kiaknáz – de minden korábbinál magasabb szakmai színvonalon – a manapság a szeparatista filológusok vezérének tekinthető G. PENDRICK, aki két tanulmány megjelentetését követően terjedelmes kommentárral tette közzé a szofistának tulajdonított töredékeket.⁶⁰

A szeparatista eredmények általában mind a mai napig az alábbi három tétel külön-külön, illetve eltérő arányú együttes állításában jelennek meg:⁶¹

(1): az Antiphónra vonatkozó életrajzi hagyomány és az antik testimoniumok egyik ága a „szofista” megkülönböztető értelmezőt használja a tulajdonnév mellett;

---

⁵⁵ BIGNONE 1938: 161–215. A témában született korábbi írások javított, posthumus utánközlése BIGNONE 1974: a stilisztikai kérdésekről 23–57, a szofista erkölcsi tanításáról 61–127.

⁵⁶ UNTERSTEINER 1954: 228–229.

⁵⁷ NESTLE 1942: 395–400.

⁵⁸ GUTHRIE 1969: 292–294 a szeparatista véleményt közli, míg 285–286 unitárius álláspontot is idéz.

⁵⁹ LURIA 1926b: 218–222 a -σσ- és a συυ-, valamint a -ττ- és ξυυ- előfordulásait vizsgálja. LURIA 1924: 326–330 és LURIA 1929: 491–497 a papirusztöredékek datálásának kérdéséhez gyűjt újabb adalékokat a Kr. e. 415-ben bemutatott Euripidés darab, az *Alexandros* töredékeinek vizsgálatával, míg LURIA 1963: 63–67 a korábbi tézisek összegzésének tekinthető.

⁶⁰ PENDRICK 1987: 47–60 és PENDRICK 1993: 215–228 kizárólag az életrajzi hagyomány problémájával foglalkozik, míg PENDRICK 2002: 1–68 valamennyi kérdést részletesen tárgyalja.

⁶¹ A (2) és (3) alkalmazása természetesen csak az első (c) papirusztöredék 1915-ben történt publikálása után fordul elő.

(2): a (c) csoportba tartozó művek politikai szemlélete, ideológiai beállítottsága alapvetően különbözik az (a) és (b) csoport műveiből kiolvasható értékrendtől;

(3): az (a) és (b) csoport illetve a (c) csoport művei között időnként nyelvi-nyelvjárásbeli, fokozottan stilisztikai jellegű különbségek mutathatók ki.

Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy mivel maga a szeparatista irányzat sem egységes, olykor mind az eredmények, mind az érvek mutathatnak a fentiekől való kisebb-nagyobb eltéréseket. Így az Antiphón néven hagyományozott művek közül a szeparatisták általában Hermogenést követve a (c) csoport értekezéseinek szerzőjét látják a szofista Antiphónban, de időnként a *Tetralogiákat* is neki tulajdonítják – cserébe a filozófiai tárgyú művek egyik-másikáért.⁶²

Az egy Antiphón mellett érvelő, a hagyományozott művek mindegyikét az attikai szónoki kánon időrendben első képviselőjéhez, a négyszázak politikai tevékenységét irányító rhamnusi Antiphónhoz kapcsoló unitáriusok az alábbi érvekkel utasítják el a szeparatista felvetéseket:

(1): az életrajzi hagyomány „szofista” megkülönböztető értelmezőt használó ága számarányát tekintve jelentéktelen, az ide sorolható egyes szöveghelyek szóhasználata más-más okkal magyarázható;⁶³

(2): a (c) csoportba tartozó művek politikai-ideológia szemléletéről a töredékes szövegből nem vonhatunk le következtetéseket;⁶⁴

ha mégis, akkor a következtetések nem állnak ellentmondásban a rhamnusi Antiphón működéséről alkotott képpel;⁶⁵

(3): a nyelvjárásbeli ingadozás a korai próza nyelvére általánosan jellemző jelenség,⁶⁶ míg a stilisztikai különbségekre megfelelő magyarázattal szolgál az egyes művek eltérő műfaja, eltérő célja, eltérő közönsége.⁶⁷

---

⁶² WILAMOWITZ-MOELLENDORFF 1876: 295–298 a (c)-hez tartozó *Államférfi* című értekezést a (b) alá sorolt *Szidalmak Alkibiadásra* (frg. 66–67) című elveszett művel azonosítja. Nyomán LURIA 1926a: 343–348 is a „reakciós” szónok művei közé számúzi az *Államférfi* töredékeit. NESTLE 1942: 398–400 a *Tetralogiákat* a szofistának, az *Egyetértésről* című művet viszont a szónoknak adná. Előbbi eredetiségét többen is vitatják, lásd: VON DER MÜHLL 1948: 1–5. A kérdéstről részletesen – különös tekintettel a korai irodalomra – lásd: PENDRICK 2002: 26–32.

⁶³ Az egyes testimoniumok kapcsán felmerült magyarázatokat lásd az *Az Antiphón-testimoniumok* című alfejezet megfelelő részein.

⁶⁴ AVERY 1982: 148–149 a textus pontos helyreállítását kérdőjelezi meg; KERFERD 1956/57: 26–32 a ránk maradt szövegben nem Antiphón saját gondolatait véli felfedezni, hanem a kortárs vélemények áttekintését látja. Vö.: KERFERD 1981: 115–117.

⁶⁵ MOULTON 1972: 329–366; AVERY 1982: 149–151; CASSIN 1985: 65–77; DECLEVA CAZZI 1985: 191–208; DECLEVA CAZZI 1986: 61–69; OSTWALD 1990: 293–306; WIESNER 1994: 225–243; DECLEVA CAZZI 1999: 311–331.

⁶⁶ *Contra* LURIA 1926a: 343–348 lásd: ROSENKRANZ 1930: 127–178 (különösen 170–171 és 173–174).

Az unitárius kutatási irányzat a kezdetektől rendelkezik képviselőkkel. Az ékesszólás történetét tárgyaló monumentális áttekintésében a kérdésben egyébként ingadozó véleményű F. BLASS a filozófiai tárgyú értekezéseket meghagyta a rhamnusi művei között, de azokat szellemesen a bemutató beszédek műfajába sorolta.⁶⁸ Szükségtelennek tartotta a „szofista” identitásának elkülönítését a francia unitáriusok vezetője A. CROISSET, akinek véleményét a papirusztöredékek előkerülése sem ingatta meg.⁶⁹ Hasonló következtetésre jutott a nyelvi és stilisztikai kérdések mérlegelése után I. BRUNS, E. DRERUP, W. ALY és H. HOMMEL.⁷⁰ Átfogó, a vitás pontok mindegyikét részletesen vizsgáló tanulmányokban összegezte következtetéseit az elmúlt évtizedek meghatározó unitáriusa, J. S. MORRISON, aki mind az életrajzi kérdésekben, mind a filozófiai értekezések értelmezésében eredeti gondolatokat tett közzé.⁷¹ A manapság megerősödő unitárius álláspont élharcosa az amerikai M. GAGARIN, aki elsősorban jogtörténeti és rétorikai szempontból vizsgálta példátlan részletességgel – ám olykor pontatlanul – Antiphón működését.⁷²

Nem csoda, hogy az olykor túlzott indulatokat kiváltó vita a külső szemlélőket óvatos állásfoglalásokra készítette – legyen szó akár az általános kézikönyvek szócikkíróiról,⁷³ akár az irodalomtörténet,⁷⁴ akár a filozófiatörténet kutatóiról,⁷⁵ akik annak ellenére, hogy az identitás kérdésében nem foglaltak állást olykor jelentős eredményekkel járultak hozzá az Antiphón-kutatáshoz.⁷⁶

A századok óta húzódó vita ennél is elszomorítóbb következménye, hogy az Antiphón-kutatás középpontjában megoldhatatlanságuk ellenére ma is a

---

⁶⁷ Lásd DOVER 1994: 83–87 stilometriai vizsgálatait, valamint DOVER 1997: 1–12 és 46–56 általános megjegyzéseit.

⁶⁸ BLASS 1887: 91–203, különösen 106–114.

⁶⁹ Előbb CROISSET 1883: 143–160, majd CROISSET 1917: 1–19 és CROISSET 1921: 84.

⁷⁰ BRUNS 1896: 430–437; DRERUP 1901: 275–306; ALY 1929: 109–168; HOMMEL 1941: 1–4.

⁷¹ MORRISON 1953: 3–6 és MORRISON 1955: 8–12 még csak az életrajzi hagyományt vizsgálja, míg MORRISON 1961: 49–58 már általános összegzésnek tekinthető, MORRISON 1963: 35–49 pedig *Az igazságról* értelmezése.

⁷² Az egyes jogi részletkérdéseket tárgyaló tanulmányok mellett a terjedelmes anyag fontosabb darabjai: GAGARIN 1978b: 291–306 a *Tetralogiák* eljárásjogi problémáival foglalkozik, GAGARIN 1989a önálló monográfia Antiphón ötödik beszédéről, míg GAGARIN 1990a: 27–44 az életrajzi hagyományt, GAGARIN 1990b: 22–32 Antiphón bizonyítási módszereit vizsgálja, GAGARIN 2002 pedig összefoglaló monográfia.

⁷³ KP s. v. Antiphon (5) 398–399 (GÄRTNER); NARCY 1989: 225–244.

⁷⁴ LESKY 401–405.

⁷⁵ ALTWEGG 1908: 1–98 például az Antiphón-kérdést a rendelkezésére álló anyag alapján megoldhatatlannak tartja, de az antik hivatkozások elemzésével kísérletet tesz az általában a szofistának tulajdonított mű, *Az egyetértésről* című írás szerkezeti felépítésének, keletkezési idejének, gondolatmenetének átfogó vizsgálatára.

⁷⁶ Szintén nem foglal állást az ügyben DOVER 1950: 44–60, ugyanakkor a beszédek datálásához fontos szempontokat szolgáltat.

proszótopográfiai kérdések állnak – sajnálatos módon elterelve a figyelmet magukról a művekről, a görög széppróza korai gyöngyszemeiről. Éppen ezért elkerülhetetlen, hogy az úgynevezett Antiphón-kérdés vizsgálatához kapcsolódva a következőkben legalább vázlatosan áttekintsük az antik életrajzi hagyományt és a testimoniumokat. Mindez már csak azért is indokoltnak tűnik, mert a kérdéses szövegek erősen kontaminált állapota miatt itt látszik legerősebbnek a szeparatisták érvrendszere, a modern kori kutatók pedig általában csak a véleményüket alátámasztó szövegrészleteket kiszemezgetve, célzatosan válogattak a források között. Az elemzés során az életrajzi hagyomány csoportjába soroljuk terjedelmüktől függetlenül azokat az ókori írásműveket, melyeknek tárgya hangsúlyozottan Antiphón életének és működésének bemutatása, míg testimoniumnak nevezzük azokat a kisebb-nagyobb szövegrészleteket, melyek fenti szándék nélkül, utalásszerűen hivatkoznak Antiphónra.

Szintén érinteni kívánjuk a szeparatista kutatási irányzat által kifogásolt további ellentmondásokat, de – szemben az életrajzi hagyomány ágas-bogas útvesztőivel – mind a nyelvjárási sajátosságok, mind a stiláris különbözőségek, mind a filozófiai iratok szellemiségének kérdésében született már megnyugtató, vagy legalábbis elfogadható unitárius magyarázat. Utóbbi kérdés bizonyos vitatható részleteinek, leginkább a rhamnusi Antiphón politikai meggyőződésének feltárásához jelentős mértékben hozzájárulhat a (b) töredékcsoport, vagyis a szerző nem gyilkossági ügyekben elhangzott beszédeiből származó fragmentumainak elemzése. A töredékek együttes vizsgálatára tudomásom szerint korábban nem történt hasonló jellegű kísérlet.⁷⁷

---

⁷⁷ Az egyetlen azonos tárgyú dolgozat RAMÍREZ VIDAL 1996: 233–245, melynek szerzője azonban célzatosan válogat a bemutatott fragmentumok között, és a töredékek vizsgálatából származó következtetéseit – melyek a hagyományos álláspontot ismételve minden vonatkozásban ellentétesek saját véleményünkkel – nem hozza kapcsolatba az Antiphón-kérdéssel. *Az államforma megváltoztatása* töredékeit vizsgálja: CASPARI 1910: 93–95; ROUSSEL 1925: 5–10; FERGUSON 1932: 349–366. Itt említhetjük meg MERKELBACH 1986a: 28 félreértésen alapuló szövegjavítási kísérletét, valamint annak palinódiáját: MERKELBACH 1986b: 317. Három, de egyetlen beszédhez tartozó töredéket tárgyal CARTLEDGE 1990: 41–61.

3. Az életrajzi hagyomány⁷⁸

A Plutarchos-műveket cím szerint felsoroló Lamprias-katalógus 43., illetve a Planudés-jegyzék 63. tétele hivatkozik a *Tíz szónok életrajza* (Βίοι τῶν δέκα ῥητόρων) című írásra.⁷⁹ A kézirati hagyományban Plutarchos neve alatt azonos címen fennmaradt, mintegy negyven nyomtatott oldalnyi terjedelmű értekezés – ma már biztosan tudjuk – nem lehet a tudós chairóneiai műve.⁸⁰ Ha a katalógusok címmegjelölése helyes, vagyis Plutarchos csakugyan önálló munkát szentelt az attikai szónokok tevékenységének, akkor a ma olvasható életrajzgyűjtemény feltehetően az elveszett eredeti pótlásaként került a kéziratokba. Valószínűbb azonban, hogy Plutarchos soha nem írt szónokéletrajzokat,⁸¹ és már a címmegjelölés is hibás, amennyiben akár véletlenül,⁸² akár szándékosan ismeretlen szerző művét regisztrálja a Plutarchos-corpuson belül.⁸³

A mű keletkezési ideje bizonytalan. Figyelembe véve, hogy Pseudo-Plutarchos gyakran és viszonylagos pontossággal említi forrásait,⁸⁴ a *terminus post quem* meghatározásának hagyományos módszere az életrajzokban hivatkozott szerzők vizsgálatán alapszik. Az időrendben legkésőbbi hivatkozások két Augustus-korban működő szerzőre, halikarnassosi Dionysiosra és kalé aktéi Caeciliusra (görögös

---

⁷⁸ Az alfejezetben kizárólag az Antiphón működését összegző életrajzokat (Pseudo-Plutarchos, Philostratos, Phótios, a Suda, valamint az Antiphón-kéziratokban található névtelen Γένοϋ Ἄντιφῶντος) vizsgálom.

⁷⁹ Ps.-Plu. Vit. X orat. A kutatás során a teljes, helyenként erősen romlott szövegű gyűjteményt vettem figyelembe. Az Antiphón-életrajz (832B–834B) szövegét más fejezetbeosztással közli BLASS – THALHEIM 1914: X–XVI is. A teljes művet többek fordításában magyarázó jegyzetekkel magyarul közreadta SZEPESSY 2006: 145–219.

⁸⁰ Legalábbis a gyakori hiátus, a kevésbé igényes mondatfűzés, az egységes szerkesztési elv hiánya Plutarchos szerzősége ellen szól. A nyelvi és stilisztikai érvek összefoglalása: SCHAEFER 1844. Vö.: RE XXI: 878–879, s. v. Plutarchos von Chaironeia (ZIEGLER).

⁸¹ A hiteles Plutarchos művek, köztük a tárgy azonosságá miatt különösen fontos Démostenés-életrajz sehol nem utal hasonlóra.

⁸² A nagyobb terjedelmű életművek (lásd pl. Platón, Démostenés, Lukianos) többnyire tartalmaznak nem eredeti darabokat is. TREU 1873: 53–54 feltételezése szerint esetünkben a katalógusokba tévedésből bekerülhettek az athéni Plutarchos († Kr. u. 443) művei is. Érdemi érvei nincsenek, a névazonosság tényét pedig nem tartjuk elégséges magyarázatnak.

⁸³ Nem példátlan, hogy egy ismeretlen szerző saját művét egy népszerű és sokra tartott *auctor* neve alatt teszi közzé (lásd pl. Aischinés-levelek). Hogy ilyenkor szándékos hamisításról vagy egyébről (pl. iskolai gyakorlat) van-e szó, többnyire eldönthetetlen.

⁸⁴ Az Antiphón-életrajz nevesített forrásai: Xenophón, Lysias, Theopompos, Kratinos, a komikus Platón, és mindenekelőtt Caecilius.

névalakjában Kaikilios, a *Suda* a Kekilios formát használja) vonatkoznak, ezek alapján tehát a *Tíz szónok életrajza* a Kr. u. 1. század környékén keletkezett.⁸⁵

Maga a mű tíz eltérő hosszúságú fejezetben közli az egyes szónokokkal kapcsolatban összegyűjtött adatokat, anekdotákat. Stílusa távolról sem egységes, a fejezetek kidolgozottsága egyenetlen, a fogalmazás pontatlan, helyenként ellentmondásos, olykor csak találgatni tudjuk, mit is akart mondani a szerző. Hiányosságai ellenére – jobb híján – mégis fontos forrásnak számít, még ha fentiek miatt erős fenntartásokkal kell is kezelnünk az olvasottakat.⁸⁶

Az ismeretlen szerző megpróbálta mondanivalóját néhány jól kitapintható szempont köré csoportosítani. A tarka anekdotafüzéreket visszatérő elemként tagolják a szónok életrajzi adatai (születési hely, születési idő, család, halál), szónoki pályafutásának rövid ismertetése (esetenként a tanítómester megnevezésével), fontosabb műveinek felsorolása, valamint szónoki stílusának rövid jellemzése.

Ami immár az Antiphón-életrajzot illeti, a szűkre szabott életrajzi adatokból kiderül, hogy Antiphón athéni születésű, Rhamnus démosból származik.⁸⁷ Születési ideje a perzsa háborúk korára tehető (γένεονε κατὰ τὰ Περσικά), kortársa Gorgiasnak (kb. Kr. e. 480–380), bár nála valamivel fiatalabb (ὀλίγω νεώτερος αὐτοῦ). Családtagjai közül egyedül apja, Sophilos neve ismeretes⁸⁸ – igaz, róla azt is megtudjuk, hogy szofista volt (σοφιστής), aki saját fia mellett a gyermek Alkibiadést is tanította (ὦ καὶ Ἀλκιβιάδην φασὶν ἔτι παῖδα ὄντα φοιτῆσαι). Antiphón szónoki képzettségét részben apjánál folytatott tanulmányainak (μαθητεύσας τῷ πατρὶ), részben természet adta tehetségének köszönhette (ἀπ' οἰκείας φύσεως). Kezdetben nem lépett közéleti pályára (παρέπεμψε πολιτεύεσθαι),⁸⁹ hanem először maga is iskolát alapított (διατριβὴν συνέστησε) – állítólag tanítványa volt a történetíró

---

⁸⁵ Felső határértéknek Phótios működését szokás tekinteni (Kr. u. 9. század), aki hosszasan idézi a pseudo-plutarchosi mű mondatait. A hagyományos *terminus ante quem* számunkra elfogadhatatlanul kései. A lehetőség szerint minél pontosabb datálás a szónoki kánon kialakulásának kérdésében perdöntő. Részletesebben lásd a kanonizációról szóló fejezetben.

⁸⁶ EDWARDS 1998: 82–92 szerint a szerző óvatos utalásai (ὥσπερ τινὲς φασι, ὡς ἔνιοι, ὡς τινες, λέγεται, δοκεῖ stb.) jelzik, hogy mikor nem fogadta el maga sem az általa ismertetteket.

⁸⁷ Rhamnus démos Attika északkeleti részén található. Kleisthenés phylé-reformja óta közigazgatási szempontból Aiantis tengerparti tritisséhez tartozik. A phylé nevét – a többi szónokéletrajzzal ellentétben – Pseudo-Plutarchos nem közli. Vö.: WHITEHEAD 1986: *passim*.

⁸⁸ A név alakja ingadozó. A kéziratokban mind a Σόφιλος, mind a Σώφιλος variáns előfordul. A Philostratost kiadó Kayser a Σώφιλος formát hozza az általában elfogadott Σόφιλος helyett (így BLASS – THALHEIM 1914: X; PA 12821). Ugyanakkor előbbi gyakoribb. Vö.: PA 12820–12822 (Σόφιλος) illetve 13414–13422 (Σώφιλος).

⁸⁹ Néhány kéziratban az éppen ellentétes jelentésű ὄρμησε πολιτεύεσθαι kifejezés szerepel, de ezt az olvasatot a szövegkiadók egyöntetűen elvetik.

Thukydides –,⁹⁰ majd pedig Korinthosban nyitott orvosi rendelőt (κατεσκευασμένος οἴκημά τι), ahol a modern pszichológia tudományának ókori előfutáraként saját módszereit alkalmazta a gyógyításban (τέχνην ἀλυπίας συνεστήσατο) és beszélgetéssel orvosolta a lelki természetű bajoktól szenvedők panaszait (τοὺς λυπουμένους διὰ λόγων θεραπεύειν). Az ékesszólással csak azért kezdett el érdemben foglalkozni, mert a lélekbűvár mesterséget önmagához méltatlannak ítélte (νομίζων τὴν τέχνην ἐλάττω ἢ καθ' αὐτὸν εἶναι). A hosszas vargabetűk után fényes szónoki és közéleti pályafutást mondhatott magáénak. Elsőként írt megrendelésre törvényszéki beszédeket (λόγους τοῖς δεομένοις τῶν πολιτῶν συνέγραψεν εἰς τοὺς ἐν τοῖς δικαστηρίοις ἀγῶνας πρῶτος ἐπὶ τοῦτο τραπεῖς) – a komédiaszerzők meg is szólják kapzsisága miatt (κεκωμώδηται δ' εἰς φιλαργυρίαν) –, elsőként tett közzé retorikai kézikönyvet (πρῶτος δὲ καὶ ῥητορικὰς τέχνας ἐξήνεγκε), foglalkozott költészettel (ὦν πρὸς τῇ ποιήσει) és tragédiaírással (λέγεται δὲ τραγωδίας συνθεῖναι). Éles észjárásával kiérdemelte a Nestór becenevet (γενόμενος ἀγχίνους, διὸ καὶ Νέστωρ ἐπεκαλεῖτο). Neve alatt hatvan szónoki beszédet ismertek, melyek közül Caecilius harmincötöt tartott eredetinek.⁹¹ Pseudo-Plutarchos a *Héródés meggyilkolása* ügyében (or. 5), az *Erasistratos ellen* (frg. 57–59), a *Démostenés ellen* (frg. 8–14), valamint a *Hippokratés ellen* írt beszédeket említi cím szerint. Antiphón stílusa a következő ismérvekkel jellemezhető:⁹² beszédeiben pontos (ἀκριβής), meggyőző (πιθανός), rendkívül találékony (δεινὸς περὶ τὴν εὕρεσιν), kilátástalan helyzetekben mesteri (ἐν τοῖς ἀπόροις τεχνικός), az érvelésben a bizonytalan körülményeket is maga javára fordítja (ἐπιχειρῶν ἐξ ἀδήλου), a törvényeket és érzelmeket egyaránt kiaknázza (καὶ ἐπὶ τοὺς νόμους καὶ τὰ πάθη τρέπων τοὺς λόγους), de mindig gondosan ügyel az illendőségre (τοῦ εὐπρεποῦς μάλιστα στοχαζόμενος). Államférfiként két triérést állított ki saját költségén (δυσὶ τριηραρχῶν ναυσὶν), maga gondoskodott további hatvan háromevezősoros legénységéről (τριήρεις πληρῶν ἐξήκοντα), a stratégosi tisztség betöltése során számos ütközetben vezette győzelemre az athéniakat (πολλαῖς μάχαις νικῶν), megérte a négy százak demokrácia elleni összeesküvését (Kr. e. 411), melyben döntő szerepe volt (παρατέτακεν ἕως καταλύσεως τῆς δημοκρατίας ὑπὸ τῶν

⁹⁰ A megállapítás forrása Caecilius frg. 99. A kéziratokban (és Phótiósnál is!) Thukydides tanárként (μαθητής) szerepel. A javítás (καθηγητής), melyet valamennyi kiadó elfogad, Wyttentachtól származik. Vö.: Marcell. Vit. Thuc. 22.

⁹¹ Caecilius frg. 100.

⁹² A stíluselméletekről általában lásd ADAMIK 1998 *passim*.

τετρακοσίων γενομένης, ἦν αὐτὸς δοκεῖ συγκατασκευάσαι), részt vett a hírhedt spártai követjárásban (πρεσβεύων εἰς Λακεδαίμονα). Az oligarchikus puccsban játszott szerepvállalása miatt a restaurált demokrácia első intézkedéseként perbe fogták, elítélték és az árulóknak kijáró büntetéssel sújtották: temetetlenül kivetették és utódaival együtt jogfosztottá nyilvánították (εἰσαγγελθεὶς ... ἐάλω, καὶ τοῖς περὶ τῶν προδοτῶν ἐπιτιμίαις ὑπαχθεὶς ἄταφος ἐρρίφη καὶ σὺν τοῖς ἐκγόνοις ἄτιμος ἐνεγράφη). Az életrajz függelékként közli a tanács vádemelésről szóló határozatának és az ítéletnek a szövegét.⁹³ Már csak ezért is meglepő, hogy Antiphón haláláról Pseudo-Plutarchos további változatokkal is szolgál. Mint mondja, Lysias és Theopompos szerint a harmincak (Kr. e. 404) végezték ki Antiphónt, míg a hagyomány másik ágában a syrakusai I. Dionysios (kb. Kr. e. 430–367) öleti meg – vagy összeesküvéstől való félelmében (Antiphón dicsérő megjegyzést tesz a zsarnokölő Harmodiosra és Aristogeitónra), vagy a művész sértett hiúságából (Antiphón kigúnyolja I. Dionysios tragédiáit). Márpedig egy személyhez bajosan kapcsolhatunk három különböző halálesetet, hiszen – Pseudo-Plutarchos találó megfogalmazása szerint – aki már korábban meghalt és megölték a négyszázak idején, hogyan lehetne a harmincak alatt még mindig életben (πῶς γὰρ ὂν ὁ προτεθνεὼς καὶ ἀναιρεθεὶς ἐπὶ τῶν τετρακοσίων πάλιν ἐπὶ τῶν τριάκοντα εἶη).

Más szóval Antiphón halálának három különböző leírása nyilvánvalóan három különböző Antiphónra vonatkozik. Ezúttal azonban – kivételesen – szerencsés helyzetben vagyunk, amennyiben a másik két Antiphón egyértelműen azonosítható. Helyes ugyanis Pseudo-Plutarchos sejtése (ἀλλ' οὐτός γ' ὂν εἶη ἕτερος): a harminc zsarnok nem a rhamnusi Antiphónt ítélte halálra, és az említett két háromevezősorost sem ő állította ki, hanem névrokona, Lysónidés fia,⁹⁴ ahogy azt Xenophón is tanúsítja.⁹⁵ Elképzelhető, hogy a sokra tartott katonai győzelmek, valamint a stratégosi tisztség viselése szintén Lysónidés fiához köthető,⁹⁶ legalábbis a rhamnusi Antiphón politikusi minőségben végzett szolgálatai közül máshol csak Étiónea megerősítéséről és a lakóniai követségről hallunk.⁹⁷ A halál körülményeiről szóló harmadik változat főszereplője hasonlóképpen nem a szónok, hanem a tragédiaszerző

⁹³ A határozatok szövegét Pseudo-Plutarchos Caeciliustól veszi át, az ő forrása pedig feltehetően Krateros elveszett Συναγωγή ψηφισμάτων című műve lehetett. Vö.: Harp. s. v. ἄνδρων.

⁹⁴ Erről az Antiphónról lásd DAVIES 1971: 327–328. Vö.: PA 1283.

⁹⁵ X. HG. 2, 3, 40.

⁹⁶ ATH. OFF. 161 kétesnek minősítve a hagyományt mindkét Antiphóntól elvitatja a stratégosi hivatal betöltését.

⁹⁷ Th. 8, 90.

Antiphón.⁹⁸ Személyéről mások is megemlékeznek,⁹⁹ négy darabjából maradtak fenn töredékek.¹⁰⁰ Így minden bizonnyal szintén rá vonatkozik az életrajz tragédiaírással és költészettel kapcsolatos valamennyi megjegyzése. Ami a többi adatot illeti, a szerző jól látható módon elsősorban Caecilius munkásságára támaszkodik.¹⁰¹ Nincs okunk megkérdőjelezni az apa tanítói tevékenységével összefüggő közléseket, bár Antiphón hozzávetőlegesen megadott születési ideje kronológiai találgatásokra szolgáltathat alapot. Ha a Kr. e. 480 körülre datált születési időt vesszük alapul és az egyes nemzedékeket a hagyományos harminc évvel számoljuk, az apa születési idejét Kr. e. 510 környékére tehetjük. Mivel a szofisták athéni megjelenésének *terminus post quem*-je Kr. e. 460,¹⁰² mindez azt jelenti, hogy Sophilos már idősen, az ötvenes éveiben járva nyithatta meg iskoláját,¹⁰³ és aligha lehetett tanítványa a gyermek Alkibiadés.¹⁰⁴ Az életrajz vitathatatlanul legkülönösebb története az állítólagos korinthusi tartózkodáshoz kapcsolódik. Az anekdota minden részletében gyanúsnak tűnik, más források nem erősítik meg, a bemutatott orvosi praxist tárgyaló szakmunkáról nincs tudomásunk.¹⁰⁵ A lelki betegeket bajaikról faggató, majd ráolvasással kezelő Antiphón képe az aristophanési-sókratési φροντιστήριον sajátos világára emlékeztet, vagyis a komédia műfajára utal. Márpedig mivel Antiphón többször is a komikusok célkeresztjébe került, nem kizárt, hogy ebben az esetben is erről van szó: a bizonytalan értékű tanácsokért busás összegeket behajtó jótevő története a színpadról is bekerülhetett az életrajzba.¹⁰⁶ Hasonló nem zárható ki a később még többször is visszaköszönő Nestór becenév kapcsán sem, ha azonban

---

⁹⁸ Az azonosítást kronológiai megfontolások is valószínűsítik: I. Dionysios hatalomra kerülésének *terminus post quem*-je Kr. e. 405, márpedig a rhamnusi Antiphón akkor már nem volt életben.

⁹⁹ Arist. Rh. 1385a10; Plu. De Stoic. rep. 1051C–D; Plu. Quo. ad. 68A–B.

¹⁰⁰ Töredékek az *Andromaché*, *Iasón*, *Meleagros*, *Philoktés* című darabokból ismeretesek.

¹⁰¹ Thukydides említése, az eredetinek tartott beszédek száma és a határozatok közlése kapcsán nevesített Caecilius önálló művekben tárgyalta az attikai szónokok működését (Περὶ τοῦ χαρακτήρος τῶν δέκα ῥητόρων), és ezen belül Antiphón munkásságát (Τὸ περὶ Ἀντιφῶντος σύνταγμα) is. Mindkét írás elveszett.

¹⁰² Vö.: KERFERD 1981: 42.

¹⁰³ Részben ebből a megfontolásból teszi OSTWALD 1986: 361–362 Antiphón születési idejét – nézetünk szerint szükségtelenül – Kr. e. 470-re. Magát az iskolaalapítás tényét is fenntartásokkal kell fogadnunk, a kifejezés mindössze Sophilos értelmiségi életformájára utal. Vö.: GAGARIN 2002: 179.

¹⁰⁴ Független forrás nem erősíti meg Pseudo-Plutarchos közlését. Sőt, Plutarchos (Alc. 1, 2) és a Platón neve alatt fennmaradt dialógusok egyike (Alc 1, 122b) Zópyros nevű tanítóról tud.

¹⁰⁵ A τέχνην ἀλυπίας συνεστήσατο kifejezést kézikönyv összeállítására vonatkoztatja MORRISON 1972: 117. Valószínűbbnek tartjuk, hogy a szókapcsolat jelentése „feltalált egy módszert”. Lásd GUTHRIE 1969: 290, valamint PENDRICK 2002: 30 szövegszerű párhuzamait. ALTWEGG 1908: 40 az állítólagos kézikönyvet a Περὶ ὁμοιοίας-szal azonosítja. A történetet a szofista Antiphónhoz köti és hitelesnek tartja FURLEY 1992: 198–216.

¹⁰⁶ Annál is inkább, mert a gyógyításnak az anekdotában leírt menete hangsúlyozottan szóbeli jellegű, kézikönyv kiadását nem feltételezi. A történet komikus előképét MORRISON 1961: 57 veti fel.

komolyan vesszük az elnevezést, a használatából érdemi következtetést is levonhatunk. A pylosi király ugyanis nemcsak a döntő helyzetekben az indulatokat átgondolt véleményével csillapító tanácsadó személyét testesíti meg. Olyan király ugyanis, akinek „nyelvéről a beszéd, mint színméz édesen ömlik”, több is akad a trójai hősök között – gondoljunk csak a *par excellence* agyafűrt Odysseusra. Ami Nestórt megkülönbözteti a többiektől, az az életkora. Éppen ezért elképzelhetőnek tartjuk, hogy a becenév Antiphón esetében is utal az életkorra, vagyis arra a körülményre, hogy szónoki pályájának érdemi korszaka már idős korban kezdődött.¹⁰⁷ Mielőtt a testimoniumok bevonásával tovább pontosítjuk a szónokról való ismereteinket, vessünk egy pillantást az életrajzi hagyomány további darabjaira.

A lémnosi Philostratos-dinasztia irodalmi tevékenységet folytató négy tagja közül feltehetően a Septimius Severus császár (Kr. u. 193–211) és felesége, Iulia Domna köréhez tartozó második Philostratos (Kr. u. 3. század első fele) a szerzője a *Szofisták élete* (Βίοι σοφιστῶν) című gyűjteménynek.¹⁰⁸ A szándéka szerint a szofista mesterség teljes történetét két könyvben feldolgozó mű súlypontja az olvasóit érthető módon jobban érdeklő, félig-meddig kortárs irányzat, a második szofisztika képviselőinek tevékenységére esik, de szóba kerülnek a kezdetek, így nagyjából három nyomtatott oldal terjedelemben Antiphón működése is. Philostratos általában ismeretterjesztő szándékkal kíván szólni az érdeklődő nagyközönséghez, akkor van igazán elemében, ha az egyes eseményekhez magyarázó megjegyzéseket is fűzhet. Stílusa nagyban különbözik az adatokat iskolás módon közlő Pseudo-Plutarchosétól. Forrásait egyetlen esetben sem nevesíti, a hangsúly nem az életrajz bemutatására, hanem a szónok és az ember értékelésére kerül – erősen személyes megfogalmazásban. A szerző szemlátomást ismeri az életrajzi hagyományt, néhány anekdotát maga is elmesél, de célja ekkor sem a történet közvetítése, hanem annak kapcsán az egyéni állásfoglalás kialakítása. A philostratosi mű további jellemzője, hogy a művelt szerző határozottan törekszik egyedi hangjának megőrzésére, melynek fontos eleme olvasottságának csillogtatása is.¹⁰⁹ Ha át is veszi a források adatait, soha

---

¹⁰⁷ Mindez egybevág a fennmaradt beszédek keletkezési idejével (lásd ott), valamint a forrásokból kibontható Antiphón-képünkkel is.

¹⁰⁸ Philostr. VS (Az Antiphónra vonatkozó fejezet: 1, 15). A Philostratosok és műveik kérdéséről lásd: LESKY 935–937.

¹⁰⁹ Merít az epika szókinéséből (νηπενθής; vö.: Od. IV, 221), használ drámai parafrázist (οὐδὲν οὕτω δεινὸν ἐρούντων ἄχος, ὃ μὴ ἐξελεῖν τῆς γνώμης ~ E. Or. 1–3: Οὐκ ἔστιν οὐδὲν δεινὸν ᾧδ' εἰπεῖν ἔπος / οὐδὲ πάθος οὐδὲ ξυμφορὰ θεήλατος, / ἦς οὐκ ἂν ἄραιτ' ἄχος ἀνθρώπου φύσις) és

nem szó szerint teszi, lehetőség szerint változtat a fogalmazáson, még akkor is, ha mindez olykor erőltetettnek tűnő végeredménnyel jár.¹¹⁰ Philostratos számára a szónok ellentmondásos jelleme a legfontosabb kérdés. Mint mondja, Antiphón pályafutása egyetlen jelzővel nem értékelhető, megítélése – legalábbis államférfi minőségében – szélsőséges („*Nem tudom, hogy Antiphónt vajon derék, vagy hitvány embernek nevezzem*”).¹¹¹ Dicséretben katonai tevékenysége okán részesül („*Temérdek győzelmet aratott, hatvan triérés megtöltésével gyarapította az athéniai tengeri erejét*”),¹¹² de szónoki-politikusi képességei is kiemelik kortársai közül („*Igen alkalmas embernek bizonyult mind az ékesszólás, mind a gondolkodás vonatkozásában*”).¹¹³ Elítélendő ugyanakkor, hogy tehetségét a demokratikus rendszer kárára próbálta kiteljesíteni: mindig is spártabarát politikát folytatott,¹¹⁴ az államügyekre pedig ő szabadította rá a négyszáz zsarnok bandáját.¹¹⁵ Ennek ellenére önerőből (αὐτομαθῶς), vagy Sophilotól, az apjától szerzett tudásának köszönhetően az ékesszólásban maradandót alkotott: akár ő találta fel („*a szónoklás művészetét, ami korábban nem létezett, feltalálta*”),¹¹⁶ akár csak tovább fejlesztette a rétorika mesterségét („*a már meglévő mesterséget gyarapította*”).¹¹⁷ Philostratos is tud a Nestór becenévről és a komikusok csipkelődéséről („*Antiphónon a komédia is csipkelődik, mint a jogi kérdésekben járatos személyen, aki az igazsággal ellentétesen összeállított beszédeit busás javadalmazásért kínálgatja a leginkább rászorulóknak*”):¹¹⁸ nem is mulasztja el az alkalmat, hogy hosszasan értekezzen a szónoki mesterség felemás természetéről („*bár az ékesszólást dicsérik, ugyanakkor gyanúsnak is találják, mondván hogy szélhámosság, haszonlesés és az igazság ellenére alakult ki*”).¹¹⁹ Mesélőkedve Antiphón halálának ismertetése kapcsán kap lábra igazán, de itt sem maga a történet vonzza. A három változatból Philostratos

---

alkalmaz történetírói allúziókat (ικανώτατος ἀνθρώπων ἔδοξεν εἰπεῖν τε καὶ γνῶναι ~ Th. 8, 68: κράτιστος ἐνθυμηθῆναι γενόμενος καὶ ἃ γνοίη εἰπεῖν).

¹¹⁰ Az általa is említett Alkibiadés például nem saját nevéen, hanem a Kleinias fia körülírással szerepel (ὁ τοῦ Κλεινίου).

¹¹¹ Ἀντιφῶντα ... οὐκ οἶδ', εἴτε χρηστὸν δεῖ προσεῖπεῖν, εἴτε φαῦλον.

¹¹² ἐνίκησε πλείστα, ἐξήκοντα τριήρεσι πεπληρωμέναις ἠὔξησεν Ἀθηναίοις τὸ ναυτικόν.

¹¹³ ἰκανώτατος ἀνθρώπων ἔδοξεν εἰπεῖν τε καὶ γνῶναι.

¹¹⁴ ἐλακῶνισε.

¹¹⁵ τυράννων τετρακοσίων δῆμον ἐπαφῆκε τοῖς Ἀθηναίων πράγμασιν.

¹¹⁶ ῥητορικὴν ... οὐκ οἶσαν εὐρεῖν.

¹¹⁷ εὐρημένην αὐξῆσαι.

¹¹⁸ καθάπτεται δὲ ἡ κωμῶδία τοῦ Ἀντιφῶντος ὡς δεινοῦ τὰ δικανικὰ καὶ λόγους κατὰ τοῦ δικαίου ξυγκειμένους ἀποδιδομένου πολλῶν χρημάτων αὐτοῖς μάλιστα τοῖς κινδυνεύουσιν.

¹¹⁹ ῥητορικὴν δὲ ἐπαινοῦσι μὲν, ὑποπεύουσι δὲ ὡς πανοῦργον καὶ φιλοχρήματον καὶ κατὰ τοῦ δικαίου ξυγκειμένην.

egyedül a Dionysios-féléről számol be, méghozzá úgy, hogy az erre vonatkozó két variánst egygé formálja („*becsmérelte Dionysios tragédiáit ellene fordítva a szicíliaiakat*”).¹²⁰ Ám mindez csak újabb lehetőség a kitérőre: Antiphón nyomtatékosan helytelenített viselkedése („*a halálát okozó helyzetért inkább Antiphónt, mint Dionysioszt tartjuk felelősnek*”)¹²¹ végül a tyrannosokkal szemben tanúsítandó helyes magatartás példázatává nő („*nem szabad a zsarnokságot ingerelni, sem a kegyetlen jellemeket feldühíteni*”),¹²² melynek különös színezetet ad, hogy az útmutatás éppen a császári udvar kegyéből felemelkedő Philostratostól származik. Az Antiphón-*corpusból* nemcsak törvényszéki (λόγοι δικανικοί), hanem „szofisztikus” beszédekről is említést tesz (λόγοι σοφιστικοί), külön kiemelve *Az egyetértésről* költői kifejezésekkel ékesített nyelvezetét (ἐπηνθισμένη ποιητικοῖς ὀνόμασι).

A philostratosi Antiphón-jellemzés szóhasználatában feltűnik, hogy a szerző, talán Pseudo-Plutarchost követve, maga is a δεινός kifejezést alkalmazza a szónok megítélése kapcsán. A nehezen fordítható δεινός jelző – ahogy a szintén visszatérő δεινὸς λέγειν szerkezet is – többnyire nem szónoki erényre vonatkozik. Mind a melléknévi forma, mind az abból képzett kifejezés pejoratív jelentésárnyalatú: olyan beszédkésztséget, érvelési technikát jelent, mely nem feltétlenül a szónoki emelvényhez kötötten jelentkezik, hanem megmutatkozhat hétköznapi beszédhelyzetekben is, de mindenképpen az átlagembernél jóval agyafürtabbnak, körmönfontabbnak tartott személyek sajátja.¹²³ Márpedig a Kr. e. 5. századi Athénban a szofisták voltak azok, akik – vitatott megítélésük ellenére – beszélgetőtársaik meggyőzése során az átlagosnál hatékonyabbnak bizonyultak, még akár annak árán is, hogy a győzelem érdekében a szavakat kiforgató, szörszálhasogató ál-bölcs közemberektől megvetett szerepébe kényszerültek. Éppen ennek köszönhetően vált a δεινὸς λέγειν fordulat a szofisták tevékenységével kapcsolatban alkalmazott közhellyé.¹²⁴ Tehát amikor Philostratos a rhamnusi szónok ékesszólását a szofistákra hagyományosan alkalmazott kifejezés felhasználásával jellemzi, nem tesz mást, mint a kor vélekedésének megfelelően azonosítja, vagy legalábbis rokonítja a szónoki és a szofista mesterséget a beszédben mutatott jártasság szempontja alapján. A mű sajátos

¹²⁰ διεφάυλιζε γὰρ τὰς τοῦ Διονυσίου τραγωδίας ... καὶ τρέπων ἐπ' αὐτὸν τοὺς Σικελιώτας.

¹²¹ τὰς δ' αἰτίας, ἐφ' αἷς ἀπέθανεν, Ἀντιφῶντι μᾶλλον ἢ Διονυσίῳ προσγράφομεν.

¹²² μὴ ἐκκαλεῖσθαι τὰς τυραννίδας, μηδὲ ἐς ὄργην ἄγειν ἢθη ὠμά.

¹²³ Az ellenfelei által ilyen személynek tartott Sókratés maga is δεινὸς λέγειν hírében állt. Vö.: Pl. Ap. 17b1 és később *passim*;

¹²⁴ Lásd például: Pl. Prt. 312d–e.

szerkesztése felhívja a figyelmet a szerző forráskezelésének módszerére. Philostratos elsősorban antidemokratikus irányultsága miatt bírálja Antiphónt, tud a négyszázak hatalomátvételében játszott szerepéről is, a szónok haláláról ennek ellenére nem a valós változatot közli. Nem mondja ki ugyan, de az általa bemutatott eseménytörténetből egyértelműen következik, hogy az ő Antiphónja a négyszázak bukása után elkerülte a felelősségre vonást és a számára kedvezőtlen politikai fordulat miatt keresett menedéket az ideológiai szempontból megfelelő államrendben működő Syrakusaiban. Ha Philostratos csakugyan ismerte a pseudo-plutarchosi életrajzot, márpedig minden jel erre mutat, miért nem a haláleset valós körülményeiről számolt be? A kérdésre két válasz lehetséges. Vagy arról van szó, hogy Philostratos forrásai között a látszattal ellentétben mégsem szerepelt sem Pseudo-Plutarchos, sem a határozatok szövegét közlő Caecilius, és ennek megfelelően egyszerűen nem tudott a történekről, vagy, ami nézetünk szerint valószínűbb, szándékosan választotta a három változatból a regényes szicíliai epizódot. A választás ténye ebben az esetben viszont indoklásra szorul: Philostratos úgy érezhette, hogy művének – egyben műveltségének – hitelét csökkenti, ha bizonytalannak mutatkozik egy életrajzi kérdésben. Antiphón halála nála nem eshet meg háromféleképpen, csakis abban az esetben, ha a megfelelő tudás birtokában a hagyomány kritikai értékelésével képes kiszűrni a valótlan variánsokat. Ennek híján, hogy a következetlenség vádját elkerülje, választásra kényszerül. A három történet közül pedig a számára leginkább érdekes mellé teszi le a garast, annál is inkább, mert így nyílik lehetősége a tyrannosok természetéről szóló eszmefuttatás beiktatására. Akárhogy is történt, mindent egybevetve Philostratos beszámolója új adatokat nem tartalmaz, művéből némi túlzással többet tudhatunk meg a szerzőről, mint Antiphónról.

Még inkább érvényes mindez az életrajzi hagyomány következő képviselőjére, Phótiosra (kb. Kr. u. 820–890). A konstantinápolyi pátriárka *Könyvtár* (Βιβλιοθήκη) című sajátos olvasónaplójának tíz egymást követő fejezetében foglalkozik az attikai szónokokkal.¹²⁵ A jeles egyházfő azonban ezúttal rácáfol a páratlan műveltségéről szóló közvélekedésre, amennyiben szónoki áttekintése óvatosan fogalmazva sem árulkodik a beszédek első kézből való ismeretéről. Olyannyira, hogy az Antiphónt bemutató fejezet szinte teljes egészében Pseudo-Plutarchostól szó szerint átvett fordulatok sorozata. Phótios egyetlen sorából sem derül ki, hogy a derék szerző

---

¹²⁵ Phot. Bibl. Codices 259–268. Az Antiphón-fejezet: 485b9–486a43.

csakugyan olvasta volna Antiphón bármelyik művét. A korábbiakhoz képest az egyetlen többletet az Antiphón stílusát bemutató, viszonylag terjedelmes Caecilius-töredék jelenti.¹²⁶ Phótios ugyan helyenként megváltoztatja forrása mondatainak sorrendjét, igyekszik egységesebbé formálni a bemutatott képet, de ennél többre nem vállalkozik, műve szempontunkból értéktelen.¹²⁷

Csekély terjedelmük ellenére az életrajzi hagyomány tárgyalásához kívánkoznak a 10. századi bizánci lexikon, a *Suda* Antiphón-bejegyzései.¹²⁸ A *lemma* három különböző Antiphónról tesz említést. Az első jövendőmondó (τερατοσκοπος), epikus költő (ἐποποιός) és szofista (σοφιστής), aki éles észjárásával rászolgált az „érveket/beszédeket kifőző” (Λογομάγειρος) becenévre. Második helyen következik a rhamnusi szónok, Sophilos fia, akinek tanítómestere nem ismeretes. Ő foglalkozott először a törvényszéki beszédek műfajával (ἦρξε τοῦ δικανικοῦ χαρακτήρος). Működése Gorgias utánra (μετὰ Γοργίαν) tehető. Állítólag Thukydides tanára volt (λέγεται δὲ καὶ Θουκυδίδου γενέσθαι διδάσκαλος), Nestórnak becézték (ἐκαλείτο δὲ Νέστωρ). Végül a harmadik Antiphón álmofejtőként (ὄνειροκρίτης) tevékenykedett, az álmokképek magyarázatairól könyvet is írt (περὶ κρίσεως ὄνειρων ἔγραψεν). A *Suda* állításai – nem meglepő módon – rendkívül zavarosak, értelmezésük csak a testimoniumok bevonásával lehetséges.

Ami az első Antiphónt illeti, aki egy személyben jós, eposzköltő és szofista, még a másodlagos hivatkozások sem segítenek, nyilvánvalóan jóvátehetetlenül kontaminálódott hagyományról van szó. Az eposzköltőt még csak-csak azonosíthatjuk a tragédiaszerző Antiphónnal, csak hogy neki sem lehet semmi köze az állítólagos szofistához, arról nem is beszélve, hogy jós minőségére végképp nem tudunk magyarázatot adni. Különösen érdekesnek tűnik a harmadikként említett álmolató Antiphón személye, akiről a *Suda* mellett néhány testimonium is megemlékezik – igaz ugyan, hogy ezen szöveghelyek többsége megmarad pusztán említésnek.¹²⁹ Az álmofejtésről szóló könyv címe bizonytalan, sőt, feltehetően azoknak van igazuk, akik az önálló álmoskönyv létezésé helyett inkább egyes álmok magyarázatáról szóló, de több műben szétszórtan található említésre, kisebb történetre vonatkoztatják a *Suda*

¹²⁶ 485b14–b40 = frg. 203.

¹²⁷ Nagyobb önállóságot tulajdonít Phótiosnak SMITH 1992: 159–189. Vö.: VAN HOOK 1907: 41–47.

¹²⁸ *Suda* s. v. Ἀντιφῶν.

¹²⁹ A kevés kivétel közé tartozik a *Gnomologia Vindobonensis* 50 (= DK A9), ahol Antiphón szerint a jóslás tudománya nem más, mint „egy értelmes ember találgatása” (ἀνθρώπου φρονίμου εἰκασμός).

hivatkozását.¹³⁰ Efféle anekdotákat Cicero is ismer, közülük kettőről be is számol.¹³¹ Mindkét állítólagos álomfejtés sportverseny eredményére vonatkozik. Az első esetben egy futó álmáról esik szó, aki az olympiai verseny előtti éjszakán látott álmában négylovas kocsin ülve vágatott a cél felé. Egy álomfejtő szerint a futó meg fogja nyerni a versenyt, mert olyan gyors lesz, mint a kocsi. Antiphón azonban kijavítja az értelmezést: csak ötödik lesz, hiszen négyen is előtte érnek majd célba. Hasonlóan elkeseríti magyarázatával a második történet atlétáját, aki álmában sasként szeli a levegőt. A sas ugyanis ezúttal nem a gyorsaságot jelképezi – ez lenne a hagyományos magyarázat –, hanem ragadozó mivolta miatt jelent meg az álomban. Más szóval, ahogyan a ragadozó madár üldözi kiszemelt áldozatait, úgy fogja a szóban forgó futó is üldözni versenytársait – hátulról. Mármost ha az álommagyarázatok tagadhatatlanul komikus színezetétől eltekintünk,¹³² a két anekdota közös pontja, hogy Antiphón mindkét esetben a hagyományos, a megszokott, a várt értelmezéssel szemben fejti ki saját véleményét. Mindezt tekinthetjük általában az álomfejtés mint tudomány éles kritikájának, amennyiben ugyanaz az álomkép szolgál egymástól szélsőségesen eltérő – és bizonyíthatatlan – magyarázatok alapjául, melyek segítségével egy átlagosnál nagyobb meggyőzőerővel rendelkező személy könnyedén rászedheti hiszékeny polgártársait. Másrészt viszont – és ez az, ami bennünket jobban érdekel – az álomfejtés formájában jelentkező élelmes ötletsorozat megfelel egy, a szofisták által előszeretettel üzött retorikai gyakorlatnak, melynek során a szónoknak a látszólag gyengébb érvet kellett erősebbé tennie (ἦττω λόγον κρείττω ποιεῖν).¹³³ Ennek megfelelően magunk nem is tekintjük az álommagyarázó Antiphónt önálló identitással rendelkező, független személynek. Ehelyett inkább a rhamnusi Antiphón tevékenységi körének újabb, ezúttal az álomfejtés területén megmutatkozó szeletét vélelmezzük a háttérben, melynek elsődleges célja a szónoki tehetség csillogtatása.

Leginkább Pseudo-Plutarchosra emlékeztet az Antiphón-kéziratok elején található *Antiphón származása* (Γένος Ἀντιφῶντος) című,¹³⁴ bő oldalnyi ismertető névtelen szerzője is. Adatok tekintetében is hozzátesz a korábbiakhoz, hiszen

---

¹³⁰ VAN LIESHOUT 1980: 217–229 ennél is tovább megy, amennyiben az álmokkal kapcsolatban tagadja – véleményünk szerint helyesen – bármiféle kidolgozott és átgondolt rendszer létezését Antiphón életművében.

¹³¹ Cic. de Div. 2, 144.

¹³² Nem csodálkoznánk, ha a Pseudo-Plutarchosnál látott korinthusi „Gondolkozdá” Antiphónjának szájából hallanánk hasonló álommagyarázatokat.

¹³³ Mindezzel egybevágunk az Antiphón álomfejtő ténykedéséről szóló további testimoniumok: Clem. Al. Strom. 7, 24 (= DK A8); Melamp. περὶ θαλαμῶν 18–19 (= DK 81a).

¹³⁴ BLASS – THALHEIM 1914: XVI–XVII.

egyedülként közli Rhamnus démos phyléjének, Aiantisnak a nevét. Mindebből azonban nem szükséges további forrás használatát feltételeznünk, az adat ugyanis megfelelő – de általánosnak egyáltalán nem nevezhető – műveltséggel önállóan is kiegészíthető, márpedig a művecske választékos fogalmazása és tudatos szerkesztése művelt szerzőre vall. A névtelen auctor rendszerint nem veszi át változtatás nélkül a többi életrajz mondatait, jelentős különbség továbbá, hogy nála jól kitapintható a rendszerességre való törekvés, amennyiben az életrajzot igyekszik kronológiai rendben tárgyalni.

Az életrajzi hagyományról összességében tehát megállapítható, hogy

(1): valamennyi darabja későn keletkezett, a többiek számára vélhetően forrásként szolgáló, legkorábbra datálható Pseudo-Plutarchost is mintegy ötszáz év választja el Antiphón működésétől. Ennek következtében

(2): a hagyomány erősen kontaminált, az adatok hitelessége kétes, az életrajzok legalább három különböző Antiphónt tárgyalnak. A zűrzavar oka részben abban keresendő, hogy

(3): a szerzők Antiphón műveit első kézből nem ismerték, a beszédekkel kapcsolatban többnyire beérik másodlagos közlésekkel (címek felsorolása, általános esztétikai értékelés – elsősorban Caecilius alapján). Fentiekből következik, hogy

(4): az életrajzi hagyomány elemzése nem elegendő ahhoz, hogy a rhamnusi Antiphónról elfogadható képet alkothassunk.

4. Az Antiphón-testimoniumok

Az életrajzi hagyomány pontosítására a nagyszámú antik hivatkozás áttekintése nyújthat lehetőséget.¹³⁵ A testimoniumok bemutatása során értelmetlen lenne teljességre törekednünk, hiszen a kérdéses szöveghelyek jelentős része nem járul hozzá ismereteink bővüléséhez. Kiemelt jelentőséget a kortárs vagy Antiphón működéséhez időben közeli forrásoknak, illetve a kifejezetten az attikai ékesszólással foglalkozó szerzőknek tulajdonítunk.

Az Antiphón-hivatkozások bemutatását ennek megfelelően az ifjabb kortárs, Aristophanés (kb. Kr. e. 446–385) két szöveghelyével kezdjük. A „Múzsák nevetlen kedvence” a Kr. e. 422-ben színpadra állított *Darázsok* (Σφήκες) című darabjában ugyanis két alkalommal is megnevezi Antiphónt. Először a kar szájába ad egy gunyoros oldalvágást,¹³⁶ miszerint Arynias¹³⁷ – a hivatali év egyik stratégosa, aki állítólag titkos tárgyalásokat folytatott a spártaiakkal –, éhes, mint Antiphón (πεινῆ γὰρ ἦπερ Ἀντιφῶν). Bár a név mellett jelző nem szerepel, viselőjének a rhamnusi szónokkal való azonosítását támogatja, hogy említésére egy hozzá hasonlóan spártabarátként elkönyvelt közszereplő társaságában kerül sor. Nem mellékes összehasonlításuk alapja sem, az említett „éhség” ugyanis itt kielégíthetetlen étvágyat jelent, amit, ha a komikusok korábban látott támadásaira gondolunk, aligha a finom falatok, sokkal inkább a megbízásra írt beszédek ellentételezéseként nyújtott busás javadalmazás csillapíthat átmenetileg. Néhány sorral később,¹³⁸ a darab egyik főszereplője, Xanthias, a szolga üz csúfot egy dorbézoló társaság tagjaiból, akik közül az ismét *démotikon* és *patronymikon* nélkül említett Antiphónt szintén a rhamnusiként szokás azonosítani.¹³⁹ Az egymással is civakodó „konzervatív” szellemiségű kisebb csoportosulások törésvonalainak meghúzásánál fontos adalékul szolgálhat – a Thukydides által implicit módon megerősített tény –,¹⁴⁰ hogy a leittasodott barátokat Aristophanés összefoglalóan csak Phrynichos köréként (οἱ περὶ Φρύνιχον) említi. Ez

---

¹³⁵ Hasonló igénnyel lépett fel PENDRICK 1987: 47–60, aki az unitárius válaszcikkre (GAGARIN 1990a: 27–44) újabb tanulmánnyal felelt: PENDRICK 1993: 215–228. A vita hangneme közben egyre személyeskedőbbé vált

¹³⁶ Ar. V. 1270.

¹³⁷ Aryniasról lásd PA 737.

¹³⁸ Ar. V. 1299–1325. Antiphón az 1302. sorban.

¹³⁹ Így tesz kommentárjában MACDOWELL 1971 és SOMMERSTEIN 1983 *ad loc.* is.

¹⁴⁰ Th. 8, 68 és *passim*.

az adat ugyanis arról tanúskodik, hogy Antiphón a későbbi négyszázak több irányba húzó vezetői közül már viszonylag korán jó kapcsolatot ápolt Phrynichosszal, vagyis a belső szövetségi viszonyrendszert megfordítva az Alkibiadés- és Peisandros-ellenes irányzat tagjának tekinthető.¹⁴¹ Phrynichos későbbi közéleti tevékenysége alapján hajlamosak lehetünk azt gondolni, hogy a színpadra állított lakoma egyike lehetett a politikai szimpátia alapján szerveződő, jobbára oligarchikus szemléletű baráti körök, a hetaireiák összejöveteleinek,¹⁴² és a benyomást csak tovább erősíti a később hermacsonkításba keveredett Lysistratos említése.¹⁴³ Csakhogy Phrynichos a darab bemutatásakor még a demokraták szekerét toló kezdő politikusnak számított,¹⁴⁴ ahogy a fennálló rendszer kitartó támogatójának tekinthető egy másik név szerint említett szereplő, Sókratés későbbi vádlója, Lykón is.¹⁴⁵ Az Aristophanés-testimonium összességében így mindössze arra szolgáltat bizonyítékot, hogy Antiphón már a peloponnésosi háború első szakaszában jól ismert személyiség volt Athénban, aki befolyásos körökkel tartott kapcsolatot – politikai pártállástól függetlenül.

Részben a szerző tekintélye, részben a testimoniumnak a hagyományos Antiphón-kép kialakításában játszott döntő szerepe ad kiemelt jelentőséget az életrajzok anyagába is beépülő Thukydidés (kb. Kr. e. 460–396) méltatásnak.¹⁴⁶ A szerzőtől szokatlanul meleg hangú és terjedelmes értékelés szolgáltatott alapot a kettejük tanár-tanítvány viszonyáról tudósító antik híradásoknak. Thukydidés a négyszázak felállításáról szóló peisandrosi javaslatcsomag ismertetése alkalmával kerít sort Antiphón jellemzésére. Mint mondja, valójában az egész ügyet az athéni Antiphón készítette elő, akit kortársai közül senki nem múlt felül erény dolgában (τῶν καθ' ἑαυτὸν ἀρετῇ τε οὐδενὸς ὕστερος), akinek nem volt versenytársa sem a szellemi képességek, sem szónoki tehetség területén (κράτιστος ἐνθυμηθῆναι γενόμενος καὶ ἃ γνοίη εἰπεῖν). Kiválósága ellenére tudatosan került a közszereplést, nem lépett fel a népgyűlésen, sem egyéb nyilvános fórumon, mert a tömeg gyanús szemmel tekintett rá félelmetes híre miatt (ἐς μὲν δῆμον οὐ παριῶν

¹⁴¹ A történeti háttér elemzésével hasonló következtetésre jut EDWARDS 2004a: 75–86.

¹⁴² Vö.: CALHOUN 1913: 10–40.

¹⁴³ PA 9630. KEIL 1894: 339 szerint azonos az Ant. 6, 36-ban említett Lysistratosszal. Contra WILAMOWITZ-MOELLENDORFF 1900: 408, 3. jegyzet.

¹⁴⁴ PA 15011. Vö.: OSTWALD 1986: 348.

¹⁴⁵ PA 9271.

¹⁴⁶ Th. 8, 68. Vö.: HCT V: 170–171.

οὐδ' ἐς ἄλλον ἀγῶνα ἐκούσιος οὐδένα, ἀλλ' ὑπόπτως τῷ πλήθει διὰ δόξαν δεινότητος διακείμενος). A törvényszéki vagy népgyűlési ügyekben viszont tanácsaival segítette a rászorultakat – mindenkinél hatásosabban (τοὺς μέντοι ἀγωνιζομένους καὶ ἐν δικαστηρίῳ καὶ ἐν δήμῳ πλείστα εἰς ἀνήρ, ὅστις ξυμβουλεύσαιτό τι, δυνάμενος ὠφελεῖν). Nevéhez fűződik minden idők legnagyobb szónoki teljesítménye, melyet a saját bevádolása ügyében tartott védőbeszédének előadása során mutatott be (ἄριστα φαίνεται τῶν μέχρι ἐμοῦ ... ἀπολογησάμενος). Akár tanítványa volt Thukydides Antiphónnak, akár nem, a beszámoló hangvétele kettejük személyes kapcsolatáról árulkodik, nagyban növelve ezzel a testimonium hitelességének értékét.

A szöveghely értelmezésénél azonban már csak azért is különösen körültekintően kell eljárunk, mert elsősorban az Antiphón nyilvános szerepléséről – pontosabban *nem* szerepléséről – szóló mondat nyomán alakulhatott ki a modern kutatás egyik előszeretettel emlegetett közhelye: a visszavonultan élő, közben a politikai élet szálait a háttérből mozgató szónok toposza.¹⁴⁷ Meggyőződésünk, hogy erről nincs szó, a megkövesedett tétel árnyalásra szorul. Mind a logográfusi tevékenység általános jellege, mind a szónok személyének korábban már látott közismertsége az önkéntesen elefántcsonttoronyba vonult bölcs képe ellen szól. Ha valaki azzal keresi a kenyerét, hogy megbízásból szónoki beszédeket ír, aligha kerülheti a kapcsolatot a lehetséges megrendelőkkel, sőt, a beszédek kiadásának gyakorlata éppenséggel a vevőkör bővítését célzó reklámtevékenységre utal. A reménytelen ügyek szakértőjeként elhíresült, anyagi hírből álló szónok ennek megfelelően az athéni átlagpolgár számára is egyszerűen elérhető személy lehetett, nem pedig egy csak suttogva emlegetett, rejtélyes figura. A Thukydides-szemelvény tehát nem tanúskodhat Antiphón nyilvánosság előli elzárkózásáról, szándékos háttérbe vonulásáról, hanem mindössze arról szól – és ez sem kevés –, hogy a vezető államférfival szemben támasztott elvárások és az általános gyakorlat ellenére Antiphón *az állam ügyeit érintő kérdésekben* nem hallatta a hangját nyilvánosan, vagyis nem szólalt fel a népgyűlésen, esetleg nem viselt hivatali tisztséget.¹⁴⁸ Az

---

¹⁴⁷ Ez a megállapítás köszön vissza a kézikönyvek szócikkeiben (pl. RE I: 2527 THALHEIM) és az ékesszólással foglalkozó monográfiák Antiphón fejezetében is (pl. JEBB 1893: I, 1–17; EDWARDS 1994: 9–13; USHER 1999: 27).

¹⁴⁸ Nem meglepő tehát, hogy a hagyományosan tanácsadó beszédnek (συμβουλευτικός) nevezett műfajban egyáltalán nem írt beszédeket, közügyeket érintő kérdést tárgyaló művéről nem tudunk.

efféle magatartásforma, vagyis az államügyekkel szemben mutatott távolságtartás a demokratikus athéni viszonyok között még egy átlagos képességekkel rendelkező polgár esetében is kirívónak számít, hiszen a magánzókat (ιδιώτης) a többség mindig megvetésben részesítette. Még inkább szokatlan Antiphón viselkedése Thukydidés szemszögéből: ha egyszer a történetíró számára a közösség életét felelős módon befolyásolni és irányítani tudó államférfi a kívánatos minta, érthető, hogy Antiphónnak a követendő normától szokatlanul eltérő viselkedését nem hagyhatta említés nélkül – különösen úgy, hogy kiváló képességeinek köszönhetően a szónok minden szempontból megfelelt volna a thukydidési ideálnak. Antiphón látszólagos passzivitása azonban nem érdektelenségből vagy közönyösségből fakad, hanem nagyon is józan gondolkodásra vall. Az athéni átlagpolitikus hullámvölgyekben és veszélyes helyzetekben nem szűkölködő pályafutására gondolva legalábbis érthető az óvatosság. Antiphón a logográfusi ténykedése egyenes következményeként kialakult negatív megítélését (ὕποπτως τῷ πλήθει διὰ δόξαν δεινότητος διακείμενος) tekinthette olyan hátránynak, ami egy demokratikus közegben működő, a tömeg kényének-kedvének kiszolgáltatott hivatásos államférfi számára az érvényesülés során leküzdhetetlen nehézségeket jelent. Ha pedig választásra kényszerült szónoki és államférfiúi életforma közt, nem vethetünk rá követ amiatt, hogy nem üldözött egy nehezen elérhető ideált, hanem nyugalma és biztonsága érdekében feláldozva a politikusi pályával járó esetleges hírnevet a megélhetését megfelelő színvonalon biztosító beszédírás mellett döntött. Antiphón közélettől való távolmaradását ennek megfelelően *viszonylagosnak* tartjuk, amennyiben hivatali karrierről esetében nem beszélhetünk; *viszonylagosnak*, ami csak Themistoklés, Aristeidés vagy Periklés politikusi pályájához képest minősíthető visszavonulásnak. A három legendás athéni államférfira történő hivatkozás nem véletlenszerű. Ahogyan ugyanis Thukydidés tárgyilagos közléséből kitapintható az Antiphón ki nem teljesedett pályafutása miatt érzett sajnálkozás, ugyanúgy érzékelhető a hiányérzet Pseudo-Plutarchos művében Themistoklés, Aristeidés és Periklés *szónoki* életművét illetően (832D: „*a korábbiak közül legalábbis senkinek sem maradt fenn törvényszéki beszéde, de még a kortársainak sem, mivel egyáltalán nem volt szokásban a beszédírás: sem Themistoklésnek, sem Aristeidésnek, sem Periklésnek, jóllehet számos lehetőséget és kényszerhelyzetet teremtettek számukra a körülmények; márpedig bizonyára nem*

alkalmatlanságból tettek le a beszédírásról, amint az nyilvánvaló a történetíróknak az imént említett férfiak mindegyikével kapcsolatban tett kijelentéseiből”).¹⁴⁹ Úgy látszik, hogy a politikusi és szónoki képességek együttes beteljesítéséhez meg kell várnunk Démosthenés fellépését. A tárgyalótermi szereplés kérdését tovább árnyalja a Thukydides használta sajátos megfogalmazás: Antiphón *önszántából* (ἐκούσιος) nem lépett soha a bíróság színe elé. Akarata ellenére azonban legalább egyszer ki kellett állnia nagy nyilvánosság előtt is a szónoki emelvényre: saját bevádolása ügyében. Hogy a ἐκούσιος állapothatározó jelentette korlátozás bevezetése csak ezen egyetlen alkalom miatt volt-e szükséges, vagy Antiphón más esetben is kénytelen volt-e vállalni a nemkívánatos megjelenést, Thukydides beszámolójából nem derül ki. Ahogy Philostratosnál, úgy most is fel kell hívnunk a figyelmet a jellemzésben ezúttal főnévi alakban előforduló δεινότης kifejezés használatára, mely ismét arra emlékezteti az olvasót, hogy a szofisták, a logográfusok és a politikusok halmazának közös metszetét rétorikai képességeik általános megítélése adja.

A következő antik Antiphón-hivatkozás már a Kr. e. 4. századból származik. Platón (Kr. e. 428–348) *Menexenos* című dialógusának keretbeszélgetésében (236a) a Lysias-epitaphios fordulataitól megbabonázott címszereplő lelkesedését Sókratés azzal hűti le, hogy hasonló színvonalú halotti beszéd rögtönzésére maga is bármikor képes. A feladat csak látszólag tűnik nehéznek – teszi hozzá –, valójában nem kellene hozzá az övéhez hasonlóan kiváló tanítómesterek. Igaz, hogy Sókratés nem akárkítól, hanem Aspasiától leste el az ékesszólás fortélyait, de az athéni nép tetszését könnyűszerrel elnyerheti az is, aki szónoklást a rhamnusi Antiphóntól tanult (ῥητορικὴν δὲ ὑπ’ Ἀντιφῶντος τοῦ Ῥαμνουσίου παιδευθεῖς).¹⁵⁰

A szöveghely csekély terjedelme ellenére szempontunkból rendkívüli jelentőségű, ugyanis a *rhamnusi* Antiphón tanítói tevékenysége mellett tanúskodik. Más szóval egyrészt egybevág az életrajzi hagyomány azonos tartalmú állításaival, másrészt újabb kapcsolatot teremt a szónok és a szofisták tevékenysége között, amennyiben a közös metszet immár nem korlátozódik pusztán az ékesszólás iránt

---

¹⁴⁹ τῶν γοῦν πρὸ αὐτοῦ (sc. Ἀντιφῶντος) γενομένων οὐδενὸς φέρεται δικανικὸς λόγος, ἀλλ’ οὐδὲ τῶν κατ’ αὐτόν, διὰ τὸ μηδέπω ἐν ἔθει τοῦ συγγράφειν εἶναι, οὐ Θεμιστοκλέους οὐκ Ἀριστείδου οὐ Περικλέους, καίτοι πολλὰς ἀφορμὰς καὶ ἀνάγκας παρασχόντων αὐτοῖς τῶν καιρῶν· καὶ γὰρ οὐ δι’ ἀσθένειαν ἀπελείποντο τοῦ συγγράφειν, ὡς δῆλον ἐκ τῶν εἰρημένων παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι περὶ ἐνὸς ἐκάστου τῶν προειρημένων ἀνδρῶν.

¹⁵⁰ Platón műveiben többször is felbukkan Antiphón nevű szereplő, de sem a *Sókratés védőbeszédében* említett Képhisia démosból származó Antiphón (Ap. 33e), sem a *Parmenidésben* felbukkanó névrokon (Prm. 126b és *passim*) nem azonos a szónokkal.

mutatott különleges érdeklődésre, hanem kiterjed a retorika hivatásszerűen űzött tanítására is. Másodlagos kérdés, hogy az oktatás csakugyan a korábban említett iskolai keretek között folyt-e, vagy személyre szólóan, alkalmi jelleggel valósult-e meg: sokkal fontosabb, hogy Platón személyében egy kortárs forrás bizonyítja az oktatói működés tényét. Mondanunk sem kell, hogy akár Aspasia, akár Antiphón a tanár, a szorgalmas tanítvány Platónnál is *δεινὸς λέγειν* lesz. A szeparatista nézetet képviselő kutatók a szöveg irónikus hangütésére hivatkozva próbálják kétségbe vonni a testimonium hitelességét. Az irónia ugyan tagadhatatlanul átszövi az egész beszélgetést, sőt, Sókratés fentebb ismertett nyilatkozatában is kitapintható, de ez mit sem változtat azon a tényen, hogy Platón a *rhamnusi* Antiphónt a szónoki mesterség tanárának nevezi.¹⁵¹

Következő forrásunk Xenophón (Kr. e. 430–354), aki Sókratésről szóló emlékiratainak első könyvében részletesen ismerteti egy három felvonásból álló szócsatát Sókratés és Antiphón között.¹⁵² Mivel valamennyi testimonium közül ennek a szöveghelynek az értelmezése váltotta ki a legnagyobb vitát a kutatók körében, érdemes itt kissé hosszabban elidőznünk.

Xenophón maga is Sókratés köréhez tartozott, hálás lekötelezettje volt a mesternek, így nem csodálkozhatunk azon, hogy sókratikus műveiben a tanítványi tisztelet hangján emlékezik öreg barátjára. Ennek az erős elfogultságnak köszönhető, hogy az emlékiratok szereplőinek ábrázolása túlságosan egyoldalúra sikerült. Ha Sókratésről van szó, Xenophón nem fukarkodik a dicsérő szavakkal, visszatérően hangoztatja, hogy egyáltalán nem érti, milyen kifogás merülhet fel mestere személyét illetően. Ugyanakkor a műben bemutatott beszélgetések többi szereplője csak másodrangú statiszta, akik eszközt jelentenek Sókratés erényes magatartásának bizonyítására: jó esetben akadnak köztük tudatlan ifjak, tanácstalan barátok, de olykor csupán műveletlen köztökök, értetlenkedő szórszálhasogatók. Sókratés utolérhetetlenségét, az általa képviselt vélemény feltétlen igazságát hangsúlyozza az ábrázolás jellege is. Bár Xenophón saját bevallása szerint beszélgetéseket, vagyis párbeszédes formájú eszmecseréket kíván bemutatni, érdemi dialógusról nála nincs szó. A dialektikus vita hagyományos keretei ugyanis szigorúan szabályozottak. A felek megegyeznek a szereposztásban (kérdő és válaszadó), majd a kérdező az

---

¹⁵¹ Vö.: EUCKEN 2008: 7–51, különösen: 40–46.

¹⁵² X. Mem. 1, 6, 1–15.

előzetesen megfogalmazott tételét úgy bizonyítja, hogy irányított, eldöntendő kérdéseket tesz fel ellenfelének, akinek a válaszadáson kívül nincs lehetősége saját álláspontjának kifejtésére. Xenophón ezzel szemben saját szavaival fogalmazza meg a beszélgetőtárs véleményét (*oratio obliqua*), majd meglehetősen tág teret biztosít Sókratésnak, aki monologikus formában (*oratio recta*) hosszasan fejtegeti a maga gondolatait, erre pedig vitapartnere már nem válaszolhat. Az irodalmi ábrázolás ezen módja nagyban hozzájárul Sókratés alakjának idealizálásához – beszélgetőtársai megítélésének kárára. A fekete színnel megrajzolt figurák közé tartozik Antiphón is, aki vitájuk első jelenetében felelőtlenességgel vádolja Sókratést, amiért saját igénytelen életmódjával, egyszerű táplálkozásával és öltözködésével, rossz példát mutat tanítványainak: összességében nem más, mint a boldogtalanság tanítója (*κακοδαμονίας διδάσκαλος*). Xenophón a támadás okát is tudni véli: Antiphón át akarta csábítani magához Sókratés barátait (*βουλόμενος τοὺς συνουσιαστάς αὐτοῦ [sc. Σωκράτους] παρελέσθαι*). Másodszor azt veti a szemére, hogy nem fogad el pénzt a tanításért, s ezzel mintegy elismeri tanainak értéktelenségét (*μηδενός γε ἄξια ἐπιστάμενος*), harmadik alkalommal pedig ellenfele közéleti aktivitását kéri számon, melynek híján másokat sem taníthatna az államéletben való részvételre (*πῶς ἄλλους μὲν ἡγεῖται πολιτικοὺς ποιεῖν, αὐτὸς δ' οὐ πράττει τὰ πολιτικά*). Sókratés persze a szokásos forгатókönyvnek megfelelően látványos érveléssel újra meg újra nevetségessé teszi vitapartnerét.

A beszélgetések tartalmánál azonban számunkra most érdekesebb az a tény, hogy Xenophón, *a kortárs hagyományból egyedülként*, a szofista jelzöt használja Antiphónnal kapcsolatban – igaz ugyan, hogy a szövegben Antiphón neve kilencszer, a szofista megjelölés pedig csak egyszer (!) szerepel.¹⁵³ A szeparatisták, messzemenőkéig kihasználva a szöveg kínálta lehetőséget, valahányszor védekezésre kényszerülnek, mintegy Gorgó-főként rántják elő az érvet: Xenophón pontosan azért használta a szofista megjelölést, hogy megkülönböztesse a rhamnusi Antiphóntól a szofista Antiphónt. A jelzőhasználat kérdése a szofista Antiphón esetleges létezése mellett további problémákat is felvet: egyáltalán melyik állam polgára a beszélgetésekben szereplő Antiphón? A felek második pengeváltása alkalmával ugyanis Sókratés a „*nálunk*” (*παρ' ἡμῖν*) fordulatot használja ellenvetésében, mikor a fizikai szépség és a bölcsesség fogalmainak kettős értelmezési lehetőségeit tárgyalja.

De hogy kikre, milyen körre vonatkozik a személyes névmás, nem egyértelmű. Fennáll az elvi lehetőség, hogy Sókratés „*nálunk*”-ja Athénra, az athéni polgárok közösségére értendő, ebben az esetben viszont vélelmezhető, hogy a kérdéses Antiphón származását tekintve nem tartozik a személyes névmással körülírt csoport tagjai közé, vagyis nem athéni.¹⁵⁴ Az elmélet azonban a tágabb szövegösszefüggés ismeretében aligha tartható, sokkal valószínűbb, hogy a $\pi\alpha\rho' \eta\mu\acute{\iota}\nu$ kifejezés nem az athéniak és a nem athéniak között húz választóvonalat, hanem a Sókratés köréhez tartozó barátokat és a többi athéni polgárt különbözteti meg egymástól.¹⁵⁵ A Xenophón által leírt beszélgetések mindig hallgatóság jelenlétében folynak. A hallgatóságot pedig hangsúlyos módon a Sókratés-kör tagjai alkotják, míg a beszélgetőtárs vagy maga is a kör tagja, vagy – mint Antiphón esetében is – egy a társaságon kívüli személy, akinek a vitában megfogalmazott álláspontja Sókratésnak és körének általános meggyőződése ellen irányul. Éppen ez az általános meggyőződés szolgáltatja a közös alapot, ami feljogosítja Sókratést a $\pi\alpha\rho' \eta\mu\acute{\iota}\nu$ használatára.¹⁵⁶ A kérdéses gondolatmenet ugyanis a bölcsesség átadásának kétféle módját taglalva a pénzért árusított tudással szemben a baráti alapon történő tanítást részesíti előnyben, ez a felfogás pedig sokkal inkább rokonítható Sókratés szemléletével, mint az általános athéni közvéleménnyel.¹⁵⁷ A beszélgetésben szereplő Antiphón athéni származását elfogadó szeparatisták egy másik kérdést vetnek fel a jelzőhasználattal kapcsolatban: ha a szóban forgó Antiphón csakugyan azonos a szónokkal, miért nem használja Xenophón a *démotikont*, szofista Antiphón helyett miért nem rhamnusi Antiphónnak nevezi? Bár az unitáriusok válasza nem megnyugtató,¹⁵⁸ véleményünk szerint már maga a kérdésfelvetés sem szerencsés, amennyiben Xenophónnal szemben a következetes és mindig egyformán a *démotikon* használatával történő

---

¹⁵³ Vö.: NESTLE 1940: 31–50.

¹⁵⁴ A felvetést először DODDS 1951: 132–133, 100. j. fogalmazza meg, majd később részletesebben DODDS 1954: 94–95. A $\pi\alpha\rho' \eta\mu\acute{\iota}\nu$ használatából azonban akkor sem következik feltétlenül Antiphón idegen származása, ha a kifejezés csakugyan az athéniakra értendő. A megfogalmazás – az athéni és nem athéni ellentétpár mellett – utalhat egyszerűen arra is, hogy az *athéni* Antiphón szemlélete ellentétes az athéni közvélekedéssel.

¹⁵⁵ Ezen a véleményen van MORRISON 1953: 3–6 és MORRISON 1955: 8–12.

¹⁵⁶ DODDS 1954: 94 szerint a $\eta\mu\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ névmást nem szokás a Sókratés-körre vonatkozóan alkalmazni. De vö.: Ar. Nu. 247–248.

¹⁵⁷ Hasonlóan elvetjük DODDS 1954: 94 nyelvi érvét is, miszerint a $\pi\alpha\rho' \eta\mu\acute{\iota}\nu$ és a néhány mondattal később olvasható $\epsilon\gamma\omega \delta' \omicron\upsilon\upsilon$ felütés az általános athéni és a sókratési felfogás ellentétét hivatott érzékeltetni. A szövegben nem ellentét szerepel, hanem a korábbiak összegzése. Vö.: GP 463, II, 1.

¹⁵⁸ GAGARIN 1990: 32–33 szellemes, de nehezen bizonyítható felvetése szerint Xenophón a *Hellénikában* (2, 3, 40) említett triérarchos Antiphóntól kívánja megkülönböztetni a rhamnusi Antiphónt, erre pedig alkalmas a szofista jelző is.

megnevezés túlzott elvárását támasztja. A helyzet azonban az, hogy a Xenophón-corporusban a szerző részéről nyoma sincs hasonló igénynek: a személyek pontos azonosítására alkalmazott formulák között nagyjából hasonló arányban szerepel a *patronymikon*, a *démotikon*, a hivatali tisztség vagy a szakma megnevezése – anélkül, hogy ezek használatában bármiféle rendszeresség lenne felfedezhető.¹⁵⁹ A felvetésre tehát, hogy miért nevezte a rhamnusi Antiphón Xenophón szofistának, magam a legegyszerűbb választ javaslom: *mert annak tartotta*.

A kérdés mindössze az, milyen alapon járhatott el így, más szóval olyan kapcsolatokat kell keresnünk a *rhamnusi* Antiphón és a szofisták tevékenysége között, melyek megengedhették Xenophón számára az azonosítást. Szándékunkkal ezért ellentétes, hogy kihasználjuk a szofista fogalom meghatározásának nehézségeiben rejlő kibúvókat,¹⁶⁰ készséggel elfogadjuk, hogy Xenophón – Platónhoz hasonlóan – negatív értelemben használta a szofista megjelölést. A kettejük műveiből áradó mélységes ellenszenv egyik oka, hogy a szofisták voltak a feltétel nélkül tisztelt mester, Sókratés állandó ellenfelei, akik összességében megtestesítették mindazt, amitől Sókratés igyekezett következetesen elhatárolódni. A xenophóni Antiphón-kép ennél fogva indirekt módon éppen Antiphón Sókratés-kritikájából bontható ki, amennyiben feltételezzük, hogy a Sókratés fejére olvasott hiányosságok ellenkezője igaz magára a bírálóra. Ha tehát Antiphón a külsőségek elhanyagolását mint kerülendő tanári mintát említi, abból egyenesen következik, hogy ő maga nem vetette meg sem a díszes öltözéket, sem az ínyenchez illő táplálkozást, sőt, ezzel (is) példát kívánt mutatni saját tanítványainak. Mindez pedig nemcsak a szofisták kelléktárához tartozó állandó elemekre emlékeztet, hanem egyrészt egybevág a *rhamnusi* Antiphón az előkelő lakomák állandó vendégeként bemutató Aristophanés-testimoniummal, másrészt közvetve megerősíti a *rhamnusi* Antiphón tanári működéséről szóló Platón-testimoniumot is.

Ugyanez a helyzet a tandíj kérdésében: a sókratési oktatás ingyenessége csak akkor értelmezhető szemrehányásként, ha Antiphón pénzt kért a tanítás fejében.¹⁶¹ Márpedig ez megint csak több a szofistáknak általában felrótt vádnál, hiszen az

---

¹⁵⁹ WHITEHEAD 1988: 145–147 kutatásai alapján mindez egyértelműen bizonyított.

¹⁶⁰ Már az ókorban sem volt egyértelmű, hogy tulajdonképpen ki számít szofistának. Solónt, Pythagorast, a hét bölcsöt, Platont, sőt magát Sókratést is említik hasonló összefüggésben. Vö.: STANTON 1973: 350–364.

¹⁶¹ A kérdésről, különösen Sókratés álláspontjáról részletesen szól BLANK 1985: 1–49.

életrajzi hagyomány egyik visszatérő mozzanata a *rhamnusi* Antiphón busás honoráriumainak említése.

A harmadik vádpontból kitapintható következtetés mindazonáltal okozhat némi értelmezési nehézséget. Ha ugyanis Antiphón állításának megfelelően Sókratés nem vett részt a közéletben (οὐ πρόπτει τὰ πολιτικά), akkor arra kell gondolnunk, hogy vele ellentétben vitapartnerre viszont igen. Xenophón a kérdéses helyen szűkszavúan fogalmaz, nem derül ki egyértelműen, hogy mit ért pontosan a *πρόπτειν τὰ πολιτικά* kifejezésen. A közhivatal viselését mindenesetre kizárhatjuk az értelmezési tartományból, hiszen míg Sókratésről köztudott, hogy eleget tett a hivatali tisztségviselés feladatának, addig arról nincs tudomásunk, hogy akár a szofista, akár a rhamnusi Antiphón hasonlót tett volna – utóbbit a Thukydides-testimonium *expressis verbis* kizárja –, a jobbára nem athéni illetőségű szofisták pedig származásuk miatt *ab ovo* nem tölthettek be állami hivatalt. Amennyiben viszont a *πρόπτειν τὰ πολιτικά* szerkezetet a közéletben való részvétel legáltalánosabb formájaként értelmezzük, a befolyásos politikai körökkel mindennapos kapcsolatban álló, a társasági életben aktív szerepet játszó, a tanítói tevékenységének köszönhetően közismert *rhamnusi* Antiphón szájából már elképzelhető hasonló megjegyzés az örökösen saját tudatlanságát és szándékolt kívülállását ironikusan szajkózó Sókratés felé. Mindezt mérlegre téve, a Xenophón-szöveghely alapján a szofista jelzőhasználat ellenére nem látjuk indokoltnak egy önálló identitással rendelkező szofista Antiphón létezésének feltételezését. Éppen ellenkezőleg, Xenophón szofista Antiphónja minden bizonnyal a rhamnusi Antiphónnal azonosítható. Xenophónnál egyébként sem ritka a következtetlenség vagy a történeti hitelesség elhanyagolása. Életműve elsősorban szépirodalmi vonatkozásban, az esetleges pontatlanságokkal járó írói szabadság tiszteletben tartásával értékelhető.¹⁶²

Még a Kr. e. 4. századból származnak, de már nem tekinthetők kortárs utalásoknak az Aristotelés (Kr. e. 384–322) műveiben előforduló testimoniumok. A „Stagirita” tizenkét alkalommal említi név szerint Antiphónt, de a jelzőhasználat következtetlensége miatt olykor nem egyértelmű, hogy mikor melyik Antiphónra

---

¹⁶² Nagyjából az Antiphón-kérdéshez hasonló helyzet kerekedhetne Xenophónnak a perzsa nagykirállyal, II. Kyrosszal kapcsolatos állításaiból. A *Kyros nevelkedése* (Κύρου παιδεία) című (fejlődés)regény címadó szereplője ágyban, párnák közt leli halálát, miközben az utolsó pillanatig bölcs tanácsokat osztogat bizalmas főembereinek. A történeti valóság ezzel szemben az, hogy II. Kyros feltehetően a sikertelen massageta-hadjárat során vesztette életét. Ennek ellenére természetesen nem merülhet fel a két Kyros kérdése.

gondol. Árukkodó ugyanakkor, hogy három esetben mindenféle megkülönböztető jelző nélkül utal a rhamnusi szónokra.¹⁶³ Hasonlóan a pusztá Antiphón név szerepel a kör négyszögesítésére vonatkozó megoldási kísérlet leírásakor,¹⁶⁴ valamint a létezők lényegéről és járulékos jellemzőiről szóló filozófiai tanítás bemutatásakor.¹⁶⁵ Mind a matematikai, mind a filozófiai probléma tárgyalását a szeparatisták hallgatólagosan a szofista Antiphón működéséhez kötik, jóllehet erre semmiféle bizonyíték nincs, sőt a jelzőhasználat elmaradása éppenséggel arra utal, hogy Aristotelés nem tett különbséget a szónok és a geometriai-filozófiai kérdések iránt érdeklődést mutató Antiphón között. Éles választóvonal Aristotelésnél mindössze a szónok Antiphón és a tragédiaköltő Antiphón között húzódik, ahogy az utóbbira két esetben alkalmazott ποιητής értelmező használata is bizonyítja.¹⁶⁶ Tudomásunk van azonban egy olyan szöveghelyről is, ahol Aristotelés Antiphón neve mellett a *Sudában* már látott τερατοσκοπος megjelölést használja.¹⁶⁷ A töredéket megőrző Diogenés Laertios (2, 46) arról tudósít, hogy Sókratés tevékenységét sokan bírálták, többek között – itt hivatkozik Diogenés az aristotelési Περὶ ποιητικῆς harmadik könyvének tanúságára – Antiphón τερατοσκοπος is civakodott (ἐφιλονείκει) vele. Kézenfekvőnek látszik, hogy Aristotelés ugyanarra a több fordulóban zajló szócsatára céloz, melyet Xenophón is megőrkített,¹⁶⁸ más szóval Xenophón szofista Antiphónja és Aristotelés τερατοσκοπος-a egy és ugyanazon személy. A sajátos szóhasználat (ἐφιλονείκει) megengedi egy további következtetés levonását is. Alighanem Aristotelés volt a forrása a pseudo-plutarchosi életrajz egyik megjegyzésének, ahol a szerző a szóban forgó vitát nem civakodó, hanem érveken alapuló (οὐ φιλονείκως, ἀλλ' ἐλεγκτικῶς) beszélgetésként mutatja be – mintegy helyesbítve az aristotelési megfogalmazást.

¹⁶³ Ath. 32, 2; EE 1232b 6; frg. 624.

¹⁶⁴ Ph. 185a17. Vö.: SE 172a7. Magát a megoldási javaslatot csak Simplikios *Fizika*-kommentárjából ismerjük: Simp. in Ph. 54, 12.

¹⁶⁵ Ph. 193a12–17. Az érv szerint a fából készült ágy szubsztanciája nem az ágy, hanem a fa. Ha ugyanis földre temetnék egy ilyen ágyat, és a bomlásnak induló anyagból új élet származna, akkor a földből nem ágy, hanem fa sarjadna.

¹⁶⁶ Mech. 847a20; Rh. 1385a10. Három további esetben a tragédiaszerző is a jelző nélküli Antiphón névvel kerül említésre, de a szövegösszefüggés itt teljesen nyilvánvalóvá teszi, hogy a költőről van szó: EE 1239a38; Rh. 1379b15 és 1399b26.

¹⁶⁷ frg. 75. Fennáll az elvi lehetőség, hogy a jelző nem magától Aristoteléstől, hanem a töredéket fenntartó Diogenés Laertiosától származik.

¹⁶⁸ ALTWEGG 1908: 7 szerint mind Aristotelés, mind Xenophón egy közelebről nem azonosítható szókratikus iratra támaszkodott, a τερατοσκοπος kifejezés pedig tudatosan alkalmazott szembefordulás Xenophón σοφιστής jelzőjével. Aristotelés állítólagos szándékát azonban semmilyen bizonyíték nem támasztja alá, sőt oka sem érthető.

Hogy az említett *τερατοσκοπος* elnevezés honnan származik, egyéb adatok híján eldönthetetlen.¹⁶⁹

Összességében az Aristotelés-testimoniumok vajmi keveset segítenek az Antiphón-kérdés tisztázásában, a szerző beírta annyival, hogy maga meg tudta különböztetni a névrokonokat – ha egyáltalán tartotta ennyire fontosnak a kérdést. A *corpus Aristotelicum* viszonylag nagyszámú Antiphón-szöveghelye ennek megfelelően mindössze két óvatos következtetés levonását engedi meg. Aristotelés egyrészt két Antiphónt különböztet meg határozottan, a rhamnusi szónokot és a tragédiaszerzőt. Másrészt az Antiphón névhez látszólag különböző tevékenységi köröket (ékesszólás, matematika, filozófia) kapcsol, melyekről a szöveg alapján nem állapítható meg egyértelműen, hogy pontosan kire is vonatkoznak. Ugyanakkor a rendelkezésünkre álló anyag továbbra sem elégséges ahhoz, hogy vélelmezzük egy szofista Antiphón létezését: a széleskörű tudományos érdeklődés, az elméleti kérdések iránt tanúsított fogékonyság – a kor értelmiségi-ideáljával összhangban – a rhamnusi Antiphón működését is jellemezheti.¹⁷⁰

A Kr. e. 5–4. század után látványos törés következik be a hagyományban, ami az Antiphón-hivatkozások számát illeti. Míg a Kr. e. 5. században a név szerinti említések száma meghaladja, a Kr. e. 4. században pedig megközelíti az *ötvenet*, addig a Kr. e. 3. századból mindössze *négy*, a Kr. e. 2. századból pedig összesen *kettő* – ráadásul szempontunkból érdektelen – szöveghely áll rendelkezésünkre. Csak látszólag jobb a helyzet a Kr. e. 1. században: igaz ugyan, hogy az utalások száma valamivel több, mint egy tucat, de szinte valamennyi (egész pontosan tizenegy) egy szerzőtől, Dionysios Halikarnasseustól származik. Az érdemi fellendülés a Kr. u. 1–2. században már egyértelmű, a név szerinti hivatkozások száma mindkét esetben meghaladja a *százat*. Más kérdés, hogy a források mennyiségi bővülése nem feltétlenül jár együtt a minőségi szempontból is fontosnak tekinthető anyag megnövekedésével, új adatok előkerülésével. Figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy korábbiakhoz képest jelentősnek mondható fellendülés nagymértékben köszönhető a lexikográfiai, életrajzi, doxográfiai kérdések iránt tanúsított növekvő érdeklődéssel. Továbbá azzal is számolnunk kell, hogy az

---

¹⁶⁹ Esetleg a komédia színpadán kifigurázott lélekbúvár Antiphónra utalhat.

¹⁷⁰ Hasonló megállapításra jut: MORRISON 1961: 51–55; NARCY 1989: 226–227; GAGARIN 1990a: 33. PENDRICK 1993: 222, 27. j. szerint a pusztán tény, hogy Aristotelés a *Fizikában* és a *Szofisztikus cáfolatokban* említi Antiphónt, pontosító jelző használata nélkül is arra utal, hogy a kérdéses helyeken a szofista Antiphónra gondolt.

Antiphón-hagyomány szempontjából „sötét kornak” számító századokban is adatolhatóan foglalkoztak szerzőnkkal, csak éppen a sors kiszámíthatatlansága folytán ezek a művek nem maradtak fenn. A Kr. e. 4. századot követő visszaesés ezzel együtt is kétségtelen, további magyarázatra szorul.¹⁷¹

A hallgatás oka nyilvánvalónak látszik. Aligha tévedünk nagyot, ha a négy századok nevéhez fűződő politikai fordulatot és a bukással járó súlyos megtorlást sejtjük a háttérben. Az árulóknak kijáró rendkívül szigorú büntetés – a pseudo-plutarchosi életrajz záradékából emlékezhetünk rá – nemcsak Antiphón személyét sújtotta, nemcsak a család életben maradt tagjainak további sorsára volt döntő hatással, hanem minden bizonnyal hozzájárult az életmű hagyományozásának elsorvadásához is. A restaurált demokrácia által kirótt *damnatio memoriae* oly mértékű lehetett, hogy még a jelentősen csonkult *corpus* fennmaradása is kisebb csodának számít.¹⁷² A tény, hogy szerző és életműve évszázadokra kikerült a szélesebb olvasóközönség érdeklődésének homlokteréből, kielégítően magyarázza a kései hagyomány bizonytalan és ellentmondásos állásfoglalásait az Antiphón-kérdésben: egyszerűen nem tudták, hogy ki az az Antiphón. Mindez ugyanakkor furcsa módon jótékony hatást is gyakorolhatott a szónok későbbi megítélésére, amennyiben elősegíthette egyféle Antiphón-legenda kialakulását. A kép a szinte teljes ismeretlenségbe burkolt szónokról – aki elvei mellett hőiesen kiállva dacolt az athéni törvényszékkel, akiről maga Thukydidesz nyilatkozott elismerően – még az életművet aligha ismerőket is dicséretre ragadtatta: ezzel is egyengetve a kanonizáláshoz vezető utat, mely a lappangó beszédek részleges újonnan előkerülésével vált lehetővé.

Az Aristotelés utáni időszak szempontunkból kétségkívül legfontosabb alakja a már többször emlegetett Caecilius. Még akkor is, ha művei, köztük az Antiphónnal foglalkozó értekezése nem maradtak fenn. Jelentősége az életrajzi hagyomány egyes darabjaiból közvetlenül (Pseudo-Plutarchos a Thukydidesz-kapcsolat, a beszédek hitelességének kérdése és a négy századokat érintő határozatok kapcsán hivatkozik rá, míg Phótiós hosszan idézi véleményét Antiphón stílusáról) és közvetve (soha nem nevezik meg forrásként bizonyíthatóan téves adatok, kontamináció esetében) is kimutatható. Feltehetően Caecilius volt az, aki az ékesszólás iránt megnövekedő általános érdeklődés közepette a hosszú csend után újból felfedezte és a nagyvilág elé

---

¹⁷¹ Az életrajzi hagyománnyal foglalkozó szakirodalom nem tárgyalja a kérdést. Egyedül GAGARIN 1990a: 33 regisztrálja a törést (másutt nem említi), de a magyarázattal adós marad.

tárta a kallódó Antiphón-*corpust*. Hogy az Antiphón-szakértő Caecilius miként foglalt állást a szofista Antiphón kérdésében – ha ugyan állást foglalt egyáltalán –, adatok híján nem dönthető el.¹⁷³

Nagyszámú utalásai ellenére a korábbiakhoz semmit nem tesz hozzá Caecilius barátja és kortársa, a halikarnassosi Dionysios. Bár a vezetésével működő irodalmi kör jelentős befolyást gyakorolt a korszak irodalmi-stiliztikai ízlésére,¹⁷⁴ és bár Dionysios elvileg ismerhette az Antiphón-*corpust*, a szerzőt sem a *Περὶ μίμησης* ismert töredékeiben,¹⁷⁵ sem a *Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων* bevezetésében nem sorolta a követésre érdemes szónokok közé.¹⁷⁶ A felsorolás jellegű említésekből az sem derül ki, hogy volt-e egyáltalán határozott véleménye az Antiphón-kérdésben.

A gadarai Philodémos (kb. Kr. u. 110–138) költészetről szóló művének talányos mondata az első antik szöveghely, ahol az Antiphón névhez kapcsolódó proszopográfiai nehézségek ismeretének nyoma kimutatható. Philodémos ugyanis említ a régiek közül egy Antiphónt,¹⁷⁷ akiről nem dönthető el egyértelműen, hogy milyen minőségben, szónokként vagy filozófusként szándékozott-e működni (εἴτ' οὖν ῥητορικὸς εἶτε καὶ φιλόσοφος ἠβοῦλετ' εἶναι). A tágabb szövegösszefüggés ismeretének híján túlzás lenne bármilyen határozott következtetés levonása, hiszen még az sem világos, hogy mi volt Philodémos álláspontja a kérdésben.¹⁷⁸ A szöveghelyet magunk úgy tekintjük, mint a Kr. u. 2. század Antiphónra vonatkozó bizonytalan tudásának jellemző locusát.

Ami Philodémosnál még csak mellékesen odavetett megjegyzés, az részletesen kibontásra kerül a kései hagyomány messze legfontosabb testimoniumában, a tarsosi Hermogenés (Kr. u. 160–225) terjedelmes beszámolójában.¹⁷⁹ A császárkor retorikai szaktekintélye a stílusról szóló értekezésében nemcsak regisztrálja a kontaminált

---

¹⁷² Az eset nem példátlan, sőt, a feltehetően szintén politikai okok miatt negligált Augustus-kori költő, Cornelius Gallus nem volt ilyen szerencsés.

¹⁷³ ALY 1929: 113 szerint Caecilius nem különböztetette meg a szofistát és a szónokot. BLASS 1887: 112 pedig úgy véli, hogy a Caecilius által nem hitelesnek tartott művek között szerepelhettek a *corpus* szofistának tulajdonított darabjai. RE III: 1174–1188 (BRZOSKA), s. v. Caecilius (2) és RHYS ROBERTS 1897: 302–312 nem foglal állást.

¹⁷⁴ RHYS ROBERTS 1900: 439–442. Vö.: GOOLD 1961: 168–192.

¹⁷⁵ Az utánzásra érdemesített szónokok között Lysias, Isokratés, Lykurgos, Démosthenés, Hypereidés és Aischinés szerepel.

¹⁷⁶ Az előbbi hatos listához képest itt mindössze egy változtatást találunk: Lykurgos helyett Isaios szerepel a névsorban.

¹⁷⁷ Phld. Po. 187, 3 = DK 87 B93.

¹⁷⁸ DK *ad. loc.* szerint az utalás az Antiphón nevéhez kapcsolt *Szónoklattan* *kézikönyvre* (Ῥητορικὰ τέχναι) vonatkozhat. Vö.: BLASS – THALHEIM 1914: 121–122 (frg. 73–78).

¹⁷⁹ Hermog. Id. 2, 11 = DK 87 A2.

állapotot, hanem megoldási javaslatot is kínál. Mint mondja, kutatásaiban részben az elődök, köztük Didymos, részben pedig saját vizsgálódásainak eredményeire támaszkodott.¹⁸⁰ Megállapítása szerint a több Antiphónból kettő folytatott szofisztikus tevékenységet, akiknek ebből adódóan beszédek is kellett írniuk.¹⁸¹ Kettejük közül az egyik szónok (ῥήτωρ), a másik pedig a jósként és álomfejtőként emlegetett személy (τερατοσκόπος καὶ ὄνειροκρίτης). Ami a művek megoszlását illeti, előbbinek tulajdonítja a gyilkossági, politikai és egyéb beszédek,¹⁸² míg utóbbit tartja *Az igazságról*, *Az egyetértésről* és az *Államférfi* című beszédek szerzőjének.¹⁸³ Nemcsak a művek felosztásának, hanem a személyek elkülönítésének is a beszédek stiláris különbözősége szolgáltat alapot,¹⁸⁴ bár a következtetés a hagyomány egyik ágának elutasításával jár.¹⁸⁵ A továbbiakban Hermogenész tételesen áttekinti a két Antiphón stílusának jellegzetességeit. A rhamnusi szónokról a dicséret a hangján szól. Általánosságban a világos (σαφές), őszinte (ἀληθινόν), jellemes (ἠθικόν), meggyőző (πιθανός) ismérvekkel jellemzi. Esetleges hiányosságai abból fakadnak, hogy nem volt előzménye, jóformán ő volt a politikai beszéd műfajának feltalálója és alapítója.¹⁸⁶ Stílusának fontos eleme az emelkedett hang, melyet előszeretettel alkalmaz, de ügyesen beleszővi mondandójába¹⁸⁷ – ellentétben a kiemelésre törekvő Hypereidésszel és a szofisztikus Aischinésszel.¹⁸⁸ Ügyel arra, hogy ne legyen unalmas (προσκορής), ugyanakkor kellően heves (γοργὸς δὲ μετρίως) és agyafúrt (δεινός). Mindennek éppen ellenkezője jellemzi a szofista Antiphón: fellengzős (σεμνός), terjengős (ὑπέρογκος), csiszolatlan (τραχύς), zavaros (ἄσαφής). Az azonos

¹⁸⁰ „Ahogy többek között a grammatikus Didymos is állítja, továbbá a kutatásból is kiderül.” (καθάπερ ἄλλοι τέ φασιν οὐκ ὀλίγοι καὶ Δίδυμος ὁ γραμματικός, πρὸς δὲ καὶ ἀπὸ ἱστορίας φαίνεται)

¹⁸¹ „Ketten szofisták, akiknek beszédet is kellett írniuk.” (δύο δὲ οἱ σοφιστεύσαντες, ὧν καὶ λόγον ἀνάγκη ποιήσασθαι)

¹⁸² „Ennek gyilkossági beszédei ismeretesek, valamint tárgyalótermiek és hasonlók.” (οὗπερ οἱ φονικοὶ φέρονται λόγοι καὶ <οἱ> δημηγορικοὶ καὶ ὅσοι τούτοις ὅμοιοι.)

¹⁸³ „Ennek tulajdonítja *Az igazságról* című beszédek, továbbá *Az egyetértéséről* és az *Államférfi* címűt.” (οὗπερ οἱ τε Περὶ τῆς ἀληθείας εἶναι λέγονται λόγοι καὶ ὁ Περὶ ὁμονοίας καὶ ὁ Πολιτικός)

¹⁸⁴ „Az említett beszédek stíluskülönbségei miatt elhiszem, hogy két Antiphón volt.” (ἔνεκα μὲν τοῦ διαφόρου τῶν ἐν τοῖς λόγοις τούτοις ἰδεῶν πειθομαι δύο τοὺς Ἀντιφῶντας γενέσθαι)

¹⁸⁵ „Platón és mások kutatásainak viszont nem hiszek.” (ἔνεκα δὲ τοῦ καὶ παρὰ Πλάτωνι καὶ παρ’ ἄλλοις ἱστορουμένου πάλιν οὐ πείθομαι)

¹⁸⁶ „A politikai beszéd műfajának általában feltalálója és első képviselője” (ὅλως εὐρετής καὶ ἀρχηγὸς γενέσθαι τοῦ τύπου τοῦ πολιτικοῦ)

¹⁸⁷ „Nagymértékben törekszik az emelkedettségre, de valahogy ügyesen beleszővi a beszédbe.” (μεγέθει δὲ χρήται μὲν οὐκ ὀλίγω, καλῶς δὲ πῶς συνυφασμένῳ)

¹⁸⁸ „Nem úgy, mint Hypereidész, aki a kiemeli a többiből, de nem is úgy, mint Aischinész, aki viszont szofista módon használja.” (οὐ κατὰ τὸν Ὑπερίδην διεστηκότι τῶν ἄλλων οὐδ’ αὖ κατὰ τὸν Αἰσχίνην σοφιστικῶ)

szótagszámú mondatokat kedveli ugyan, de önálló stílusa ennek ellenére nincs,¹⁸⁹ inkább csak látszik szónoknak, miközben valójában nem az.¹⁹⁰

Hermogenés látszólag alaposabban ismeri az *Antiphón-corpust*, mint elődei, éppen ezért különös, hogy miközben általánosságban elismeréssel nyilatkozik a szónok stílusáról és tevékenységének úttörő jellegéről, áttekintése egyetlen adatot sem tartalmaz. Elsősorban nem az életrajzi vonatkozású tények említését hiányolhatjuk – ezek mellőzését magyarázhatja a vitathatóságuk –, hanem a beszédekre vonatkozó tárgyyszerű utalásokat, címeket. Mindez már csak azért is szembetűnő, mert a meglehetősen éles hangon bírált és elmarasztalt másik Antiphón műveit Hermogenés cím szerint felsorolja. Ugyancsak hiányérzetünk lehet a korábbi vélemények bemutatása kapcsán. Kitapintható ugyan az antik szeparatista (ἄλλοι οὐκ ὀλίγοι καὶ Δίδυμος) és az antik unitárius (καὶ παρὰ Πλάτωνι καὶ παρ' ἄλλοις) nézetek ismerete, de semmi több.¹⁹¹ Sőt, a saját kutatások (πρὸς δὲ καὶ ἀπὸ ἱστορίας) szempontjairól, módszertanáról vagy eredményeiről sem kapunk tájékoztatást. Ugyanakkor Hermogenés pontosan tudta, hogy a szofista terminus nem használható megkülönböztető jelzőként az esetleg több Antiphón elkülönítésére. A szofista tevékenység ugyanis minden további nélkül alkalmazható a beszédírás, a szónoki működés, sőt, bármely a retorika területe alá eső megnyilatkozás kapcsán. Éppen ezért tűnik még különösebbnek, hogy a két „szofistáskodó” (σοφιστεύσαντες) Antiphón közül az ún. filozófiai értekezések szerzőjét a jósban és álomlátóban véli felfedezni. A névrokonok közti különbségtétel alapját – mely végeredményét tekintve gyakorlatilag megegyezik a mai szeparatista állásponttal – nem a személyekről szóló életrajzi vonatkozású adatok ismerete, hanem egy eddig még nem ismert új szempont, a szerzők stílusa közti vélt különbség szolgáltatja. Nem érdemes ebben a kérdésben vitatnunk az anyanyelvi beszélő, ráadásul irodalomkritikusként és szónoki kérdésekben szakértőnek számító Hermogenés álláspontját: fogadjuk el, hogy a

---

¹⁸⁹ „Nincs ebben a férfiban semmi jellegzetes, semmi eredeti sajátosság.” (οὐ μὴν ἦθους γέ τι οὐδ' ἄληθινοῦ τύπου μέτεστι τῷ ἀνδρὶ)

¹⁹⁰ „Hozzáértése is csak látszat, valójában azonban nem létezik.” (οὐδὲ δεινότητος πλὴν τῆς φαινομένης μέν, οὐ μὴν οὐσίας γε ὡς ἀληθῶς)

¹⁹¹ A név szerint említett Didymos álláspontjáról semmit nem tudunk. Nincs nyoma annak, hogy Antiphónnal érdemben foglalkozott volna. Vö.: RE V: 445–472 (COHN), s. v. Didymos (8), az attikai szónokokról 458–460. Így mind az unitárius (GAGARIN 1990a: 36–37 szerint ha Didymos adatokra hivatkozik, azokat Hermogenés is közli; hasonlóképpen CASSIN 1985: 65–77), mind a szeparatista (PENDRICK 1987: 56 és PENDRICK 1993: 217–218 az érvt általában gyengének minősítve elutasítja az unitáriusok *argumentum ex silentio*-ját) találgatásokat bizonyíthatatlannak tartjuk. Platón esetében a hivatkozás vagy az idézett *Menexenos*-részletre, vagy általunk nem ismert szövegre utal.

tárgyalótermi beszédek és a filozófia értekezések nyelvi regisztere különböző – még akkor is, ha a különbségek mibenlétét illetően nem kapunk pontos tájékoztatást, következésképp a szónok egyértelmű dicsérete és az álomfejtő egyértelmű elmarasztalása kissé sarkos állásfoglalásnak látszik. Fenntartásaink annyiban érintik a stilisztikai alapú véleményformálást, hogy Hermogenés figyelmen kívül hagyott egy alapvető fontosságú tény. Az eltérő stílus ugyanis nem feltétlenül a szerzők különbözőségének eredménye, fakadhat az irodalmi művek *eltérő műfajából* is. Esetünkben annál is inkább megalapozottnak látszik a műfaji és stiláris szempontok összekapcsolása, mert a kettő pontosan egybeesik: Hermogenés más műfajú műveket tulajdonít a szofista, és más műfajúakat a szónok Antiphónnak. Más szóval Hermogenés hibás enthymémát alkalmaz: a premissza („a szónoki beszédek és a filozófiai értekezések stílusa különbözik”) helyességét némi fenntartással elfogadhatjuk ugyan, de a következtetés („tehát a szerzőjük nem lehet azonos”) javításra szorul, amennyiben a különbségeket eredményezheti pusztán a műfaji sajátosságok következetes alkalmazása is. Mivel mind a szónok, mind a szofista Antiphón művei előadott vagy előadásra szánt beszédek, a stílus különbségét éppúgy indokolhatja a közönség összetétele, vagy a szerző célja. Korántsem mindegy, hogy az adott beszéd a tárgyalóteremben, athéni átlagpolgárok jelenlétében hangzik-e el valamely peres ügyben, ahol a szándék nyilvánvalóan a bíróság meggyőzése a fel- vagy alperes álláspontjáról, vagy esetleg egy szűkebb, de hozzáértő közönséget kell feltételeznünk, melynek tagjai az előadó által bemutatott gondolatmenetre kíváncsiak. A stiláris különbségeket magyarázó érvek között szóba jöhet még a szerzői jellegzetességek változásának lehetősége is. Tévedés lenne bármely írótól vagy költőtől elvárni, hogy esetlegesen több évtizedes alkotói pályája során minden művében következetesen alkalmazza a sajátosan rá jellemzőnek mondott és jól felismerhető stilisztikai eszközöket. Sokkal inkább számíthatunk arra, hogy az író fejlődik, egyre biztosabban él mestersége kellékárával, miközben szerencsés esetben egyre színvonalasabb – de legalábbis változó színvonalú – műveket alkot. Fentiek miatt a stíluskülönbségen alapuló szeparatista érvet manapság már senki nem tekinti mértékadónak. Az antik irodalom, azon belül különösen a korai próza nyelvének stiláris jellemzőivel kapcsolatban végzett általános jellegű kutatások meglehetősen régen kimutatták a műfaj képlékenységét, gyors változékonyságát,¹⁹² az Antiphón

---

¹⁹² BRUNS 1896: 1–144 a korai történetírásról, 425–585 a szónokokról, 430–437 Antiphónról; ALY

stílusára vonatkozó vizsgálódások pedig megerősítették, hogy stiláris megfontolásokból értelmetlen lenne egy szofista Antiphón létezésének feltételezése.¹⁹³

Nagyjából Hermogenésszel egy időben működött a lexikográfus Valerius Harpokration (Kr. u. 2. század),¹⁹⁴ aki az attikai szónokokat tárgyaló monumentális lexikonának mintegy ezeröttszáz címszavából egy híján százat szentelt Antiphón szöveghelyeknek. A szakértőnek méltán tekinthető Harpokration nemcsak hogy nem különböztette meg a szónok és a szofista Antiphónt, hanem hangsúlyozottan egy Antiphónról beszélt, annak ellenére, hogy huszonkilenc esetben idézte a filozófiai értekezéseket.¹⁹⁵ Harpokration véleményének súlyát tovább növeli, hogy a Hermogenés által szeparatistának minősített Didymos munkásságát is alaposan ismerte,¹⁹⁶ ennek ellenére egyetlen szót sem szól állítólagos Antiphón kutatásairól.

A későbbi lexikográfiai hagyomány sajnos semmivel nem járul hozzá az eddigiekhez.¹⁹⁷ Nagyszámú hivatkozásaik ellenére adataik nyilvánvalóan Harpokrationtól származnak, a nála olvasottak időnként szó szerinti átvételei. Ennek megfelelően nincs különbségtétel az Antiphónok között, az említésekben megkülönböztető jelző általában nem fordul elő, a művek kapcsán pedig párhuzamosan utalásokat találunk a szónoki és filozófiai beszédekre.¹⁹⁸

Hasonlóan természetlennek bizonyul az Aristotelés utáni filozófiai szerzők – jobbára Aristotelés-kommentátorok – szöveghelyeinek vizsgálata.¹⁹⁹ Némi tanulással egyedül talán Simplikios szolgálhat, akinek kilenc Antiphón- említéséből

---

1929: 69–104 a korai szofisztika formai kérdéseiről, 105–172 Antiphónról; DENNISTON 1952: 1–22 a korai próza általános jellemzőiről; LILJA 1968 a töredékesen fennmaradt korai történetírók nyelvezetét elemzi a költői elemek, az alliteráció és ismétlés, a szórend, a mondatfűzés, valamint a praesens historicum használata alapján; DOVER 1994: 83–87; DOVER 1997: 46–57 a szerzőség és műfaj összefüggéseiről.

¹⁹³ CUCUEL 1886; ZUNTZ 1939: 121–144; HOMMEL 1941: 1–4; BARRI 1977.

¹⁹⁴ GAGARIN 1990a: 39 állításával ellentétben nem azonos az Antiphónnal önálló (elveszett) műben foglalkozó *Gaius* Harpokrationnal (Περὶ τῶν Ἀντιφῶντος σχημάτων), akiről egyébként szinte semmit nem tudunk. Vö.: Suda, s. v. Ἀρποκρατίων.

¹⁹⁵ Egy ízben (s. v. διόθεσις) úgy, hogy a szócikkben tárgyalt kifejezés előfordulási helyeként mind szónoki beszédre, mind filozófia értekezésre hivatkozik.

¹⁹⁶ GAGARIN 1990a: 40 ellenére Harpokration Didymost nem harminchat, hanem harminckilenc esetben idézi. Lásd: PENDRICK 1993: 225.

¹⁹⁷ Pollux 48, Hézychios 3, a *Lexica Seguriana* 33, az *Etymologicum Magnum* 9, a *Lexicon Vindobonense* 5, a *Suda* 85 alkalommal említi Antiphónt.

¹⁹⁸ Poll. 6, 143 az ἀπαράσκευα magyarázatánál mind *Az igazságról*, mind a *Szónoki kézikönyv* című művekből (= frg. 71–76) idéz.

¹⁹⁹ Főként ezen szerzők hivatkozásainak elemzésén alapul NARCY 1989: 225–244 összegzése, aki az Antiphón-kérdésben nem foglal állást.

mindössze egyetlen nevezi szerzőnek szofistának.²⁰⁰ Bár a kérdéses utalást a szeparatisták előszeretettel tekintik a szofista Antiphón létezése mellett szóló egyértelmű bizonyítéknak,²⁰¹ Simplikios jelzőhasználatának tüzetesebb vizsgálata nem igazolja véleményüket. Legalábbis a tényből, hogy Simplikios négy esetben említi Prótagorast, de csak egyetlen alkalommal nevezi szofistának, tudomásunk szerint még senki nem következtetett egy *nem szofista* Prótagoras létezésére.

Nagyjából ugyanez a helyzet az utolsóként említendő testimoniummal, a Kr. u. 200 körül működő Athénaios egyik szöveghelyével kapcsolatban.²⁰² A műben szereplő lakmározó bölcsek kilenc alkalommal is megemlékeznek valamelyik Antiphónról, akit a „rhamnusi”, a „szónok”, a „tragédiaköltő” jelzőkkel, vagy műcímek társaságában hoznak szóba. A szóban forgó helyen először egy Démokritos nevű vendég tudósít Adrastosról, Aristotelés kortárs követőjéről, aki a *Nikomachosi etikához* írt kommentárjában állítólag hosszasan elmélkedett a tragédiaköltő Antiphón *Meleagros* című darabjának Pléxippos nevű szereplőjéről. Démokritos hozzáteszi, hogy bizonyos Héphaistión – talán a metrikus – előbb kisajátította (σφετερισάμενος), majd a sokatmondó *A Xenophón Emlékezéseiben szereplő Antiphónról* (Περὶ τοῦ παρὰ Ξενοφῶντι ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν Ἀντιφῶντος) címen saját kiegészítéseivel közölte Adrastos művének Antiphónra vonatkozó részeit. Mivel sem Adrastos műve, sem az említett Héphaistión mű nem maradt ránk, a különben is szövevényes testimonium értelmezése számos találgatásra adott okot mind szeparatista, mind unitárius körökben. Utóbbiak a cím alapján nem látják bizonyítottnak, hogy a kérdéses mű proszopográfiai vonatkozású volt, előbbieket pedig a szofista működése melletti újabb bizonyítékot vélelmeznek már a pusztán címben is.²⁰³

Magunk – az erőltetettnek tűnő unitárius érvelést elutasítva – elfogadjuk, hogy az állítólagos mű tárgya a xenophóni Antiphón kilétének tisztázása lehetett. Abban a kérdésben viszont nem tudunk egyet érteni a szeparatista véleménnyel, hogy mindez a szofista Antiphón létezését bizonyítaná. Valószínűbbnek látjuk, hogy Héphaistión – a modern szeparatistákhoz hasonlóan – mindössze felfigyelt a Xenophón jelzőhasználatából következő ellentmondásokra, más szóval rögzítette a forrás

²⁰⁰ Simp. in Ph. 9, 273, 36.

²⁰¹ PENDRICK 1987: 58. *Contra*: GAGARIN 1990a: 37.

²⁰² Ath. Deipn. 15, 15, 15–19.

²⁰³ Vö.: PENDRICK 1987: 53; GAGARIN 1990a: 40–42; PENDRICK 1993: 223–224.

félreértelmezésének lehetőségét. Ennél többet – fél évezreddel Xenophón után – aligha várhatunk tőle.

Marad az összegzés: mi az, amit a fentiekben elősorolt, erősen vegyes jellegű testimoniumok a közvetlen utókor évszázadainak véleményéből érdemben hozzátesznek az Antiphón-kérdés megválaszolásához?

(1): a testimoniumok – még a szeparatista Hermogenész is – az életrajzi hagyománnyal összhangban megerősítik, hogy a Kr. e. 5. században a szónok/logográfus és a szofista szakterülete *általában* jelentős átfedésben van,²⁰⁴ amennyiben mindkettőre jellemző mind a szónoki képzés fontosságának felismerése, mind az ékesszólás módszeres művelése, mind a diszciplína díjazás fejében történő tanítása;

(2): fenti jellemzők *konkrétan* is kimutathatók a bizonyítottan a *rhamnusi* Antiphón működésével kapcsolatos *kortárs* testimoniumokban, amennyiben a *rhamnusi* Antiphón a kor kiemelkedő szónokaként működött (Thukydidész), a *rhamnusi* Antiphón tanított rétorikát (Platón), a *rhamnusi* Antiphón busás javadalmazásért tevékenykedett (Aristophanész);

(3): a szeparatista vélemény kialakulásában *egyedülálló* szerepet játszó Xenophón-testimonium sajátos szóhasználatát nem szabad túlértékelnünk, amennyiben a „szofista” jelző megválasztásában nincs tudatos elkülönítő szándék, mert (a) Xenophón a jelzőhasználat kérdésében különben sem következetes, (b) ábrázolása szépirodalmi igényű, (c) a szóválasztás, valamint a bemutatott Antiphón-kép vonatkozásában erősen érződik Sókratész iránti elfogultsága, éppen ezért (d) visszaemlékezéseit nem tekinthetjük perdöntő történeti forrásnak, már csak azért sem, mert (e) a leírásból kibontható adatok összeegyeztethetők a *rhamnusi* Antiphón működésével;

(4) az Antiphónra vonatkozó hagyomány a Kr. e. 4. század második felében látványosan megtörik, a hivatkozások a Kr. u. 1-2. századig szinte teljesen hiányoznak; ennek oka a négyszázak bukását követő súlyos megtorlás és az azzal járó kieroszakolt felejtés; a jelenség sajnálatos következménye, hogy a kései szerzők már nem ismerik az Antiphón-corpust, bizonytalanok a szerző személyével kapcsolatban;

---

²⁰⁴ A tevékenységi körök átfedésének *szövegszerű* bizonyítéka a többször emlegetett δεινός, illetve származékainak (δεινός λέγειν, δεινότης) gyakori említése mind a szónok/logográfus, mind a szofista értékelésében.

(5) éppen ez a pontatlan és hiányos tudás, illetve az Antiphon-kérdés iránti közömbösség magyarázza – a számarányában is kevesebb – szeparatista szemléletű állásfoglalásokat;

(6) a *corpus Antiphonteumot* jól ismerő, szakértőnek tekinthető kései szerzőket (elsősorban a lexikográfus Harpokrátiót) nem befolyásolja sem Xenophón, sem Hermogenés véleménye: kizárólag a rhamnusi Antiphón létezéséről vesznek tudomást.

Tovább élesítheti a rhamnusi Antiphónról alkotott képünket – egyben tovább homályosíthatja a szofista Antiphón alakját –, ha vetünk egy pillantást a filozófiai értekezések értelmezése kapcsán felmerült szeparatista érvekre.

5. A szofisztikus értekezések

A filozófiai vagy szofisztikus tárgyú értekezések közül jelentőségét tekintve messze kiemelkedik a *Περὶ τῆς ἀληθείας* (*Az igazságról*) című,²⁰⁵ eredetileg valószínűleg két könyvből álló mű,²⁰⁶ melynek népszerűségéhez nagyban hozzájárult, hogy a szöveg hagyománya – szemben a többi szofisztikus irat hagyományozásával – három, viszonylag újnak számító papirusztöredék előkerülésének köszönhetően részben közvetlenül az ókorra megy vissza.

A műnek az antik szerzőknél fennmaradt nagyszámú töredékei még csak megközelítőleg sem tudták érzékeltetni a kis írás jellegét.²⁰⁷ A fragmentumok változatos témáiban a preszókratikus és szofista filozófia minden kérdés iránt nyitott érdeklődése köszön vissza. A töredékek között egyaránt akad pszichológiai, orvosi, természettudományos (kozmológia, asztronómia, meteorológia, geológia, geometria), és társadalomtudományi jellegű. Éppen ez a sokszínűség az egyik oka annak, hogy a mű általános jellegét és célját illetően mind a mai napig sötétben tapogatózunk.

A jobbára egy-egy szavas, esetleg mondatnyi fragmentumokhoz képest csakugyan komoly előrelépést jelentett a csekély időkülönbséggel publikált első két lelet a maga jelentékenynek nevezhető szövegmennyiségével. Terjedelmi szempontból mind a POxy 1364 (hét, egyenként harminchárom soros columna több darabban, valamint szórványtöredékek; frg. 1 = DK 44a; frg. 2 = DK 44b),²⁰⁸ mind a POxy 1797 (két, egyenként harmincnolc soros columna = DK 44c) általában is az ókori irodalom komoly gyarapodásának tekinthető.²⁰⁹ A POxy 1364 azonosítását az antiphóni *Az igazságról* című művel egy szerencsés felismerésnek köszönhetjük,²¹⁰ míg a POxy 1797 esetében hasonló szövegszerű párhuzam híján a szoros tartalmi és

²⁰⁵ Az eredeti cím *Περὶ (τῆς) ἀληθείας* vagy (ἡ) Ἀλήθεια lehetett. Előbbihez lásd pl: Herm. Id. 2, 11, 8–9; Poll. 6, 143; Origenes Cels. 4, 25. Utóbbihoz: Herm. Id. 2, 11, 13 és 19–20; Gal. In Hipp. Epid. 3, 33; Harp. s. v. ἄοπτα; Suda s. v. διάθεσις.

²⁰⁶ Hogy a mű két könyvből állt, világosan kiderül Gal. In Hipp. de Off. Med. 18, 2 megfogalmazásából: „... *Antiphón (mondja) az Igazság előbbi/korábbi könyvében.*” Ezzel szemben mások (így DECLEVA CAZZI 1989: 182) *legalább* két könyvet vélelmeznek.

²⁰⁷ PENDRICK 2002: 102–158 összesen huszonehét olyan töredéket hoz, mely cím szerint hivatkozik a műre. Ez a szám egészül ki a *feltehetően* ebbe a műbe sorolható hivatkozásokkal negyvenháromra.

²⁰⁸ Editio princeps GRENFELL – HUNT 1915: 92–104.

²⁰⁹ Editio princeps GRENFELL – HUNT 1922: 119–122. Az első két töredék együtt = DK 87 B44. Vö.: GERNET 1923: 176–178.

²¹⁰ Harp. s. v. ἄγοι és POxy 1364, 1, 16–20 szövege azonos. A ritka optativusi forma és a sajátos kifejezés (νόμους μεγάλους ἄγειν = „*nagyra/sokra tartani a törvényeket*”) számunkra meggyőzővé teszi az azonosítást.

stiláris kapcsolat valószínűsíti a két töredék összetartozását.²¹¹ Hogy valódi tudományos szenzációról van szó, jól mutatja a szélvészgyorsan feltámadt tudományos érdeklődés, mely rövid idő alatt könyvtárnyi tanulmány megjelentetésében mutatkozott meg.²¹² Sajnálatos ugyanakkor, hogy a 20. század első felének nem egyszer önkényes szövegkiegészítésein alapuló értelmezési kísérletei oly mértékben beépültek a köztudatba, hogy nyilvánvaló tévedéseik ellenére mind a mai napig érezhetően befolyásolják az egész mű értelmezését, közvetve pedig Antiphón megítélését. A helyzeten csak részben változtatott az első töredéssel azonos tekercsből származó, annak második darabjához kapcsolódó, POxy 3647 leltári számú harmadik fragmentum (3 erősen töredékes columnna felső részein fennmaradt, kb. 50 sornyi olvasható szöveg) felbukkanása.²¹³ Az új lelet fizikai kapcsolata a POxy 1364 frg. 2 jelzetű töredéssel bizonyos változtatásokat elengedhetetlenné tett a korábbiakhoz képest mind a papiruszok egymáshoz való viszonyának megállapításában, mind a töredékes sorok szövegének kiegészítésében. Ami a sorrendet illeti, érdemben két lehetőséggel számolhatunk. A fragmentumokat legutóbb kiadó PENDRICK – DK korábbi számozását megtartva –²¹⁴ a töredékeket a POxy 1364 frg. 1 + POxy 1364 frg. 2 és POxy 3647 + POxy 1797 sorrendben közli, míg a harmadik töredéket elsőként publikáló FUNGHI a papirusz színéből és tartalmi megfontolásokból a POxy 1364 frg. 2 és POxy 3647 + POxy 1364 frg. 1+ POxy 1797 sorrendet valószínűsíti.²¹⁵

A Περὶ τῆς ἀληθείας tárgya azonban a tartalmi gazdagság miatt – a töredékek előkerülése ellenére – továbbra is nehezen határozható meg egyértelműen. A lehetséges vélemények skálája legalább olyan széles, mint a töredékekben említett témáké: a szövegbe nemcsak a szeparatisták, hanem az unitáriusok is beleláták a maguk véleményét. E. BIGNONE valamiféle átfogó tudásanyagról számot adó általános enciklopédiának tekintette a művet,²¹⁶ míg F. HEINIMANN különböző beszédekből összeollózott *posthumus* florilegiumnak tartotta,²¹⁷ de a szélsőséges találgatásokra jó

---

²¹¹ Újabbban BILIK 1998: 29–49 kétségbe vonja az azonosítást. Érveit GAGARIN 2002: 63–65 cáfolja.

²¹² A részletes szakirodalmi tájékoztatót lásd DECLEVA CAIZZI 1989: 176–180.

²¹³ Editio princeps FUNGHI 1984: 1–5.

²¹⁴ PENDRICK 2002 előbb a közvetett hagyományban megőrzött töredékeket közli, csak aztán hozza (F 44 a, b, c alatt) a papiruszokat (158–189). A megoldás védhető, amennyiben az újraszámolás keltette esetleges zavart igyekszik kerülni a hagyományosan idézett DK sorszámok részbeni megtartásával.

²¹⁵ A továbbiakban DECLEVA CAIZZI 1989: 176–236 utóbbi sorrendet követő kiadását tekintem mértékadónak *contra* LUGENBILL (és *nem* Lugenbill, mint GAGARIN 2002 *passim* közli) 1997: 170.

²¹⁶ BIGNONE 1938: 79.

²¹⁷ HEINIMANN 1945: 133–134.

példa R. D. LUGINBILL elmélete, mely az értekezésben az oligarchikus hatalomváltást előkészítő, a demokrata törvénykezést alapjaiban támadó röpiratot vélelmez.²¹⁸

Ha a papirusztöredékek hosszabb szövege alapján mégis valamilyen egységes, a műben vezérfonalként húzódó gondolatot keresünk, leginkább a szofisták által különben is előszeretettel tanulmányozott φύσις (természet) és νόμος (törvény) fogalom pár tagjainak, illetve egymáshoz való viszonyuknak elemzését említenénk.²¹⁹ A Kr. e. 5. század híres-hírhedt vitáiban többször is felbukkanó ellentétpár hagyományosan pozitív megítélésű eleme a φύσις, melynek „természet” jelentése egyaránt vonatkozik az embert körülvevő világra, a valóság egészére, valamint az egyes létezők, így az ember természetére is. A fogalom pontos meghatározását nehezíti, hogy a φύσις felfogható rajtunk kívül álló, velünk született illetve öröklött jellemzők összességének, de közben ezen jellemzők rugalmas változása sem zárható ki.²²⁰ A φύσις – éppen azért, mert *természetes* állapotot jelent – azonos mindazzal, ami az ember számára jó, kellemes, hasznos és általában helyes. Ezzel szemben a szintén széles jelentéskörű νόμος („szokás”, „törvény”, „norma”) kizárólag emberi megállapodáson, társadalmi konvención alapszik. A νόμος előíró jellege folytán élesen szemben áll a φύσις-szel, amennyiben az antitézisben előbbi a rossz, a kellemetlen, a haszontalan minőségek hordozója. Az egyes ember ennek ellenére kénytelen magát alávetni a νόμος előírása szerinti viselkedésnek, ha közösségben akar élni – ellenkező esetben a társadalom kivetí magából. Mi szolgálja tehát az ember valódi érdekét? Melyik viselkedésforma a helyes? Νόμος vagy φύσις?

A kérdésselvetés előzményei már a preszókratikus filozófia egyes képviselőinél kimutathatók,²²¹ ezeknél azonban lényegesen nagyobb súllyal bírnak a szofisták Platón közvetítésével fennmaradt nézetei. A közismert szöveghelyek közül most elegendő csak utalnunk a φύσις-párti Hippias,²²² Kalliklés,²²³ vagy Thrasymachos véleményére,²²⁴ illetve a νόμος szükségességét is elismerő Prótagoras

---

²¹⁸ LUGINBILL 1997: 163–187.

²¹⁹ Részletesen lásd HEINIMANN 1945; GUTHRIE 1969: 55–134; KERFERD 1981: 83–110.

²²⁰ A fogalom klasszikus meghatározását lásd a szót a φύω ige („növeszt”, „létrehoz”, ill. „nő”, „növekszik”) gyökéből származtató Aristotelésnél: *Metaph.* 1015a13–15.

²²¹ Így például Hérakleitosnál (DK 22 B2 és B114), valamint Démokritosnál (DK 68 B9 és B125). Utóbbihoz lásd a Démokritos és Antiphón kapcsolatát részletesen elemző MOULTON 1974: 129–139.

²²² *Pl. Prt.* 337c6–e2: Hippias szerint a törvény az emberek zsarnoka, mely sok esetben erőszakot követ el az embereken, akik viszont természet szerint valamennyien egymás rokonai.

²²³ *Pl. Grg.* 482c4–486d1: Kalliklés úgy véli, hogy a természet szerint jobb igazságtalanságot elkövetni, mint elszenvedni.

²²⁴ *Pl. R.* 338c1–354c3: Thrasymachos igazságosságnak a mások, igazságtalanságnak pedig a saját érdekeink képviselőjét tekinti, amit Glaukón helyesen fejez ki a νόμος–φύσις ellentétpárral (359c3–6).

gondolataira,²²⁵ hogy a vita jelentőségét és jellegét érzékeltessük. Utóbbihoz csatlakozva szintén a νόμος jelentőségét hangsúlyozza az ún. Anonymus Iamblichi is, aki az emberi érvényesülésben a születés útján szerzett tehetség és a folyamatos gyakorlás mellett elengedhetetlennek tartja azt is, hogy minden cselekedetünk a törvényesség figyelembevételével menjen végbe.²²⁶

Ami a Περὶ τῆς ἀληθείας állásfoglalását illeti, a szöveg állapota miatt csak fenntartásokkal nyilatkozhatunk. A gondolatmenet nem mindig követhető, a tételszerű állítások sorozata közötti kapcsolat olykor nem világos, a töredezettség érzetét ráadásul nagyban erősítik a gyakori lacunák. Antiphón az első töredékben azt állítja – és a szöveg itt mind tartalmi szempontból, mind a megfogalmazás módját tekintve nagyban emlékeztet Hippias fentebb hivatkozott mondataira –, hogy a görögök elbarbárosodtak (βεβαρβάρωμεθα), de görögök és barbárok természetétől fogva (φύσει) egyébként is egyenlők (ὁμοίως πεφύκαμεν καὶ βάρβαροι καὶ Ἕλληνες εἶναι), amit szervezetük működése, fiziológiai tulajdonságaik is bizonyítanak. A továbbiakban a szöveg az igazságosság (δικαιοσύνη) meghatározásával folytatódik, mely abban áll, hogy a polgár betartja lakhelye törvényeit/szokásait (νόμιμα). Ám haszna (ἔαυτῷ συμφερόντως) csak akkor származik mindebből, ha a jogkövető magatartást külső szemlélők jelenlétében gyakorolja, míg egyéb esetekben érdemes a természet szabályait követnie. A törvény ugyanis megállapodáson alapszik (ὁμολογηθέντα), míg a természet szabályai szükségszerűek (ἀναγκαῖα).²²⁷ A törvény megszegése kizárólag akkor nem jár megszégyenüléssel és nem von maga után büntetést, ha a jogsértésnek nincsenek tanúi (τὰ νόμιμα παραβαίνων εἰ ἂν λάθῃ ... καὶ αἰσχύνῃς καὶ ζημίας ἀπήλλακται, μὴ λαθῶν δ' οὐ). Ezzel szemben a természeti törvények megsértése akkor is ártalmas, ha titokban történik, mert ilyenkor a kár nem a közvélemény szerint éri (οὐ διὰ δόξαν βλάπτεται) az elkövetőt, hanem igazából (δι' ἀλήθειαν). A legtöbb dolog, amit a törvény szellemében igazságosnak tartunk, ellentétes a természettel (τὰ πολλὰ τῶν κατὰ νόμον δικαίων πολεμῶς τῆ φύσει κεῖται). A természet szempontjából hasznos dolgok következménye az élet (τὸ

---

²²⁵ Pl. Prt. 320c8–322d5. Az emberi kultúráról a fejlődéselmélet jegyében született Prótagoras-mítosz szerint a természeti állapotok önmagában elégtelen világában előrelépést jelentett a törvények megjelenése.

²²⁶ Az ión-attikai nyelvjárású szöveg töredékeinek (DK 88) némelyike (elsősorban az ékesszólás jelentőségét említő DK 88 A17) alapján BLASS 1889: 1–17 még Antiphónnak tulajdonította a művet.

²²⁷ A törvény (τὰ τῶν νόμων) további jelzői a szövegben: ἐπίθετα, οὐ φύντα, míg a természet (τὰ τῆς φύσεως) mellett időnként a φύντα szerepel.

ζῆν ... ἀπὸ τῶν ξυμφερόντων), míg a károsak eredményezik a halált (τὸ δὲ ἀποθανεῖν ἀπὸ τῶν μὴ ξυμφερόντων): a törvény előírásai és tiltásai a természet számára közömbösek. A helyes vélekedés (ὀρθὸς λόγος) nem tartja hasznosnak a fájdalmat (τὰ λυποῦντα), márpedig a törvények betartása inkább fájdalmat (ἀλγύνεσθαί τε μᾶλλον), mint örömet okozó dolgokkal (ἐλάττω ἤδεσθαι) jár, holott ez nem lenne szükségszerű (ἐξὸν μὴ πάσχειν). A törvények nem akadályozzák meg sem azt, hogy az embert sérelem érje, sem azt, hogy az ember igazságtalanságot kövessen el (ἐπιτρέπει τῷ πάσχοντι παθεῖν, καὶ τῷ δρῶντι δρᾶσαι). A törvények betartása ezért haszontalan (ἄνωφελές). A törvénnyel kapcsolatos visszásságok tárgyalótermi ügyekben megfigyelhető sajátosságainak részletezésével megszakad a töredék. A harmadik papirusz szövege – ha a rekonstruált sorrend helyes – még mindig a bíraskodási gyakorlat néhány jellemzőjét, elsősorban a tanúskodás erkölcsi megítélését vizsgálja. Az őszinte tanúvallomást (τὸ μαρτυρεῖν τᾶληθῆ) általában jogosnak és helyesnek tartjuk (δίκαιον καὶ χρήσιμον), ugyanakkor igazságtalan is (ἀδικεῖν), mert kára származik belőle mind az ügyben elmarasztalt személynek, mind a vallomása miatt az elítélt oldaláról gyűlöletben részesülő tanúskodónak. Hiszen ami hasznos az egyiknek, árt a másiknak (τὸ γὰρ ἄλλους ὠφελοῦν ἄλλους βλάπτει) – végződik *Az igazságról* papirusztöredékeinek szövege.²²⁸

Fenti gondolatfűzér a szeparatisták hagyományos értelmezése szerint több elemében is összeegyeztethetetlen mindazzal, amit a rhamnusi Antiphón nézeteiről és működéséről tudunk. A szofista és a szónok vélelmezett nézetkülönbségei közül – az említés gyakorisága folytán – első helyre kívánkozik a vélt politikai meggyőződésük közti áthidalhatatlan szakadék. Mivel a rhamnusi Antiphón a kutatók többsége az oligarchikus szellemiségű politikai tábor egyik vezetőjének tekinti, a *Περὶ τῆς ἀληθείας* „szélsőségesen demokrata elkötelezettsége”, helyenként már-már „anarchista hangütése” semmiképpen nem származhat tőle – állítják a szeparatisták.²²⁹ Csakhogy a rhamnusi Antiphón politikai alapállása – ahogy azt részben a testimoniumok elemzése során már kimutattuk, részben a fennmaradt beszéd-töredékek áttekintésével hamarosan megpróbáljuk bizonyítani – közel sem jellemezhető ennyire egyértelműen. Arról nem is beszélve, hogy *Az igazságról*

²²⁸ Vö.: RITOÓK 2004: 405–412, aki a δίκαιον fogalmának Kr. e. 5. századi előfordulásainak elemzése kapcsán kitér *Az igazságról* szövegére is.

²²⁹ Az egyes szeparatista értelmezésekről lásd AVERY 1982: 147–151 és MOULTON 1972: 329, 1. jegyzet, az újabb irodalomról pedig OSTWALD 1990: 302–303.

töredékeinek állapota helyenként elengedhetlenné teszi a szöveg kiegészítését, márpedig a bizonytalan konjektúrák olykor az összképet erősen befolyásolva az eredetivel homlokegyenest ellenkező mondanivalót eredményezhetnek. A Περὶ τῆς ἀληθείας értelmezése tehát nagyban függ attól is, milyen szövegből indulunk ki. Nézzünk tehát néhány problémát a textus helyreállításával kapcsolatban!

A teljes töredékcsoporthoz értelmezését nagyban meghatározta a POxy 1364 második töredékén olvasható második columna szövege, ráadásul a szóban forgó részlet esete dióhéjban példázza a szöveggel kapcsolatos valamennyi nehézséget. Az erősen hiányos szöveget a kutatók többféleképpen próbálták meg helyreállítani. A POxy 1364 első kiadói példái a következőképpen:²³⁰ ...**ρων ἐπ[αιδούμε-] / θά τε κ[αὶ σεβόμεθα,] / τοὺς δὲ[ἐκ φαυ-] / λοῦ οἴκ[ου ὄντας] / οὔτε ἐπ[αιδούμε-] / θα, οὔτε σεβόμεθα**. Vagyis magyar fordításban: „...-t tiszteljük és becsüljük, a hitvány házból származókat viszont nem is tiszteljük, nem is becsüljük.”²³¹ A szögletes zárójelben közölt terjedelmes kiegészítések jól mutatják, hogy a szövegnek nagyjából fele, a sorkezdő betűk olvashatók világosan. A textus helyreállítása ennek ellenére sikeresnek mondható, már amennyiben a rekonstruált olvasat érvényessége tartósan bizonyult. Hosszú időn át csupán egyetlen – inkább formai, mint tartalmi – változtatás merült fel,²³² így az értelmezések – köztük a szofista Antiphón létezését feltételező és világnézetét rekonstruálni próbáló értelmezések – többségének alapjául a következő szövegváltozat szolgált: ...**ρων ἐπ[αιδούμε-] / θά τε κ[αὶ σεβόμεθα,] / τοὺς δὲ [ἐκ μὴ κα-] / λοῦ οἴκ[ου ὄντας] / οὔτε ἐπ[αιδούμε-] / θα, οὔτε σεβόμεθα**. Magyar fordításban: „...-t tiszteljük és becsüljük, a nem előkelő házból származókat viszont nem is tiszteljük, nem is becsüljük.”²³³

Az utolsóként publikált POxy 3647 hozzávetőleg épen maradt szövegrészletének segítségével azonban lehetségessé vált, hogy a POxy 1364 félig-meddig találgatásokon alapuló konjektúráit ellenőrizzük. Amint az köztudott, a POxy 3647 első columnájának olvasható sorvégei illeszkednek a POxy 1364 második töredékén található második columna sorkezdéseire, a kéz ugyanaz, a részletek

²³⁰ Az olvasható betűk félkövérrel szedve. A papyrusz írásképe scriptio continua: sem írásjeleket, sem központosítást nem tartalmaz.

²³¹ GRENFELL – HUNT 1915: 103 szerint „We revere and venerate (the great), but the lowly-born we do not revere or venerate.”

²³² WILAMOWITZ 1927: 688–690 javaslata nyomán DK 87 B44 szövege ἐκ φαυλοῦ οἴκου helyett ἐκ μὴ καλοῦ οἴκου olvasattal számol.

²³³ DK *ad. loc.*: „achten und verehren wir, die dagegen nicht aus vornehmem Hause sind, achten und verehren wir nicht.”

összetartozása vitán felül áll. Az első hét sor biztosan olvasható betűi így a következők:²³⁴

ρωνεπ[
θατεκ[
τουσδε[
λουοικ[ ]των.
ουτεεπ.[ ]αμε
θαουτεσεβομεν.

Mindez nagyban felülírta a korábbi szövegváltozatot, a ma is általánosan elfogadottnak tekintett textus a következő:²³⁵ ...ρων ἐπ[ιστάμε-] / θά τε κ[αὶ σέβομεν,] / τοὺς δὲ [τῶν τη-] / λοῦ οἰκ[οῦντων] / οὔτε ἐπ[ιστάμε-] / θα, οὔτε σέβομεν]. A módosított szöveg fordítása: „...-t ismerjük és becsüljük, a távol lakókét viszont nem is ismerjük, nem is becsüljük.”²³⁶ Manapság már a továbbra is hiányos kezdőszó kiegészítésére is más javaslatokat szokás figyelembe vennünk: míg a korábbi kiadók úgy gondolták, hogy a lacunában az előkelő és nem előkelő családokhoz tartozó *emberekről/atyákról* lehetett szó, addig az újak már a távolban lakók *törvényeinek* vagy az *isteneinek* említését vélelmezik.²³⁷

A szöveg javításával bekerült új elemek egy része alaktani-szótani jellegű, az értelmezés szempontjából kevés hozadékkal jár. Ellenkező azonban a helyzet az ἐκ φαυλοῦ οἴκου/ἐκ μὴ καλοῦ οἴκου olvasat τῶν τηλοῦ οἰκούντων-ra történő módosításával, amennyiben a korábbi – rossz! – variánsban nemcsak a papirusztöredék, hanem a szerző átfogó politikai-ideológiai meggyőződésének értelmezése alapult.²³⁸ A helyreállított textusban ugyanis szó sincs arról a születésen alapuló társadalmi megkülönböztetésről, amit a korábbi kutatók többsége szerint az emberek közötti egyenlőséget hirdető szofista Antiphón állítólag élesen elítél. Márpedig a szofista Antiphón és a szónok Antiphón által vallott nézetek és eszmék összeegyeztethetlenségét állítók érvei között első helyen szerepel a szofista

²³⁴ A POxy 3647 sorvégei félkövér betűvel szedve.

²³⁵ DECLEVA CAIZZI 1989: 184–185; PENDRICK 2002: 180.

²³⁶ PENDRICK 2002: 181 fordításában: „(the laws of those near by) we know and observe, the laws of those who live far off we neither know nor observe.”

²³⁷ A javaslatokról részletesen lásd: DECLEVA CAIZZI 1989: 188: τοὺς νόμους (vagy τοὺς θεοὺς) τοὺς μὲν τῶν ἐγγυτέρων (vagy FUNGHI 1984: 4: οἰκειοτέρων; vagy LUPPE 1986: 121 ἡμετέρων).

²³⁸ A szövegváltozással járó kérdések rövid összegzése BARNES 1987: 2–5. Sem ő, sem más nem említi, hogy a szöveg javítása a genitivus partitivussal kiküszöböli a korábbi harmadik sor kevésbé választékos δὲ [ἐκ hiátusát.

kikövetkeztetett ideológiai beállítottsága. Mi lesz így az „egyenlőségpárti”,²³⁹ „szélsőségesen demokrata érzelmű”,²⁴⁰ mi több, „radikális anarchista” szofista Antiphón délibábjával?²⁴¹ Hogyan érvelnek elképzelésük mellett mindazok, akik korábban az „egységes emberiség” eszméjének egyik első prófétáját látták a *szofista szerzőben*?²⁴² A POxy 3647 néhány betűje a töredéssel kapcsolatos tévhitet tömkelegét döntötte porba.

Néhányan már korábban is túlzónak érezték az állítólagos szofista nézeteinek egyediségét hangoztató véleményeket. Sőt, felmerült a kérdés, hogy egyáltalán Antiphón véleményéről van-e itt szó. G. B. KERFERD legalábbis azt vetette fel, hogy a töredékek értelmezésének a kulcsa pontosan abban áll, hogy a szerző nem saját nézeteit fejtegeti, hanem mindössze ismerteti a problémákat, melyeket később – a szöveg elveszett részeiben – vizsgálni szándékozott. A szöveg maga így nem tekinthető önálló érvrendszerre épített gondolatmenetnek, csakis a korábbi megközelítések rövid összegzésének.²⁴³ Bár az ötlet megfontolandó, a szövegszerű bizonyítékul felhozott tagmondat nem igazolja, hogy mások véleményét olvassuk. KERFERD ugyanis a POxy 1346 B2, 23–26. sorára (ἔστι δὲ τῶνδε ἕνεκα τούτων ἡ σκέψις, magyarul kb.: „*éppen ezek miatt történik az említettek vizsgálata*”) hivatkozik mint egyértelmű bizonyítékra. A tagmondat jelentése KERFERD értelmezésében a következőképpen bontható ki: Antiphón a mondatot megelőző szakaszban részben elődeinek nézeteit ismerteti, részben összefoglalja az általános közvélekedést. Majd – mivel a fentieket nem tartja kielégítőnek –, leszögezi, hogy a következőkben áttér saját vizsgálódásainak ismertetésére. Csakhogy KERFERD nem veszi figyelembe a szövegösszefüggést: a folytatásból ugyanis világosan kiderül, hogy az „*éppen ezek*” (τῶνδε) névmás nem a korábbi véleményekre vonatkozik, hanem – az előre mutató névmás jelentésének megfelelően – a rögtön ezek után következő okhatározói tagmondatra utal (ὅτι τὰ πολλὰ τῶν κατὰ νόμον δικαίων πολεμίως τῆ φύσει κεῖται, magyarul kb.: „*mert a törvény szerint jogos dolgok jelentős része ellenségesen viszonyul a természethez*”), vagyis Antiphón nem a korábbi vélemények elégtelenségével indokolja az önálló kutatások szükségességét. Ennek ellenére Az *igazságról* stílusa a maga látszólag csapongó tételszerű kijelentéseivel csakugyan

²³⁹ GUTHRIE 1969: 152–153.

²⁴⁰ BIGNONE 1938: 168–172.

²⁴¹ LURIA 1926a: 343; LURIA 1963: 63–67.

²⁴² BALDRY 1965: 43–45. Vö. MERLAN 1950: 161–166.

²⁴³ KERFERD 1956/57: 26–32, valamint KERFERD 1981: 115–116.

emlékeztet egyféle összegzésre. Hasonlóképpen gondolta T. J. SAUNDERS, aki az Antiphónt ért vádak („radikális”, „szélsőségesen anarchista”) tarthatatlansága mellett maga is úgy vélte, hogy a szöveg jelentős része nem a szerző saját véleményét mutatja be.²⁴⁴ A szövegszerű bizonyítékot SAUNDERS – védhető módon – a POxy 1364 B1 kezdőmondatának (δικαιοσύνη δ’ οὖν τὰ τῆς πόλεως νόμιμα, ἐν ᾗ ἂν πολιτεύηται τις, μὴ παραβαίνειν) és a későbbieknek tartalmi ellentmondásában látja, amennyiben előbbi az igazság fogalmáról alkotott közvélekedésnek tartja, mellyel ellentétben maga Antiphón inkább az igazságosság és a természet szembenállását hangsúlyozza. A tőle megszokott eredetiséggel ismeretelméleti vizsgálódásnak tekinti Περὶ τῆς ἀληθείας-t J. S. MORRISON, aki úgy véli, hogy a mű tárgya – a platóni *Kratylosz*hoz hasonlóan – a létezők (τὰ ὄντα) elnevezésével kapcsolatos kérdések tisztázása, nevezetesen természettől fogva (φύσει) adottak-e a létezők nevei, vagy megállapodás eredményeként (νόμῳ) jöttek létre.²⁴⁵ A szellemes ötlet a csekély terjedelmű, rossz állapotú szöveg miatt nem bizonyítható.²⁴⁶ C. MOULTON szintén nem fedezett fel a szövegben semmiféle „szélsőséges eszmét”, éppen ellenkezőleg, a korszakra általánosan jellemző gondolkodásmódra és kérdésfelvetésre ismert, amit nagyszámú Euripidész, Aristophanész és Thukydidész párhuzammal igazolt.²⁴⁷ J. BARNES Az igazságról-t a legkorábbi műnek tartja, mely a törvény és természet ellentmondásainak tárgyában született. Az ellentmondásos viszony felismerése azonban szerinte nem vezetett szélsőséges állásfoglaláshoz, Antiphón „szenvedélymentes szociológusként” vizsgálódik.²⁴⁸ D. J. FURLEY szerint Antiphón a haszonelvűség filozófiájának első képviselője, amennyiben általában véve az életet tartja a legfontosabb alapértéknek, az igazságosságot pedig bírálja és elutasítja, mivel az igazságos ember kárt okoz saját magának, de legalábbis nem veszi figyelembe a maga érdekét, amikor megpróbál igazságosan viselkedni.²⁴⁹ FURLEY véleményéhez csatlakozik az Antiphónt erkölcsi értékek iránt közömbös, az önérdeket előtérbe helyező gondolkodónak tekintő M. NILL.²⁵⁰ A POxy 3647 közlése óta jelentősen finomodtak a vélemények, a szöveg kutatói egyre óvatosabban fogalmazták meg

---

²⁴⁴ SAUNDERS 1977/78: 215–236, különösen 219–220.

²⁴⁵ MORRISON 1963: 35–49.

²⁴⁶ MORRISON 1963: 35 maga is leszögezi, hogy fentiek miatt mindenféle értelmezés alapvető nehézségekbe ütközik.

²⁴⁷ MOULTON 1972: 329–366. Különösen találó a Diodotos – Kleón vitával (Th. 3, 42–48) hozott párhuzam: 361–366.

²⁴⁸ BARNES 1979: 206–214.

²⁴⁹ FURLEY 1981: 81–91.

nézeteiket. Az értelmezés nehézségeit hangsúlyozó M. OSTWALD úgy véli, hogy a műben nem érdemes erkölcsi vagy politikai alapvetést keresnünk, Antiphón nem érvel egyértelműen sem a természet, sem a törvény ellen, a törvények kritikája ugyanis nem jelenti egyszerre mind a természet felsőbbrendűségét.²⁵¹ Az Antiphón-kérdés proszópográfiai vonatkozásaiból indul ki az unitárius J. WIESNER, aki valamennyi szofisztikus irat és a perbeszédék együttes elemzésével alakította ki a maga nagyhatású és általában elfogadott Antiphón-képét.²⁵² Kiindulópontja az a látszólag éles ellentmondás, mely a törvények általános megítélésével kapcsolatban bontható ki a rhamnusi Antiphón törvényszéki beszédeiből és a *Περὶ τῆς ἀληθείας* szövegéből. Más szóval: Hogyan lehetséges, hogy ugyanaz a személy szónoki minőségében a tárgyalótermi beszédekben nagyra értékeli és dicséri, a szofisztikus irat szerzőjeként pedig éles kritikával illeti és támadja az athéni törvényeket? WIESNER nem fogadja el a korábbi unitárius megoldási javaslatokat,²⁵³ hanem saját magyarázattal szolgál, mely nemcsak a konkrét kérdésre ad választ, hanem Antiphón teljes eszmerendszeréről kíván egységes képet nyújtani. WIESNER maga is úgy gondolja, hogy az igazságosság meghatározása, melyet már KERFERD és SAUNDERS is elvitatott Antiphóntól, nem eredeti gondolat, ugyanakkor BARNES és OSTWALD véleményével szemben a szövegből egyértelműen a természet törvényekkel szembeni felsőbbrendűségét olvassa ki. A természet parancsai kényszerítő erejűek (notwendig), önfejlődés eredményei (natürlich gewachsen), míg a törvények tilalmi a természetre ráerőltetve (willkürlich), pusztán megegyezés révén (vereinbart) lépnek életbe. Mindebből egyenesen következik, hogy az egyes ember számára a természetnek való engedelmesség a hasznos és jó magatartásforma. Márpedig – ahogy a szöveg *expressis verbis* kimondja – a természet szempontjából hasznos dolgokból élet, a károsakból pedig halál származik. Fordítsuk mindezt a tárgyalóterem nyelvezetére! Fentiekből szükségszerűen adódik, hogy a természethez képest minden vonatkozásban másodlagos törvények közül – melyek, mint tudjuk, általában ellenségesen viszonyulnak a természet parancsaihoz – mindössze egyetlen törvény, az emberölési

---

²⁵⁰ NILL 1985: 52–74.

²⁵¹ OSTWALD 1990: 293–306.

²⁵² WIESNER 1994: 225–243.

²⁵³ MORRISON 1972: 110 és AVERY 1982: 150 egyaránt azzal magyarázták az ellentmondást, hogy míg a tárgyalótermi beszédek megrendelésre készültek és nem szerzőjük tényleges véleményét tükrözik, addig a más célból írt szofisztikus művekben Antiphónnak már módja volt saját hangján megnyilatkozni. WIESNER 1994: 229 röviden csak „opportunizmusnak” nevezi a javaslatot.

törvény tekinthető elfogadhatónak, amennyiben az élet ellen vétő – és ezzel a természetnek kárt okozó – személyt bünteti. Minden egyéb törvény dicséretét fenntartással kell fogadnunk, hiszen könnyen lehet, hogy a bűn elkövetésével vádolt, a törvény utasítását megszegő személy nem tett mást, mint engedelmeskedett a természet parancsának. Ugyanakkor a természetet szolgáló, életellenes bűncselekményekre vonatkozó törvény egyedülállósága már néhány külső jellemzőjében is megmutatkozik: a gyilkossági törvény valamennyi közül a legrégebb törvény, ráadásul – ami a legbiztosabb jele annak, hogy egy törvény jó – hatályba lépése óta változatlan formában érvényes. Így tökéletesen érthetővé válik, hogy miért dicséri a természet pártján álló rhamnusi Antiphón a törvényszéki beszédeiben a *gyilkossági*, és csakis a gyilkossági törvényt.²⁵⁴ Antiphón törvényekkel kapcsolatos álláspontjából szépen kibontható – mondja WIESNER – a politikai meggyőződése is, hiszen a konzervatív-oligarchikus alapállás egyik jeleként értékelhetjük a fennálló, vagyis a demokrata államberendezkedés törvénykezésének kritikáját.²⁵⁵ A következő lépésben már az Antiphónra jellemző szemléletmód filozófiai alapjainak feltárásához és annak előzményeihez jutunk el, mely utóbbit WIESNER általában az eleata gondolkodók, elsősorban Parmenidés, illetve Melissos filozófiai gondolkodásában látja.²⁵⁶ A parmenidési tanköltemény szintén *Az igazságról* címet viseli, az ott megjelenő Egy pedig – mely keletkezés és pusztulás nélküli, folytonos és változatlan – attribútumait tekintve nagyban emlékeztet Antiphón természetfogalmára. Mindaz, ami a halandók vélekedései szerint a környező világban a Sok formájában jelenik meg, valójában csak látszat, éppúgy nem „természettől fogva” létező, mint az antiphóni törvény. Más szóval WIESNER az antiphóni mű természet- és törvényfogalmát az eleaták Egy-Sok antitézisével köti össze. Véleménye szerint Antiphón írásai tárgyukat tekintve két különböző területhez tartoznak: míg az elméleti jellegű, *Az igazságról* című értekezés gondolatmenetében a természet által jelentett szükségszerűség a meghatározó, addig a törvényszéki beszédek, *Az egyetértésről* című szofisztikus irat, valamint a *Tetralogiák* a törvényekről, vagyis kizárólag megállapodás szerint létezőkről szólnak, tárgyukat ennek megfelelően vizsgálják. WIESNER tételei ugyan – talán a túlságosan nagy ívű vállalás miatt – jobbra visszhang nélkül maradtak, mindazonáltal gondolatmenetére ugyanaz igaz, ami a

---

²⁵⁴ Például Ant. 5, 14 (= Ant. 6, 2).

²⁵⁵ WIESNER 1994: 235–239.

²⁵⁶ WIESNER 1994: 239–243.

fentebb vázlatosan bemutatott értelmezések szinte mindegyikére: akár elfogadjuk az ismertetett véleményt, akár nem, azt mindenképpen el kell ismernünk, hogy a rhamnusi szónok szerzősége ellen komoly érv nem szól, a „szofista” Antiphón identitásának megkülönböztetését semmi nem indokolja.

Igaz mindez az értekezés sokat emlegetett különleges stílusával és nyelvezetével kapcsolatos felvetésekre is.²⁵⁷ Az először Hermogenés által említett hiányosságok és stílushibák („fellezgős”, „terjengős”, „csiszolatlan”, „zavaros”) a fennmaradt szöveg alapján nehezen értelmezhetők. Ugyanezen okból nem sokat mond az a megállapítás sem, hogy a szöveg „erőteljesen használ egy viszonylag szerény szókincset.”²⁵⁸ A kötőszóhasználat vizsgálata alapján azonban már egyértelműen látszik a korai próza nyelvére jellemző mellérendelő mondatszerkesztés: a kapcsolatos καί kötőszó a rövidke szöveg ellenére negyvenkilenc alkalommal szerepel, és ez a szám csak emelkedik, ha ideszámítjuk a szintén kapcsolatos τε kötőszó, valamint az οὔτε ... οὔτε páros tagadószó előfordulásait. A mellérendelő mondatok fajtái közül még viszonylag nagy számban (tízszer) találkozunk a logikus érvrendszer érzékeltetését szolgáló következtető mellérendeléssel, mégpedig mind az állító (οὖν), mind a tagadó formájú (οὐκοῦν) kötőszóval, a gyakori magyarázó mellérendeléssel (γάρ nyolc alkalommal), továbbá az értekező próza nyelvében a mondatok között laza kapcsolatot biztosító μέν ...δέ szerkezettel (szintén nyolc alkalommal). A mellérendelés párhuzamosságot keltő hatását tovább erősíti az idősebb kortárs, Gorgias által előszeretettel alkalmazott stilisztikai eszközök egyikének, az isokólonnak, vagyis az azonos hosszúságú tagmondatoknak gyakori használata, melyre már Hermogenés is felhívta a figyelmet. Végezetül szembeűnő, hogy Antiphón rendkívül gyakran képez absztrakt kifejezéseket a semlegesnemű névelő segítségével, mellyel változatos összetételeket alkot: névelő és melléknév (τὰ ἀναγκαῖα), névelő és névszói genitívus (τὰ τῶν νόμων), névelő és participium (τὰ λυποῦντα), vagy akár teljes mondat főnevesítve (τὸ μαρτυρεῖν τὸληθῆ). Fenti nyelvi-stilisztikai jelenségek *Az igazságról* szövegében – annak rövidsége ellenére – határozottan kimutathatók. Mivel ugyanezek a sajátosságok megtalálhatóak mind a korai próza, például a *corpus Hippocraticum* egyéb darabjaiban, mind a rhamnusi

---

²⁵⁷ A stílus kérdésében lásd GAGARIN 2002: 88–91 rövid összegzését.

²⁵⁸ DOVER 1997: 133. Lásd továbbá 131–139.

Antiphón törvényszéki beszédeiben, ezen az alapon sem látunk okot a „szofista” létezésének feltételezésére.

A *Περὶ τῆς ἀληθείας*-ról a fentiek alapján összességében a következőket állítjuk:

(1): a ránk maradt szöveg csekély terjedelme és erősen romlott állapota, valamint a töredékek egymáshoz tartozásának bizonytalanságai nem teszik lehetővé, hogy a mű gondolatmenetéről érdemi képet alkothassunk,²⁵⁹ bár

(2): az értekezés feltehetően érintette a νόμος – φύσις ellentét párral kapcsolatos kortárs nézeteket, továbbá ismertette Antiphón saját kutatásain alapuló véleményét is, melyben

(3): a rendkívüli gazdagságban olvasható értelmezési kísérletek ellenére nem látunk olyan elemet, mely ellentmondásban állna a rhamnusi szónok tevékenységéről alkotott képünk bármelyik részletével, sőt

(4): a nyelvi-stilisztikai elemzés is inkább alátámasztja, mint cáfolja a rhamnusi Antiphón szerzőségét.

Még *Az igazságról* című értekezéshez képest is szerényebb tudással rendelkezünk a másik szofisztikus tárgyú írásról, melyet néhány esetben *Az egyértétsről* (*Περὶ ὁμοιοίας*) címen idéznek a töredékeket fenntartó antik szerzők.²⁶⁰ A mindössze huszonkilenc töredék egyike sem tartalmaz utalást a mű eredeti terjedelmére vonatkozóan,²⁶¹ mely éppen ezért valószínűleg csak egy könyv lehetett. A töredékek közül tizennégy, egy-egy szóból vagy rövid kifejezésből álló fragmentumot a lexikográfusok tartottak fenn, míg a hosszabb töredékek nagyobbik részét, szám szerint tizenegyet, Stobaios őrizte meg.²⁶² Mivel a töredékek túlnyomó többsége nem nevezi meg cím szerint *Az egyértétsről* című iratot, a fragmentumok besorolása rendkívül vitatott.²⁶³ Magunk ennek ellenére – elsősorban stiláris megfontolásból – egyet értünk azokkal, akik fenti töredékek származási helyét a *Περὶ ὁμοιοίας*-szal azonosítják, ugyanis a szöveg egyértelműen mutatja a már Philostratos

---

²⁵⁹ AVERY 1982: 148–151.

²⁶⁰ Mivel a címadás minden bizonnyal itt sem a szerzőtől származik, néhány további variánssal kell számolnunk: (ὁ) *Περὶ Ὑπέρ* (τῆς) ὁμοιοίας. Vö.: Phot. Lex. s. v. ἵνα; Philostr. VS 1, 28; Hermog. Id. 2, 11. A *περὶ ὕπερ* keveredéséről lásd: DOVER 1968: 14, 13. jegyzet.

²⁶¹ DK 45–71

²⁶² Stobaios anthológiája tartalmazza a 49–51, 53, 53a, 54, illetve 58–62 sorszámú töredékeket. A szerzőre Stobaios pontosító jelző használata nélkül, csak Antiphón néven hivatkozik.

²⁶³ SAUPPE 1896: 523 valamennyit az *Államférfi* című értekezésbe sorolja, BLASS 1887: 111–113 csak a 60–61 sorszámú töredékeket helyezi át ugyanoda, CROISSET 1883: 151–152 utóbbi kettő mellett még a

által kiemelt „költői szónvirágoktól ékes” (ἐπηνθισμένη ποιητικοῖς ὀνόμασι) nyelvnyomait, valamint a mondatfűzés tömörségét, a ragyogó és filozófiai mélységeket idéző gondolatok gnómaszerű megfogalmazását (γνωμολογίαι τε λαμπραὶ καὶ φιλόσοφοι).²⁶⁴

Ami a címben szereplő „egyetértést” illeti, a kutatók döntő többsége úgy véli, hogy a kifejezést a társadalmi viszonyokra vonatkoztatva kell értelmeznünk.²⁶⁵ Más szóval *Az egyetértésről* feltehetően az egymással örökös harcban álló politikai irányzatok megbékítését sürgető buzdító beszéd lehetett, melyhez a Kr. e. 5. század második felének pártharcoktól terhelt athéni légköre szolgáltatta a történeti hátteret.²⁶⁶ Mindezt alátámasztja az a tény is, hogy a Kr. e. 5. század végéig nem túl gyakran előforduló ὁμονοία szó minden esetben a „polgárok egyetértése”, „társadalmi egyetértés” értelemben szerepel,²⁶⁷ ugyanakkor a fennmaradt szöveg nem utal a mű állítólagos politikai jellegére. Más kutatók az egyetértés „pszichológiai” értelmezése mellett érvelnek,²⁶⁸ vagyis szerintük a ὁμονοία szó azt az állapotot jelenti, amikor az ember önmagával teljes lelki összhangba kerül,²⁶⁹ ismét mások pedig a két értelmezés együttes alkalmazásával próbálnak meg újat mondani – kevés sikerrel.²⁷⁰ Véleményünk szerint teljes félreértéshez vezethet, ha a mű tárgyát pusztán a címből kívánjuk meghatározni, az antik gyakorlatnak megfelelően ugyanis a korai prózai műveknek egyáltalán nem volt címe. Amit ma címnek nevezünk, ritkán származott magától a szerzőtől, általában csak jóval később került a mű élére, gyakran a kezdősorok mechanikus átvételével, esetleg a műben tárgyalt valamelyik nagyobb gondolati egység tárgymegjelölése alapján.²⁷¹

---

fig. 57 és fig. 59 esetében is hasonlóan jár el. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF 1876: 296 – és nyomában DK – azonban minden töredéket a Περὶ ὁμονοίας-ból származtat.

²⁶⁴ Hasonlóan ALTWEGG 1908: 52. *Contra* GUTHRIE 1969: 287, aki úgy véli, hogy a gnómaszerűség az eredeti mondatokat tartalmi sűrítéssel visszaadó Stobaiosnak köszönhető.

²⁶⁵ CROISSET 1883: 150–152; SAUPPE 1896: 521; BIGNONE 1938: 86–97; KRÄMER 1915: 14–16; ALY 1929: 149–150; NESTLE 1942: 381–382.

²⁶⁶ JACOBY 1908: 9–11; KRÄMER 1915: 13–27; NESTLE 1942: 14–18.

²⁶⁷ DE ROMILLY 1972: 199–209. A ὁμονοία kifejezés ugyanakkor a töredékek szövegében nem szerepel. A kérdésről lásd: JACOBY 1908: 9; KRÄMER 1915: 54.

²⁶⁸ ALTWEGG 1908: 59–60; JACOBY 1908: 21–25.

²⁶⁹ Csak hogy a kifejezés ebben az értelemben először Platónnál szerepel (pl. Phdr. 237e; R. 351e–352a, 432a, 554d), amit még a „lelki összhang” mellett érvelő ALTWEGG 1908: 59 is kénytelen elfogadni.

²⁷⁰ LUGINBILL 1997: 165–169 szerint a szöveg oligarchikus propaganda, mely a kiegyensúlyozott egyéniség és az önmagával meghasonlott személy lelkiállapotával példázza az oligarchikus és demokratikus államforma közti különbséget. A véleményt azonban semmilyen bizonyíték nem támasztja alá.

²⁷¹ Hasonlóképpen PENDRICK 2002: 43.

Többre azonban sajnos akkor sem jutunk, ha a töredékek témája alapján próbáljuk meg kialakítani a művel kapcsolatos véleményünket. A tárgy változatossága a korábbiak tükrében nem meglepő: család, házasság, az élet rövidege és megpróbáltatásai, nevelés, barátság és így tovább. Csupa általános, túlságosan nagy téma – messzire vezető irodalmi párhuzamokkal.²⁷² Az emberi élet nyomorúságainak ismertetése alapján néhányan arra gondoltak, hogy *Az egyetértésről* valamiféle vigasztaló irat lehetett, de nemcsak erre nincs semmilyen bizonyíték, hanem valamennyi rekonstrukciós kísérlet sikertelennek bizonyult.²⁷³ Még az is elképzelhető, hogy főlegesen keressük a mű vezérfonalát, mivel nincs is ilyen: *Az egyetértésről* különböző tárgyban megfogalmazott velős mondások és anekdoták tarka szövege.²⁷⁴

Hasonlóan kilátástalan a helyzet a mű datálása kapcsán: a kutatók többsége a viszonylag korai keletkezés mellett érvel,²⁷⁵ mások ugyanakkor a kimondottan kései datálás mellett kardoskodnak:²⁷⁶ előbbi támogatja a tragédia műfajával vélelmezett kapcsolat, melyet nagyszámú párhuzam erősít.²⁷⁷

Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy *Az egyetértésről* nyelvi regisztere a tárgy és az érvelési technika nyilvánvaló különbözősége ellenére mennyire emlékeztet *Az igazságról* nyelvhasználatára. A kapcsolatos *καί* kötőszó itt negyvenhét alkalommal fordul elő, hasonlóan gyakori a magyarázó mellérendelés (*γάρ* tizennégy alkalommal), szintén jellemző az isokolon: mindez legalábbis nem szól a szerző azonosságá ellen.²⁷⁸

Fokozottan érvényes a bizonytalanság a harmadik szofisztikus irat, *Az államférfi* (Πολιτικός) esetében.²⁷⁹ Az összesen öt töredék nem teszi lehetővé,²⁸⁰ hogy a legfeljebb egy könyv terjedelmű iratról bármilyen érdemi megállapítást tegyünk. U. von WILAMOWITZ-MOELLENDORFF javaslata nyomán a szöveget néhányan a *Szidalmak Alkibiadásra* (Ἀλκιβιάδου λοιδορίαί) című röpirattal

²⁷² Néhányat – különböző műfajokból – PENDRICK 2002: 44 is idéz.

²⁷³ ALTWEGG 1908: 14–60 és 95–98, valamint JACOBY 1908: 9–47 próbálkozásairól lásd: NESTLE 1942: 381–382.

²⁷⁴ ALY 1929: 153–155; BIGNONE 1938: 193–213; PENDRICK 2002: 45.

²⁷⁵ *Az egyetértésről* keletkezését a Kr. e. 440-es évek környékére teszi: ALTWEGG 1908: 60–76; ALY 1929: 153; FINLEY 1939: 65–68; NESTLE 1942: 399, 130. jegyzet.

²⁷⁶ Szélsőséges példa SCHMID – STÄHLIN: 166 véleménye, akik szerint a mű Kr. e. 408 után született.

²⁷⁷ JACOBY 1908: 33–37; BIGNONE 1938: 198–201; MOULTON 1972: 350, 46. jegyzet.

²⁷⁸ *Az egyetértés* nyelvéről lásd: GAGARIN 2002: 98.

²⁷⁹ A cím elméletileg jelenthetné azt is, hogy *Politikai tárgyban írt beszéd* (ti. Πολιτικός λόγος), de ez kevésbé valószínű. Vö.: LSJ s. v. πολιτικός III.

²⁸⁰ DK 72–76.

azonosítják.²⁸¹ Magunk az azonosítást elvetjük,²⁸² mivel egyrészt az utóbbi egyetlen érdemi töredékében a szerző egyes szám második személyben szólítja meg Alkibiadést, márpedig hasonlóra *Az államférfin* nincs példa,²⁸³ másrészt pedig a *Szidalmak Alkibiadésre* szóban forgó töredékét fenntartó Athénaios úgy hivatkozik cím szerint *Az államférfir*a, hogy a két mű közötti kapcsolatról nem tesz említést.²⁸⁴

Mi az, ami a szofisztikus iratokról összegzőképpen elmondható? Ha sok nem is, egy következtetés mindenképpen elfogadható: a szeparatista érvrendszerben visszatérően felbukkanó állítások a filozófiai értekezések és a szónoki beszédek tárgyi ellentmondásairól, nyelvi-stilisztikai különbségeiről nem látszanak megalapozottnak. A töredékek az értelmezési nehézségek ellenére inkább amellet tanúskodnak, hogy a rhamnusi Antiphón széles érdeklődési körének megfelelően megpróbált számos, a kortárs gondolkodókat foglalkoztató elméleti kérdéshez, filozófiai problémához érdemben hozzászólni, ahogyan vezető athéni értelmiségihez illik. Véleményét magas színvonalú rétorikai képességeinek és képzettségének megfelelő formában közölte, messzemenőig alkalmazva a korszak legkiválóbb szónokainak, a szofistáknak hagyományos érvelési módszereit és stilisztikai újításait.

Ami a szeparatisták – és az unitáriusok többségének – Antiphón politikai meggyőződésével kapcsolatos véleményét illeti, legjobb lesz, ha vetünk egy pillantást a törvényszéki beszédek fennmaradt töredékeire.

---

²⁸¹ WILAMOWITZ-MOELLENDORFF 1876: 295–298; Majd az ő nyomán: KRÄMER 1915: 5859; ALY 1929: 156; NESTLE 1942: 388; DOVER 1950: 55, 2. jegyzet. Csak részlegesen fogadja el WILAMOWITZ-MOELLENDORFF ötletét LURIA 1926a: 343–348, aki nem politikai invektívának, hanem a nevelésről szóló elméleti értekezésnek tekinti a művet.

²⁸² Vö.: BLASS 1887: 113–114. Más megfontolásból jut azonos következtetésre GOOSSENS 1942: 91–92, aki *Az államférfit* Kr. e. 422-re datálja és Kimóonnal hozza kapcsolatba.

²⁸³ A röpirat két töredéke közül (frg. 66–67) az első egy Plutarchos-parafrázis.

²⁸⁴ PENDRICK 2002: 48–49.

6. Antiphón törvényszéki beszédeinek töredékei²⁸⁵

Az egyes antik szerzőkről kialakított tudásunk általában több forrásra támaszkodik. Kellően ismert személyiség esetében, ha a többnyire nagy számban rendelkezésünkre álló életrajzi adatot kiegészítjük az adott kor történeti-társadalmi jelenségeiről szerzett tudásunkkal, a szerzőről alkotott képünk viszonylag pontosnak mondható. Kiemelkedő jelentőséggel bír a fennmaradt művek alapos ismerete, hiszen azok gondos értelmezése számos ponton kiegészítheti, árnyalhatja, olykor felül is írhatja a másodlagos hagyomány utalásait.

Az antik irodalom hagyományozásának töredékessége miatt ez a különben sem egyszerű feladat gyakran megoldhatatlannak bizonyul. Mit tehetünk, ha a szerző művei elvesztek, ha a másodlagos közlések ellentmondásban vannak egymással, vagy éppen megbízhatóságuk megkérdőjelezhető? A rhamnusi Antiphón esetében első látásra szerencsésnek mondhatjuk magunkat. Számos társával ellentétben neki maradtak fenn művei, az életrajzi hagyománya is viszonylag gazdagnak mondható. Láthattuk ugyanakkor, hogy ez a hagyomány erősen kontaminált, az életrajz csak fenntartásokkal rekonstruálható. Ha mindezek ellenére mégis akad olyan pont, melyet a modern kutatás egyöntetűen elfogadott, akkor az alighanem Antiphón politikai meggyőződésével kapcsolatos.

A köztudatban élő kép bemutatására elég S. USHER néhány éve megjelent monográfiájára hivatkoznunk, amennyiben az ott olvasható néhány mondat a kérdés rövid összegzésének is tekinthető. USHER a következőket írja: „Antiphón a legkorábbi attikai szónok, egy nemzedék választja el a többiektől. Esetében nem meglepő az életrajzi adatok szűkössége, mivel a szónoki tevékenységet politikai cselszövésével vegyítő pályafutása során mindvégig kerülte a nyilvánosságot. Csodálójá, Thukydides neki tulajdonítja, hogy a titkos előkészületeket követően a háttérből irányította a 411/410-es oligarchikus forradalmat. A forradalom kudarcáé bevádolásához és halálához vezetett. ... Néhány elveszett vagy töredékes beszédének címe politikai programjáról illetve irányultságáról tanúskodik.”²⁸⁶

²⁸⁵ Jelen fejezet MÉSZÁROS 2008b átdolgozott változata.

²⁸⁶ USHER 1999: 27. „Antiphon is the earliest of the Attic orators by a generation. Dearth of biographical detail is unsurprising in his case, since he shunned public attention throughout a career which combined rhetorical writing with political conspiracy. Thucydides, his admirer, credited him with masterminding the oligarchic revolution of 411/410 after years of clandestine preparation. Its

Fenti értékelés, mely leginkább a híres thukydidési szöveghely (8, 68) hangulatát idézi, az Antiphónnal kapcsolatban állandóan felbukkanó toposzokat visszhangozza. Antiphón mint a nyilvánosságot kerülő konzervatív szónok, aki kiváló rétorikai képességeit felhasználva a háttérből irányítja és vezeti a demokratikus államrend megdöntésére törekvő oligarcha csoportokat. Közelmúltban publikált tanulmányában már M. EDWARDS is felhívta a figyelmet arra, hogy az a hagyományos kép, mely Antiphónnak a négyszázak hatalomátvételében játszott szerepéről elsősorban Thukydidesnek köszönhetően kialakult, pontosításra szorul,²⁸⁷ az Antiphónra vonatkozó testimoniumok elemzése során pedig magunk is igyekeztünk árnyalni a képet. Ezért a következőkben elsősorban azt próbáljuk megvizsgálni, hogy az USHER által említett elveszett beszédek, pontosabban azok fennmaradt töredékei mennyiben támasztják alá vagy cáfolják az Antiphón politikai hitvallásáról alkotott hagyományos véleményt.

Mint azt a pseudo-plutarchosi életrajzból tudjuk, az ókorban Antiphónnak egy három könyvből álló szónoki kézikönyv és egy prooimion-gyűjtemény mellett hatvan beszédét tartották számon, melyből az elsőszámú szakértőként elismert Caecilius huszonöt beszéd eredetiségét vonta kétségbe. Hogy mely beszédek nem tartott eredetinek és milyen alapon, nem tudjuk. A *corpus Antiphonteum*ból mindössze a gyilkossági ügyeket tárgyaló ciklus maradt fenn, vagyis tizenöt beszéd, ha az antik gyakorlatnak megfelelően a *Tetralogiák* egyes részeit külön beszédnek számoljuk. A töredékeket F. BLASS rendezte és adta ki először,²⁸⁸ az ő gyűjteménye képezi a ma is mértékadónak tekintett BLASS – THALHEIM-féle kiadás szövegét,²⁸⁹ mely az 1907-ben publikált úgynevezett genfi papirusszal egészül ki.²⁹⁰ Utóbbi Antiphón saját maga védelmében elmondott beszédéből közöl viszonylag terjedelmes részleteket. BLASS már az attikai ékesszólás történetét feldolgozó monumentális áttekintésében is foglalkozott a töredékekkel: a közel nyolcvan kisebb-nagyobb töredéket cím szerint rendezve, három csoportba osztva, azonosított tizenhárom törvényszéki, két tanácsadó, továbbá öt bizonytalan típusú beszédet.²⁹¹

---

failure led to his trial and death...Some of the surviving titles of lost or fragmentary speeches suggest a political programme or affinity.

²⁸⁷ EDWARDS 2004: 75–86.

²⁸⁸ BLASS 1892: 116–129 a törvényszéki beszédek töredékeit, 130–150 a szofistának tulajdonított fragmentumokat hozza.

²⁸⁹ BLASS – THALHEIM 1914: 108–127.

²⁹⁰ Editio princeps NICOLE 1907.

²⁹¹ BLASS 1887: 102–107.

A töredékek többségét a lexikográfus Harpokration őrizte meg, ennek megfelelően a bejegyzések nagy százaléka glóssa: különlegesnek ítélt kifejezések magyarázata, alaktani észrevételek, tulajdonnevek – általában minden kommentár nélkül. A töredékek olykor többet árulnak el a lexikográfus tudásáról és ízléséről, mint magáról a szócikk tárgyáról, melyről sajnos sokszor egyáltalán semmit nem tudunk meg. Nézzük, mi az, ami a töredékekből kiderül!

A pseudo-plutarchosi életrajz a híresebb beszédek között tartja számon az úgynevezett Démosthenés-beszédet,²⁹² melynek főszereplője ugyan minden kétséget kizáróan az ismert stratégos,²⁹³ de mivel a beszéd címét valamennyi forrásunk rövidítve közli, abban már nincs egyetértés, hogy Antiphónnak mi volt a szerepe a kérdéses ügyben. Már a szöveget idéző hét Harpokration *locus* sem ugyanazzal a címmel hivatkozik a beszédre,²⁹⁴ a Suda négy utalásából három egyáltalán nem közöl címet,²⁹⁵ Pseudo-Plutarchos pedig tovább növeli a zűrzavart azzal, hogy az ügyet törvényellenes előterjesztés ellen benyújtott vádiratnak – ezt jelenti a cím παρανόμων kitétele – tekinti.²⁹⁶ Utóbbi szolgáltatott alapot M. H. HANSEN számára, hogy összekapcsolja a Démosthenés-beszédet egy másik Antiphón töredékkel, melyről csak annyit tudunk, hogy a Suda hivatkozása szerint szintén egy παρανόμων-ügyet tárgyalt.²⁹⁷ HANSEN kissé merésznek tűnő elmélete szerint a történet következőképpen rekonstruálható.²⁹⁸ A népgyűlés megszavazott egy Démosthenés által benyújtott indítványt. Antiphón a határozatot törvényellenesnek ítélte, de keresetét csak az év elteltét követően nyújtotta be (frg. 46), mikor a javaslattevő törvényesen már nem vonható felelősségre. Démosthenés ezért viszonyvaddal élt, és Antiphón erre válaszul írta meg a Démosthenés-beszédet (frg. 8-14). Sajnos a kétségtelenül eredeti ötletet

---

²⁹² frg. 8–14.

²⁹³ PA 3585.

²⁹⁴ HEITSCH 1984: 128 kiegészíti a címeket a különböző szövegváltozatokkal, vagyis Dindorf Harpokration kiadásának (Oxford, 1853) apparatus criticusával: frg. 8. Harp. (s. v. Ἀλκιβιάδης): Ἀντιφῶν ἐν τῇ πρὸς τὴν Δημοσθένους γραφῆν (γραφῆς BCH) ἀπολογία A: τὴν om. BCFH; frg. 9. Harp. (s. v. ἀποτειχίσαι): Ἀντιφῶν ἐν τῇ πρὸς τὴν Δημοσθένους (-ἐνην C) AB: τὴν om. CF.; frg. 10. Harp. (s. v. δεκατευτάς): Ἀντιφῶν ἐν τῇ πρὸς Δημοσθένην γραφῆ ABC.; frg. 11. Harp. (s. v. κελέοντες): Ἀντιφῶν ἐν τῇ πρὸς Δημοσθένους γραφῆν ἀπολογία ABCF.; frg. 12. Harp. (s. v. σκαφίον): Ἀντιφῶν ἐν τῇ πρὸς τὴν Δημοσθένους ἀπολογία A: πρὸς Διογένους BCG.; frg. 13. Harp. (s. v. συνήγοροι): Ἀντιφῶν ἐν τῇ (τῷ C) πρὸς τὴν Δημοσθένους γραφῆν AC: ἐν τῇ om. BG.; frg. 14. Harp. (s. v. ἄνδρων): Ἀντιφῶν ἐν τῷ πρὸς τὴν Δημοσθένους A: Δημοσθένους ἀντιγραφῆν cett.

²⁹⁵ Suda: frg. 9, frg. 10, frg. 13: Ἀντιφῶν.; frg. 11: Ἀντιφῶν ἐν τῇ πρὸς τὸν Δημοσθένην γραφῆ.

²⁹⁶ 833D: ὁ πρὸς Δημοσθένην τὸν στρατηγὸν παρανόμων.

²⁹⁷ frg. 46. Suda (D 288, 5): Ἀντιφῶν ἐν τῇ Παρανόμων κατηγορία· ναυμάχους ὡς περὶ δωρεῶν μὲν εἰπεῖν κατάγειν δεῦρο.

²⁹⁸ HANSEN 1975: 28.

nem lehet bizonyítani.²⁹⁹ Továbbá nem látjuk sem okát, sem értelmét annak, hogy a két beszédet összekössük. A Harpokration kéziratok variánsainak összevetése alapján magunk a ἡ πρὸς τὴν Δημοσθένους γραφὴν (παρὰ νόμων) ἀπολογία (kb. „A Démosthenés által [törvénysértő határozati javaslat ügyében] benyújtott vádirat elleni védőbeszéd”) címet javasoljuk, vagyis szerintünk Antiphón látta el egy ismeretlen személy védelmét Démosthenés (esetleg) παρὰ νόμων ügyben benyújtott vádiratával szemben. A per tárgyáról semmit nem tudunk, a beszéd elhangzásának *terminus ante quem*-je Démosthenés szicíliai küldetésének időpontja, Kr. e. 413, míg a *terminus post quem* Megara sikertelen ostroma,³⁰⁰ Kr. e. 424 környéke, ugyanis a kiváló katonai tehetséggel megáldott Démosthenés csak ekkor tartózkodott huzamosabb időn át a városban. Érdekes adalék, hogy valamilyen minőségben szerepelt az ügyben az az Andrón is (frg. 14),³⁰¹ aki később Antiphónnal együtt a négyszázak tagja lett, és aki vádlóként lépett fel az Antiphón kivégzésével végződő perben. Alkibiadés említése (frg. 8) ezúttal inkább csak Harpokration megbízhatóságának szempontjából figyelemreméltó, amennyiben van némi zűrzavar a névrokonok között.

Szintén Pseudo-Plutarchos említi a *Hippokratés elleni beszédet*,³⁰² melyből töredék nem is maradt fenn. Ezúttal már a vádlott azonosítása is nehézségekkel jár: ki a szóban forgó Hippokratés? A kósi orvos, akinek athéni tartózkodásáról tudunk ugyan, bár annak semmilyen részletét nem ismerjük, vagy a Kr. e. 426-os év egyik stratégosa,³⁰³ aki 424-ben esett el Délionnál. Mindkét lehetőség mellett akadnak érvek. Egyet kell értenünk K. DOVER véleményével, aki szerint Plutarchos vagy azért hivatkozott a beszédre, mert a címszereplő közismert személyiség volt – márpedig ez inkább az orvosra érvényes –, vagy azért, mert maga a beszéd tartozott a jobban sikerültek közé.³⁰⁴ Utóbbi ellen szól azonban, hogy a hagyomány egyetlen szót sem őrzött meg a szövegből. Az orvos Hippokratés ellen pedig azt hozhatjuk fel, hogy a Hippokratés név után egy στρατηγῶδ-*ből* ἰατροῦ-ra történő szövegromlás sokkal valószínűbbnek tűnik, mint az ellenkezője. Magunk ezért inkább a politikus és katona

²⁹⁹ Sőt, Antiphón személyes érintettsége Th. 8, 68 alapján *expressis verbis* kizárható.

³⁰⁰ Th. 4, 66–74.

³⁰¹ PA 921.

³⁰² 833D: „Írt egy beszédet Hippokratés, az orvos ellen is: távollétében el is íteltette.” Egyes szövegvariánsokban az „orvos” helyett/mellett a „stratégos” szó szerepel: app.: ἰατροῦ στρατηγῶν E, ἰατροῦ στρατηγῶδ cett., ἰατροῦ Photius. Contra ἰατροῦ cum Xylander delent Westermann et Sauppe.

³⁰³ PA 7640.

³⁰⁴ DOVER 1950: 53, 5. jegyzet.

Hippokratés érintettségét vélelmezzük, aki az Alkmeónida-család tagjaként feltehetően Alkibiadés köréhez tartozott, hiszen az apja, Ariphrón volt Alkibiadés egyik gyámja. Egy vezető Alkmeónida ellen intézett támadás – feltehetően a 420-as évek közepén – azonban nem feltétlenül vall megátalkodott oligarcha érzületre. Nem is a demokrácia ellen intézett támadást sejtjük a háttérben, inkább Alkibiadés holdudvarának gyengítése lehetett a szándék. Antiphónnak és befolyásos barátjának, Phrynichosnak Alkibiadésszel szemben táplált ellenséges érzelmeiről ugyanis több forrásunk is tanúskodik.

Itt van például az *Államférfi* kapcsán már említett politikai pamflet, a *Szidalmak Alkibiadésre*,³⁰⁵ mely az aranyifjú feslett életviteléről kívánt újabb adalékokkal szolgálni a nagyközönség számára. A közvetlen hangütés, az egyes szám második személyű állítmányok használata feltételezi az élőszóban történt előadást és a megszólított jelenlétét.³⁰⁶ A mű keletkezési ideje Alkibiadés hullámozó népszerűsége miatt több időszakra is tehető. Magunk a Kr. e. 415-ös évet, vagyis a szicíliai hadjáratot közvetlenül megelőző időszakot, esetleg a hermacsonkítás után kirobbant botrány idejét tartjuk legvalószínűbbnek. A négyszázak hatalomátvételének ideje ellen, mikor Alkibiadés visszahívásának kérdése az egyik sarkalatos pontja volt a tanácson belüli véleménykülönbségeknek, éppen az állítmányok formája szól. Az Alkibiadés elleni támadások tényéből azonban szintén nem következik a szerző oligarchikus politikai irányultsága.

Ismert személy a vádlott a *Laispodias elleni beszédben* is.³⁰⁷ Laispodias a Kr. e. 414. év egyik stratégosa, majd résztvevője a négyszázak által Spártába menesztett követségnek, melynek tagjait már útközben letartóztatták.³⁰⁸ A beszédben előforduló két földrajzi név, Galépsos és Oisymé városok nevének említése segíthet abban, hogy a beszéd keletkezési idejének felső határát megállapíthassuk. Az Amphipolistól keletre fekvő szövetséges városok ugyanis Kr. e. 424-ben fellázdak Athén ellen, és a zendülőket csak több évig tartó küzdelemben sikerült megfékezni.³⁰⁹ A háborúban

---

³⁰⁵ frg. 66–67.

³⁰⁶ frg 67. (Athen. 12, 525B): „Miatán a gyámok nagykorúnak nyilvánítottak, átvéve tőlük a vagyonod elhajtóztál Abydosba, de nem is azért, hogy a saját ügyedet intézd, mégcsak nem is valamiféle hivatalos vendégbarátság miatt, hanem hogy a rád jellemző törvénytelenységnek és gondolkodásbeli féktelenségnek megfelelő gyakorlati magatartásformákat megtanuld az abydosi asszonyoktól, hogy azokat hátralevő életedben alkalmazni tudd.”

³⁰⁷ frg. 21–24.

³⁰⁸ PA 8963. Vö.: Th. 6, 105; 8, 86.

³⁰⁹ Th. 4, 107.

Laispodias is szolgált, talán éppen az ott tanúsított viselkedése jelentett támadási felületet Antiphón számára.

A *Philinos elleni beszéd* vádlottja már csak a corpus egy másik darabjából, a kórista ügyében elhangzott beszédből ismert. Legalábbis valószínű, hogy a hatodik beszéd meg nem nevezett chorégosa a szóban forgó Philinost említi, aki ellen korábban Antiphón segítségét igénybe véve kezdeményezett eljárást lopás vádjával.³¹⁰

A Spartólos név előfordulása sejtetni engedi, hogy a *Timokratéshez írt gyámügyi beszéd* címszereplője azonos lehet az Isaios ötödik beszédében ugyanezen a néven említett személlyel,³¹¹ aki 429-ben Spartólosnál vesztette életét: de mindez nem több pusztán találgatásnál.³¹² Az *Erasistratos ellen a pávák ügyében* elhangzott beszédről sem tudunk sokat,³¹³ leszámítva a beszéd címszereplőjével,³¹⁴ esetleg néhány további nevesített személlyel (Démós, Pyrilampés) kapcsolatos ismereteinket: mind társadalmi, mind anyagi szempontból valamennyien a felső tízezerhez tartoztak.³¹⁵ A töredékekben előforduló többi nevesített személy kilétét illetően még találgatni sem tudunk: Myrrhos, Polyeuktos, Nikoklés, Philippos, Kallistratos közelebről nem azonosítható.

Antiphón demokrácia-ellenességének egyik fő bizonyítékaként szokták emlegetni a szövetséges adófizető államok ügyében írt beszédeit, mondván hogy idegen érdekeket képviselt Athén érdekeivel szemben.³¹⁶ A *Samothraké és Lindos ügyében* elhangzott beszédek közül előbbiről valamivel többet tudhatunk,³¹⁷ mert a szövegben szereplő adóbehajtók (ἐκλογῆς: frg. 52) csak Kr. e. 426-tól kerültek kinevezésre,³¹⁸ így ez az év a beszéd keletkezésének felső időhatára. A felírt anyag adataiból világosan kiderül,³¹⁹ hogy a Samothrakéra kivetett adó mértéke a Kr. e. 425. évben a korábbi mintegy hatszorosa,³²⁰ ez pedig egyértelműen világossá teszi, hogy miért folyamodott a város könnyítésért. Lindosnál a 425-ös év adata hiányzik ugyan,

---

³¹⁰ frg. 61–64. Vö.: RAUBITSCHKE 1954: 68–71.

³¹¹ Is. 5, 42. Vö.: BLASS 1887: 105.

³¹² frg. 16.

³¹³ frg. 57–59. Vö.: CARTLEDGE 1990: 41–61.

³¹⁴ PA 13921. Vö.: DAVIES 1971: 524 családfáját.

³¹⁵ Vö.: DAVIES 1971: 329–330 családfáját.

³¹⁶ HEITSCH 1984: 61–62.

³¹⁷ A Samothraké-beszéd: frg. 49–56, míg a Lindos-beszéd: frg. 25–33.

³¹⁸ Vö.: ML 68.

³¹⁹ A Kr. e. 425-ös adatokat lásd: TOD 66 ill. ML 69. A korábbi évekre vö.: TOD 30, 38, 46, 56 ill. ML 39, 50. A későbbiekhez vö.: TOD 71 ill. ML 75. Valamint ATL I–II *passim*.

³²⁰ Samothraké adója: Kr. e. 453 és 443 között: 6 tal.; Kr. e. 440: 4 tal.; Kr. e. 436 és 433 között: 6 tal.; Kr. e. 430 és 429 között: 2 tal.; Kr. e. 425: 15 tal!

de vélhetően ott sem volt más a helyzet.³²¹ Valószínűnek tartom, hogy a két beszéd rövid idő leforgása alatt hangzott el, és a második várost, bármelyik volt is az, éppen az első példája ösztönözte a fellépésre. Önmagában a tény, hogy Antiphón vállalta idegen államok képviselőjét, nem tekintjük a demokratikus államrend elleni burkolt támadásnak. Véleményünk szerint mindössze arról van szó, hogy egy idegen város egy számára rendkívül fontos kérdésben igyekezett olyan személyt találni, akinek képzettsége és tapasztalata az ügyet leginkább sikerre viheti. A közmondásosan anyagi Antiphón pedig hivatásos beszédíróként megfelelő díjazás fejében elvállalta a feladatot. Az első város képviselője és esetleges sikere után természetes, hogy a következő, amelyik hasonló helyzetben és hasonló célból érkezett, azt a támogatót próbálja megnyerni magának, aki korábban már bizonyított.

Antiphón kétségtelenül legfontosabb töredékei a saját védelmében elmondott, *Az államforma megváltoztatása* (Περὶ τῆς μεταστάσεως) címen emlegetett beszédéből származnak.³²² A beszéd kortárs csodálói között tarthatjuk számon Thukydides mellett a tragédiaköltő Agathónt is.³²³ A négyszázak hatalomátvételének kérdéseiről a történeti háttér elemzése kapcsán már nyilatkoztunk. Ezúttal mindössze a 20. század elején előkerült papyrusztekercs egyik töredékére kívánunk utalni: olvassuk csak, hogy mit mond a nyakas oligarchának minősített Antiphón az államrend megváltoztatásában való érdekeltségéről: „...*A többiek azért áhítoznak egy másik államformára a fennálló helyett, hogy ne bűnhődjenek a jogtalanságokért, amiket elkövettek, vagy bosszút álljanak azért, amit elszenvedtek, és legközelebb semmi bántódásuk ne essen: csakhogyan esetemben semmi ilyesmi nem történt. Ám vádlóim azt hangoztatják, hogy törvényszéki beszédekért írtam mások számára és ebből hasznot húztam. Ugyebár oligarchikus államformában erre nem lett volna lehetőségem, míg a demokráciában régóta én vagyok az úr, mert értek a szónokláshoz; oligarchikus berendezkedésben mit sem értem volna, demokráciában viszont sokat. Ki velem, mégis milyen alapon képzelhető el rólam, hogy oligarchiára áhítok! Vajon nem vagyok képes számot vetni ezekkel a szempontokkal, vagy az*

---

³²¹ Lindos adója (közös Oiai városával): Kr. e. 454 és 452 között: 9 tal.; Kr. e. 448 és 447 között: 10 tal.; Kr. e. 445 és 440 között: 6 tal.; Kr. e. 433 és 432 között: 10 tal.; Kr. e. 421: 15 tal.; Kr. e. 415: 15 tal.

³²² frg. 1–6. Mivel a papyruszlelet nem utal *expressis verbis* a szerző személyére, az azonosítást néhányan kétségbe vonták. Lásd: ROUSSEL 1925: 5–10; FERGUSON 1932: 349–366. A tudományos közvélemény többsége elfogadja, hogy a töredékek Antiphón beszédéből származnak.

³²³ Utóbbiról lásd: Arist. EE. 1232b 7–9.

*athéniak közül én nem tudom felismerni egyedül, hogy mi az, ami a javamat szolgálja?*³²⁴ El tudjuk-e képzelni, hogy a nyilvánvaló halálos ítélet ellenére mindvégig kitartó, a városból nem menekülő Antiphón élete utolsó nagy pillanatában, mikor már régen nem a bírának, hanem az utókornak próbálja igazolni viselkedését, átlátszó tagadással és szórszálhasogató látszatervekkel próbálja elkerülni a büntetést? Magunk nem tartjuk valószínűnek. Ezek szerint viszont Antiphón saját maga nem ismeri el, hogy oligarchikus államrend bevezetését szorgalmazta volna. A négyszázak különben sem definiálták magukat oligarchikus kormányzatnak, pusztán a demokratikus rendszer megreformálását célul kitűző, átmeneti testületnek. Antiphón tevékenysége így akár egy józan, higgadtan mérlegelő politikus viselkedéseként is értelmezhető, aki részt vett a szétzilált és meggyengült állam megmentésére egy katonai diktatúrára emlékeztető fordulat előkészítésében, majd miután az új rend a belső meghasonlások és a külső nyomás hatására működésképtelenné bizonyult, megpróbálta a maga módján menteni a menthetőt.

De honnan tudjuk, hogy az athéni polgárok közül ki oligarchikus érzelmű? A kérdés megválaszolása Antiphón megítélésétől függetlenül, már általában is komoly nehézséget jelent. Az athéni demokrácia mind a mai napig valamiféle ideális államformának számít: régiek és maiak egyaránt úgy tartják, hogy kiválósága zálogát a természetes fejlődés és a tudatos szervezőtevékenység együttes hatása adja, az elmélet és gyakorlat szinte hibátlan összehangolása jelenti.³²⁵ A demokratikus államberendezkedés idealizálásával nyilvánvalóan nehezen egyeztethető össze a rendszer bírálata, ugyanakkor tévedés lenne azt gondolnunk, hogy a Kr. e. 5. századi Athénban néhány kivételtől eltekintve mindenki demokrata lett volna. Valójában Athén sem volt mentes a görög polisokra általában jellemző belpolitikai sajátosságtól, a rivális politikai irányzatok változó sikerrel vívott folyamatos küzdelmétől,³²⁶ a stasistól.³²⁷ A demokrácia egyik alternatívájaként vehetjük számításba a „kevesek uralmát”, az oligarchikus államformát is,³²⁸ mely érdemi különbséget kizárólag a teljes polgárjog gyakorlására jogosult személyek, illetve a hivatali tisztségre megválasztható polgárok létszámának vagyoni alapú korlátozásában jelentett. Ami demokratákat és ellenzéküket illeti, a hagyományos értékelésük egyenesen következik

³²⁴ BLASS – THALHEIM 1914: frg 1a.

³²⁵ Lásd: CANFORA 2006 és HANSEN 2008: 15–26.

³²⁶ Az államformák csoportosításáról vö.: Arist. Pol. 1279a 22 – b 10; Arist. Rhet. 1365b 31 – 1366a 6.

³²⁷ HANSEN 2006: 125–126.

³²⁸ A modern meghatározását lásd: OCD: 1064, s. v. oligarchy. Vö.: OSTWALD 2000: 71–75.

a demokrácia újabb kori idealizálásából: míg a demokraták megítélése egyes cselekedeteiktől függetlenül általában pozitív, addig mindazok, akik a radikális demokrácia valamelyik ellenzéki csoportosulásához tartoznak – vagy oda sorolják őket –, legfeljebb a haladás útjában álló „maradiak”, rosszabb esetben megátalkodott felforgatók lehetnek. Mind az értékelés maga, mind az annak során használt terminológia erősen magán viseli a modern politikai gondolkodás nyomait, holott a mai fogalmaink csak erős fenntartásokkal – vagy még úgy sem – alkalmazhatók az ókori görög viszonyokra. Ráadásul a helyzet aligha ennyire fekete-fehér: a demokrácia kritikája az antikvitásban igen elterjedtnek mondható,³²⁹ de ettől még nem kellene valamennyi bírálatot megfogalmazó személyt oligarchikus vagy egyéb érzelműnek tekintenünk.³³⁰

Összességében úgy véljük, hogy bár az Antiphón nevéhez köthető töredékek kevés fontos adalékkal szolgálnak, a szóban forgó ügyek változatossága (politikai vádirattól gyámügyi perekig), a nagyszámú közszereplő felbukkanása nem a világtól visszavonult elméleti szakember, hanem inkább az aktív életet élő hivatásos beszédíró képét erősíti. Ugyanakkor Antiphón politikai meggyőződésének nyomait a beszédekben magukban nem látjuk egyértelműen kimutathatónak. Másképpen fogalmazva: ha eleve feltételezzük, hogy Antiphón egyike volt az oligarchák vezetőinek, ezt megpróbálhatjuk néhány töredéssel alátámasztani. Azonban pusztán a töredékek elemzése nem elegendő Antiphón politikai elkötelezettségének kimutatásához.

Mivel az Antiphón-kérdés tárgyalása során számításba vehető szeparatista érvek áttekintésének végére jutottunk,³³¹ ideje, hogy immár összegezzük saját véleményünket a „szofista” létezését illetően.

(1): Sem a nagyszámú névrokonnak köszönhetően kétségtelenül zavaros életrajzi hagyomány, sem az Antiphónra vonatkozó testimoniumok következtlen jelzőhasználata alapján nem szükségszerű, hogy a rhamnusi szónok mellett feltételezzük egy, a Kr. e. 5. században, Athénban működő azonos nevű szofista létezését, ugyanis

---

³²⁹ LARSEN 1954: 1–14; JONES 1975: 41–72.

³³⁰ A kérdést részletesen tárgyalja WOLFF 1979: 279–302.

³³¹ A *Tetralogiákat* majd a gyilkossági beszédek ismertetése során elemezzük.

(2): a rhamnusi Antiphón a korszak vezető gondolkodóinak, a szofistáknak a mintáját követve maga is kifejthette a hagyományban a nevéhez kapcsolt széleskörű, alapjában a rétorikai képzéshez kötődő tevékenységet (tanítás, beszédírás, stb.);

(3): a szeparatisták által elvitatott filozófiai tárgyú iratok mind tartalmi, mind nyelvi-stiláris szempontból beilleszthetők a rhamnusi Antiphón életművének korai, szofisztikus szakaszába;

(4): a szeparatisták által felvetett kibékíthetetlen szemléletbeli különbségek a szofisztikus iratok és a törvényszéki beszédek között nem bizonyíthatók, részben a szöveg téves értelmezésén, részben az Antiphónnak tulajdonított politikai meggyőződés túlértékelésén alapszanak; Mindebből következik, hogy

(5): az önálló identitással rendelkező szofista Antiphón létezését elvetjük; a *corpus Antiphonteum* valamennyi darabját a rhamnusi szónok műveként kezeljük.

II. ANTIPHÓN BESZÉDEI³³²

1. A gyilkossági ügyek eljárásjogi háttere

Bár – mint láttuk – a töredékesen ismert beszédek alapján bizonyos, hogy Antiphón logográfusi tevékenysége során számos különböző ügýtípusban igyekezett eleget tenni megrendelői kéréseinek,³³³ a teljes terjedelemben fennmaradt szónoki beszédei kivétel nélkül gyilkossági eseteket tárgyalnak. Az egyes ügyek részletes áttekintése előtt ezért elengedhetetlennek látszik, hogy legalább nagy vonalakban tárgyaljuk az Athénban alkalmazott emberölési eljárás főbb jellegzetességeit. Az általános szabályok megállapításában segítséget jelent, hogy a gyilkossági ügyek törvényi-eljárásjogi háttere – szemben a mintegy félszáz egyéb ügýtípussal – az attikai szónokok életművének, a lexikográfusok magyarázatainak és a szórványos feliratos anyagnak köszönhetően *viszonylag* jól adatolható.³³⁴

A klasszikus kori athéni törvénykezés – néhány különleges esettől eltekintve – a peres ügyek két fő csoportját különböztette meg, mégpedig a vádemelésre jogosult személyek köre szerint. A δίκη típusú ügyek eredetét az archaikus időkig követhetjük vissza.³³⁵ Változatos aleteiben közös pont, hogy a vádemelés feltétele a kár/sérelem

---

³³² Antiphón beszédeit hat kézirat tartalmazza, melyek közül hosszú időn át csak négy volt ismert, a Crippsianus (13. sz., jelzete: **A**), a Laurentianus (15. sz., **B**), a Marcianus (15. sz., **L**), valamint a Vratislaviensis (16. sz., **Z**). Mind a négy kézirat tartalma azonos, egyaránt közlik Andokidés, Isaios, Deinarchos, Antiphón, Lykurgos szónoki beszédeit, valamint Gorgias és Alkidamas néhány rövidebb lélegzetű művét. 1829-ben Dobson kollacionált egy újabb kéziratot: Burneianus (15. sz., **M**). Végül 1838-ban Maetzner hívta fel a figyelmet a Bodleianus (13–14. sz., **N**) kéziraatra. A Bodleianus-kódex kétféle javításokat tartalmaz, egyrészt magától a másolótól (**A corr.**), másrészt egy idegen kéztől (**A corr.2**). Utóbbi Isaios beszédeivel kezdí és Antiphón 5,84-nél fejezi be a munkáját. Az **A** kéziratól független **N** kódex esetében hasonló a helyzet, itt is kétféle javítással találkozunk, de ezek a szöveg rekonstrukciója során nem használhatóak. **A corr.** javításai alapján általánosan elfogadott elmélet, hogy **A** és **N** közös archetypusra (**X**) mennek vissza, melynek másolása során feltehetően az írnok egy másik kódexet is olvasott (**Y**), javításai onnan származnak, míg **A corr.2** egy másik kéziratból (**V**) dolgozott. Vö. elsősorban: MAETZNER 1838: III–XVI; HUG 1872; BLASS 1892: V–XXVIII; RICHARDS 1906: 148–153; WEBER 1907: 427–432; THALHEIM 1914: 143–148.

³³³ BLASS 1887: 102–107.

³³⁴ A források hozzávetőleges gazdagsága lehetővé tette, hogy görög eljárásjoggal foglalkozó általános áttekintések meglehetősen korán, már a klasszika-filológia hőskorában megjelenjenek. A valamikor alapműnek számító HERMANN – MEIER – SCHÖMANN 1824 és PHILIPPI 1874 mára kiszorult a használatból, és csak kivételes esetben szolgál érdemi adattal. Sőt, helyenként már a második generációs, ma is nélkülözhetetlen munkák (LIPSIVS 1905-15; BONNER – SMITH 1930-38) mellett is feltűntek újabb áttekintések: HARRISON 1968-71; MACDOWELL 1978; TODD 1993. Rendelkezésünkre állnak továbbá korszerű, kimondottan a gyilkossági ügyeket MACDOWELL 1963, illetve azok egyes részletkérdéseit (THÜR 1977; GAGARIN 1981a) tárgyaló összefoglalások.

³³⁵ RUSCHENBUSCH 1960: 129–154 kísérletet tesz a gyilkossági ügyek egyféle jogi őstörténetének Drakón előtti vázolására – jobbára a kései forrásszövegekből kiinduló deduktív módszerrel. Vö.:

személyes elszenvedése, más szóval kizárólag a sértett élhetett hivatalos panasszal.³³⁶

A δίκη csoportba tartozó gyilkossági ügyben (δίκη φόνου) a vádemelés joga értelemszerűen nem az áldozatot, hanem minden esetben csakis annak polgárjoggal rendelkező férfi hozzátartozóit illette – szigorúan szabályozott rokonsági fokon belül.

A vádemelésre való jogosultság korlátozásához képest érdemi újítást jelentett a Solón nevéhez kötött γραφή (tul. „írásban benyújtott vádemelés”) eljárás bevezetése,³³⁷ melynek életbe lépésétől a feljelentésre jogosultak köre bizonyos ügyek esetében immár mindenkire kiterjedt, aki csak ezen jogával élni akart (ὁ βουλούμενος).³³⁸ A solóni törvényalkotás az élet szinte minden területén változásokat hozott: az állam berendezkedését és a gazdasági kérdéseket szabályozó nagyobb horderejű rendelkezések mellett Solón figyelme az apró-cseprő hétköznapi ügyekre is kiterjedt.³³⁹ A reformok azonban nem érintették a gyilkossági ügyek szabályozását, sőt, a korábbi rendeletek közül hangsúlyozottan egyedülként az emberölési törvény maradt meg változatlan formában,³⁴⁰ melyet a kései hagyomány egységesen Drakón jogalkotói tevékenységéhez kötött.³⁴¹

A törvény tartósan kiállta az idő próbáját: mikor néhány évvel a négyszázak bukását követően, Kr. e. 409/408-ban Athénban elrendelték az érvényben lévő jogszabályok felülvizsgálatát, a tanács határozatot hozott a Drakón-féle törvény hatályban maradásáról, újravéséséről és nyilvános helyen történő közzétételéről.³⁴² A pentelikosi márványból készült stéléket az agorán, a Stoa Basileia mellett állították fel. Onnan került elő 1834-ben egy építkezés alapozási munkálatai során az egyik stélé, mely a tanács határozata mellett az emberölési törvény első axónjának szövegét tartalmazza – erősen töredékes formában. Az athéni Epigráfiai Múzeumban őrzött felirat egyike a leggyakrabban tanulmányozott szövegeknek.³⁴³ Az 58 sort tartalmazó

GAGARIN 1981a: 5–29 és GAGARIN 1986: 51–97. Magunk WOLFF 1946: 31–87 véleményét osztjuk, aki szerint érdemi mennyiségű új forrás előkerülése nélkül a kérdés tárgyalása irreális.

³³⁶ TODD 1993: 102–105 huszonnyolc különböző δίκη típusú ügyre talált antik hivatkozást. Ezen esetek némelyike talán különböző elnevezéssel ugyanarra az esetre vonatkozik (magántulajdonban okozott kár: δίκη ἐνοικίου ~ δίκη καρποῦ ~ δίκη οὐσίας) néhányuk esetében pedig még a δίκη státusz is bizonytalan (lopás: δίκη κλοπῆς ~ γραφή κλοπῆς).

³³⁷ Solónnak a köznép megsegítését leginkább szolgáló intézkedései (δημοτικώτατα) között említi Arist. Ath. 9, 1.

³³⁸ TODD 1993: 105–109 huszonhat esetet tart számon.

³³⁹ A solóni törvények legteljesebb rekonstrukciója RUSCHENBUSCH 1966.

³⁴⁰ Vö.: Plu. Sol. 17; Arist. Ath. 7, 1.

³⁴¹ Például: And. 1, 81–83; Arist. Ath. 7, 1; D. 20, 158; D. 23, 51; D. 47, 71.

³⁴² Ezzel a *praeambulumm*al kezdődik a felirat szövege. Vö.: CLINTON 1982: 27–37.

³⁴³ A feliratot közli: IG I² 115; IG I³ 104; TOD 87; ML 86. A szöveget STROUD 1968 mértékadó kommentáros kiadásából idézem. Vö. továbbá: CARAWAN 1998: 33–83; GAGARIN 1981a: XIV–XVI

tábla legjobb állapotban lévő része sajnálatos módon éppen a közzétételről rendelkező *praeambulum* (1–9 sor), a nem szándékos emberölésre vonatkozó szabályokat tárgyaló első axónnak már csak mintegy harmada olvasható (kb. 10–22, 27–29, 37–38 sorok), a szöveg többi része (a sor eleji és sorvégi néhány betűt nem számítva) kitért, a tábla alsóbb részén (a 40. sortól) mindössze néhány betű, az 56. sortól kezdődő második axónból szinte semmi nem látszik.

Még a jól olvasható szövegrészek is megoldhatatlan kérdéseket vetnek fel,³⁴⁴ a nagyszámú és egymástól szélsőségesen különböző kiegészítési javaslat miatt pedig jóformán a textus megállapításában sincs tudományos közmegegyezés.³⁴⁵ Szembetűnő ugyanakkor, hogy a szövegben nem találjuk nyomát a kései hagyományban Drakónnak tulajdonított közmondásos vasszigornak, a „vérbe mártott pennával írt törvények” kíméletlenségének. A törvény szövegéből mindössze néhány, alább felsorolt elemet tekinthetünk nagy valószínűséggel biztosnak:

[1] a nem szándékos emberölés büntetése legrosszabb esetben is csak száműzetés (11: „és ha valaki nem szándékosan ölt, menjen száműzetésbe”; καὶ ἐὰμ μὲν ἴκ[π]ρονοί[α]σ[κ]τ[έ]ναι τίς τινα, φεύγ[ε]ν);

[2] a vizsgálatot a basileusok folytatják (11–12: „a basileusok ítélik meg, hogy bűnös-e gyilkosságban”; δ]τ- / κάζεν δὲ τὸς βασιλέας αἴτιο[ν] φόν[ο]);³⁴⁶

[3] az ítéletet az ephetések hozzák (13: „az ephetések pedig hozzának ítéletet”; τὸς δὲ ἐφέτας διαγν[ὴ]ν[α]τ);³⁴⁷

[4] a tettes megállapodást köthet az áldozat férfi hozzátartozóival (13–14: „megállapodást köthet az apa vagy a fivér vagy a fiak”; [α]ιδέσασθαι δ' ἐὰμ μὲν πατὲ]ρ ἔ- / ι ἔ ἀδελφὸ[σ] ἔ ἡυῆς);

[5] vádlók híján az elkövetőt a büntetés alól a phratría tíz tagja mentesítheti (18: „engedjék el a phratría tagjai, ha akarják, tízen”; ἐσέσθ[ο]ν δὲ ἡ[ο]ι φ[ρ]άτορες ἐὰν ἐθέλοσι δέκα);

(szöveg és fordítás); GAGARIN 1986: 78–79, 86–89, 112–115, 139–140; HUMPHREYS 1991: 17–45; RUSCHENBUSCH 1960; TULIN 1996: 7–20.

³⁴⁴ Már az első axón első szava (καί) komoly nehézségek elé állítja a kutatókat. Hogyan kezdődhet egy törvény szövege kapcsolatos mellérendeléssel? Hiányzik valami a felirat elejéről? Ha igen, akkor miért írta rá a vésnök, hogy első axón? Vagy a καί itt nem kapcsolatos kötőszóként szerepel? És így tovább... Vö.: GAGARIN 1981a: 80–110; GP 289–327.

³⁴⁵ STROUD 1968 a korábbi kiadásokhoz képest 218 betűben különbözik!

³⁴⁶ Vagyis a klasszikus kor archón basileusa.

³⁴⁷ Vö.: CARAWAN 1991: 1–16.

[6] a törvény visszamenőleges hatállyal lépett életbe (19–20: „*akik korábban követtek el gyilkosságot, ezen törvény hatálya alá tartozzanak*”; και hoi δὲ πρότε[ρ]- / ον κτέ[ν]α[ν]τ[ε]ς ἐν τῷ[δε] τῷ θεσμῷ ἐνεχέσθον);

[7] az áldozat férfi hozzátartozói (beleértve az unokatestvért, annak fiait, a vőt, az apóst) az agorán emelhetnek vádat (20–22: „*a nyilvános vádemelés a gyilkos ellen az agorán a másodfokú rokonságig lehetséges: az eljárásban részt vehet az unokatestvér, az unokatestvérek fiai, a nő, az após*; προειπὲν δὲ τῷ κ- / τένα[ν]τι ἐν ἄγορᾷ μέχρι ἀνεφσιότετος καὶ ἀνεφσιῶ συνδιόκειν / δὲ [κ]ἀνεφσιῶς καὶ ἀνεφσιῶν παῖδας καὶ γαμβρὸς καὶ πενθερὸς);³⁴⁸

[8] a gyilkos az agorán nem mutatkozhat, nyilvános rendezvényeken (versenyjátékok, vallási szertartások) nem vehet részt, de megölni nem szabad (27–29: „*aki megöli, vagy halálát okozza egy gyilkosnak, aki távol tartja magát az agorától, a versenyjátékoktól és az amphiktyonia áldozataitól, mintha athéni polgárt ölt volna meg, úgy kezeljék*”; ὁ[ν] ἀνδρ[ο]φόνον κτένει ἔ αἴτιος ἔι φόνο, ἀπεχόμενον ἄγορᾷς ἔφο- / ρί[α]ς κ[α]ὶ [ἄ]θλον καὶ hierῶν Ἀμφικτυονικῶν, hόσπερ τὸν Ἄθεν[α]ῖον κ- / [τένα]ν[τα], ἐν τοῖς ἀντοῖς ἐνεχέσθαι).³⁴⁹

A szöveg töredékessége egyéb érdemi következtetés levonását nem teszi lehetővé, a nagyszámú – bizonyíthatatlan – értelmezési kísérlet pedig szempontunkból érdektelen. Még inkább sajnálatos, hogy a felirat a nyilvánvalóan gyakrabban előforduló szándékos emberölés eljárásjogi kérdéseinek tekintetében nem szolgál útmutatással,³⁵⁰ az erre vonatkozó alábbi rekonstrukció a közvetett hagyományra támaszkodik.

A Drakónnak tulajdonított emberölési törvény a bírósági ítéletek elkerülhetetlen hibaszázaléka és néhány sajátosnak látszó joghézag ellenére tartósan működőképesnek bizonyult.³⁵¹ A kései hagyomány nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a törvény szemléletében és a tárgyalótermi gyakorlatban változás az idők során

³⁴⁸ Mivel a szöveg a phratría tagjainak említésével folytatódik, nem elképzelhetetlen ugyan, hogy rendkívüli körülmények között (pl. hozzátartozó hiánya) ők is jogosultak voltak a vádemelésre – ahogy hasonló helyzet esetén jogkörük a büntetés elengedésére is kiterjedt –, de a közvetlen folytatás terjedelmes lacunája miatt a szövegösszefüggés nem világos. Vö.: D. 47, 72., ahol a szerző idézi a törvény kérdéses helyét, de a phratría tagjainak vádemelési jogát nem említi.

³⁴⁹ Feltehetően a tárgyalást megelőző időszakra érvényes rendelkezés. Vö.: D. 20, 158. és D. 23, 51.

³⁵⁰ Akár az is elképzelhető, hogy a tábla utolsó két sorában kezdődő második axón még mindig a nem szándékos emberölést tárgyalta. Arról, hogy az emberölési törvény szövegét eredetileg hány axón tartalmazta, nincs adatunk.

³⁵¹ Mai szemmel leginkább az tűnik különösnek, hogy a gyilkossággal gyanúsított személy felelősségre vonását az állam nem kezdeményezte sem hivatalból, sem kívülálló személy bejelentésére.

nem következett be, a szónokok pedig kivétel nélkül elismerően nyilatkoznak a törvényről mint legrégebbről és legjobbról.³⁵²

Gyilkossági ügyben az eljárás kezdeményezésére tehát kizárólag a család polgárjoggal rendelkező férfitagjai voltak jogosultak, a keresetet közülük is csak az áldozat közvetlen férfiági elődei (legtöbbször az apja), az áldozat férfi leszármazottai (általában a legidősebb fiú), az áldozat testvére, az áldozat nagybátyja, az áldozat apósa vagy veje, valamint az áldozat első unokatestvére és annak fiai nyújthatták be.³⁵³

A vádemelésre jogosultak körére vonatkozó törvényalkotói alapelv változatlanul érvényes akkor is, ha az áldozat nem teljes jogú athéni polgár. Ebben az esetben a sértett társadalmi státusa lesz mértékadó. Szabad, de polgárjoggal nem rendelkező személyek (nők és gyermekek) meggyilkolása esetében eltérés a korábbiakhoz képest nincs, továbbra is a család említett férfitagjai számítanak az eljárás kezdeményezésére jogosult hozzátartozóknak, az áldozat törvényes képviselőinek. Magántulajdonban lévő rabszolga meggyilkolása esetén a vádemelés joga vagy az áldozat tulajdonosát illeti, vagy arra a teljes jogú athéni polgárra száll, aki az elhunyt nem szabad jogállású hozzátartozóinak felkérésére hajlandó a sértett rokonságának törvényes képviselőjére.³⁵⁴ Amennyiben a rabszolga megölését harmadik személy követi el, a tulajdonos feltehetően érdekelt az eljárás megindításában, hogy a tulajdonában okozott kár megtérüljön. Más lehet a helyzet megítélése, ha a gyilkosság éppen a tulajdonos lelkén szárad. Ebben a feltehetően nem ritka esetben az ügy aligha került bírósági szakaszba. Nem valószínű ugyanis, hogy néhány rabszolga kérésére egy, az ügyben közvetlenül nem érintett athéni polgár – akár polgártársai rosszallását is kiváltva – minden ellenszolgáltatás nélkül vállalja a pereskedést egy másik athéni polgár ellen.³⁵⁵ Az állami tulajdonban vagy szentélykörzet tulajdonában lévő rabszolga megölésekor folytatott eljárásra – ha ugyan volt ilyen – semmilyen adatunk nincs. A vádlók rokoni érintettségét

---

³⁵² Ant. 5, 14 (= Ant. 6, 2).

³⁵³ Az Antiphón-corpusban mind az áldozat fia (Ant. 1.), mind az áldozat apja (Ant. 3.), mind az áldozat testvére (Ant. 6.) szerepel vádemelőként, míg Ant. 2., Ant. 4., Ant. 5. esetében a vádló rokonsági foka nem derül ki a beszédből.

³⁵⁴ Vitatott, hogy a törvény hallgatólagosan megengedte-e a magántulajdonban lévő rabszolga megölését. Vö.: MORROW 1937: 210–227.

³⁵⁵ Mindazonáltal Platón éppen egy ilyen esetről számol be az *Euthyphrón* keretbeszélgetésében. Tanulságos, hogy Euthyphrón magatartását, aki saját apját kívánja feljelenteni, mivel szökött rabszolgáját halálos sérülést okozóan fenyegette meg, még a humánus Sókratés is különösnek tartja.

megkövetelő szigorú szabályok miatt fennáll a lehetősége annak is, hogy a hozzátartozók nélküli személy meggyilkolása büntetlen maradt.³⁵⁶

Abban az esetben, ha a gyilkossággal gyanúsított személy nem athéni illetőségű, hanem másik polis polgára volt, fennállt a veszélye az eljárás meghíúsulásának.³⁵⁷ Ha ugyanis az emberölés idegen földön történt, a vádlott feltehetően nem utazott Athénba önszántából, hogy bíróság elé álljon. Ha pedig a gyilkosságot Athénban követték el, de a vádló és/vagy a hatóság nem lépett fel kellő gyorsasággal, a vélelmezett elkövető még a per megindítása előtt elhagyhatta a várost.³⁵⁸ Bár a pertől való távolmaradás azzal járt, hogy az illető a hátralévő életében nem léphetett komoly kockázat nélkül athéni fennhatóság alá eső területre, az idegen közegben folytatott, várhatóan hosszan elhúzódó és kétes végkimenetellel járó pereskedés helyett sokan dönthettek inkább mégis előbbi mellett. Az elhunyt hozzátartozóinak ilyenkor jogukban állt, hogy közvetett módon gyakoroljanak nyomást a lehetséges elkövetőre és városára. A szökevény helyett ugyanis elfoghatták az érintett polis három másik, Athénban tartózkodó és a kérdéses ügyben vétlen polgárát, akiket kezesként mindaddig maguknál tarthattak, míg a gyilkossággal ténylegesen gyanúsított személy meg nem jelent az illetékes bíróság előtt (ἀνδροληψία).³⁵⁹ Utóbbi elmaradása esetén a vádlottat távollétében (ἐρήμη δίκη) elítélték.

Bár a törvény lehetőséget biztosított arra, hogy az áldozat rokonsága kiegyezzen a tettessel,³⁶⁰ az emberöléshez kapcsolódó sajátos képzetek és társadalmi elvárások olyan kötelezettségeket róttak az áldozat családjára, hogy a vádemelés elmaradása inkább csak ritka kivételként kerülhet szóba. Ha egy gyilkos ellen az elhunyt hozzátartozói nem emeltek vádat, a gyilkosság pedig megtorlatlanul maradt, a

---

³⁵⁶ Legalábbis egy ilyen esetről tudósít D. 47, 68–73, ahol egy felszabadított rabszolganő megölése ügyében pontosan azért nem tud eljárást indítani az egykori tulajdonos, mert az asszony hozzátartozók nélkül halt meg. Feltehetően az ilyen típusú helyzetek megoldását kívánta szolgálni a Drakón-törvénynek a phratriák számára kivételes esetben vádemelési jogot biztosító kitétele. Csakhogy a phratriák jelentősége ekkor már erősen háttérbe szorult, a szabados megölésében pedig különben sem lett volna intézkedési lehetőségük.

³⁵⁷ Szórványos forrásanyag alapján a tettes bíróság elé állítását bizonyos esetekben államközi megállapodások segíthették. Lásd: HOPPER 1943: 35–51.

³⁵⁸ A szökés lehetősége természetesen akkor is fennáll, ha a vádlott athéni polgár. A családtagok, az ingatlan és ingó vagyon hátrahagyása azonban érdemi visszatartó erővel bírhat.

³⁵⁹ LIPSIVS 1905-15: 267, 10. jegyzet szerint a hozzátartozókat megillető letartóztatási jog az ἀνδροληψίον, az eljárás maga pedig az ἀνδροληψία. Az erre vonatkozó törvényt idézi: D. 23, 82. Vö.: Poll. 8, 50–51.

³⁶⁰ Vö.: D. 37, 59.

rokonok nehezen kerülhették el a megvesztegetés gyanúját,³⁶¹ mely elsősorban nem jogi, hanem inkább erkölcsi következményekkel járhatott. A gyilkosság ugyanis nem egyszerűen jogtalanság elkövetése (ἀδικία, ἀδικημα), hanem vérbűn, mely nemcsak az elkövetőt szennyezi be (μίωσμα), hanem az egész városra áttérjed.³⁶² A gyilkos fizikai közelsége már önmagában is fertőzést, sőt életveszélyt jelent környezetére.³⁶³ Az áldozat családjának tehát alapvető kötelessége, hogy nemcsak személyes okból, hanem a közösség érdekében is bosszút (τιμωρία) követeljen, vagy legalábbis kérje elégtétel szolgáltatását. Ha ezt a rokonok elmulasztják, maguk is vétének az isteni és emberi világrenddel szemben fennálló kötelezettségeik ellen, bűnt (ἄσέβεια, ἄσέβημα) követnek el. A családdal szemben támasztott társadalmi elvárás olyannyira erős, hogy néhány esetben még maga a haláltusáját vívó áldozat is figyelmezteti családtagjait kötelességükre, bízva rájuk (ἐπισκῆπτειν) utolsó kívánságként a bosszúállást.³⁶⁴ Jellemző, hogy gyilkossági ügynél vádemelési határidő, elévülés (προθεσμία) nincs. Az eljárás megindításával a család megosztja a felelősséget a bírósággal. A tárgyalóteremben döntést hozó bírák egy esetleges téves felmentő ítélettel maguk is elősegítik a beszennyezettség állapotának tartósítását, míg az igazságos büntetés kirovásával helyreállítják a rendet, hozzájárulnak a város megtisztításához, és nem utolsó sorban elrettentik a lehetséges jövőbeni elkövetőket.³⁶⁵ A vérbűn terjedésének megakadályozása önmagában még nem elegendő a helyzet rendezéséhez, a gyilkost, egyszersmind a várost meg is kell tisztítani (καθαίρειν, ἀγνίζειν).³⁶⁶ Az igazságszolgáltatás és a megtisztítás egymástól függetlenül is történhet, a vérbűn elkövetésének tudata ugyanis olyan kényszerítő erővel nehezedik a gyilkosra, hogy még egy jogtalanul született felmentő ítélet után, sőt, akár az eljárás bármely okból történő elmaradásának esetében sem tudja kivonni magát a törvényben előírt szabályok betartása és az engesztelő-tisztító szertartás bemutatása alól. Ugyanígy vállalnia kell a büntetést annak a személynek is, akit az eljárás során tévesen marasztaltak el.

---

³⁶¹ Vö.: D. 58, 28–29. Szemben GLOTZ 1904: 306–321 és BONNER – SMITH 1930–38: II 196–198 véleményével az eljárás megakadályozása érdekében fizetett összeg (ὑποφόνια) mint törvényben foglalt lehetőség létezésére nincs bizonyíték.

³⁶² Ant. 2α, 3.

³⁶³ Ant. 5, 82.

³⁶⁴ Ant. 1, 29–30. Vö.: Lys. 13, 41–42. A haldokló végakarataira történő hivatkozás természetesen a bíróság befolyásolásának hatásos szóközi eszközöként is értékelhető.

³⁶⁵ Ant. 2γ, 11.

³⁶⁶ HEWITT 1910: 99–113 (különösen 111) a többséggel ellentétben nem tartja kötelezőnek a tisztító szertartást jogos emberölés esetében.

Maga az eljárás két, egymással szorosan összefüggő formális aktussal, a vád kihirdetésével (προαγορεύειν) és a vádemeléssel (ἀπογράφεσθαι) veszi kezdetét. A kihirdetés az antik források alapján kétféle módon történhet. Az első esetben az elhunyt hozzátartozói teszik közzé a hirdetményt szóban az agorán, melyben nyilvánosan megnevezik a gyilkosság vádlottját, és felszólítják, hogy az eljárás végéig tartózkodjon mindattól, amit a törvény előír (νόμιμα).³⁶⁷ A másik forráscsoport szerint nem a vádlók, hanem a gyilkossági ügyekben illetékes fő tisztségviselő, az archón basileus feladata volt a kihirdetés.³⁶⁸ Utóbbi szükségképpen megelőzte a vádemelés, melynek során a hozzátartozók személyesen nyújtották be panaszukat a basileusnak, aki csak abban az esetben vállalta a kihirdetést – vagyis az ügy elindítását –, ha a vádemelési kérelmet indokoltnak látta, és az eljárás lefolytatását saját hivatali idejében kivitelezhetőnek ítélte. A basileusi hirdetmény közzétételének helyszíne ismeretlen, a szövege azonban előbbivel megegyező: eltiltja a vádlottat a törvényben előírtaktól.³⁶⁹ A νόμιμα, amittől a vádlottnak tartózkodnia kellett, feltehetően a következőkre terjedt ki: megszentelt víz (χέρνιψ), italáldozat (σπονδή), vegyítő edény (κρατήρ) – nyilván mint az italáldozat bemutatásához szorosan kapcsolódó kellék –, valamint a szent helyeken (ιερά) és az agorán való megjelenés.³⁷⁰ A hirdetmény közzétételéig a vádlottat nem érhetett hátrányos megkülönböztetés, a kihirdetés után viszont a tilalmak megszegésért azonnali letartóztatás és bebörtönzés járt a különleges ἀπαγωγή (kb. „előállítás”, „elvezetés”) eljárás keretei között.³⁷¹

Az eljárás lefolytatására valamennyi gyilkossági ügyben a szakrális kérdések felelőse, az archón basileus az illetékes, aki annyiban átlagos polgárnak tekinthető, hogy nem feltétlenül rendelkezik bíraskodási tapasztalattal.³⁷² Miután az archón basileus közzé tette a gyilkossággal vádolt személy elleni hirdetményt, az ő feladata

³⁶⁷ Erre a gyakorlatra utal a Drakón-féle emberölési törvény 20–21. sora, valamint Ant. 6, 35.

³⁶⁸ Lásd Arist. Ath. 57, 2; Poll. 8, 90; Lex. Seg. 310, 6–8.

³⁶⁹ D. 47, 69 ugyanazon ügy kapcsán két kihirdetésről is beszámol, melyek közül az első a sírnál történik, a másodikat, a törvényes szempontból meghatározó jelentőségűt pedig a basileus végzi. Igaz ugyan, hogy az arra jogosult személyek már az áldozat temetése alkalmával, a sír mellett állva, a gyászoló gyülekezet jelenlétében bejelenthetik vádemelési szándékukat, de mivel ez a kihirdetés semmilyen jogi következménnyel nem jár, nem az eljárás megindításának, hanem egy attól független szakrális jellegű megnyilvánulásnak tekinthető.

³⁷⁰ D. 20, 158. Vö.: Poll. 8, 90.

³⁷¹ Lásd: D. 24, 105. Az eljárásról részletesen: HANSEN 1976a.

³⁷² D. 59, 72 archón basileusát mint „peres ügyekben járatlan” személyt említik. A laikusság magyarázata az archónok kiválasztásában rejlik. A kilenc vezetőt Kr. e. 487-ig választották (Arist. Pol. 1274a 1–2), majd kb. Kr. e. 457-ig az előre kijelöltek közül sorsolták (Arist. Ath. 22, 5), később kizárólag sorsolás útján jelölték ki (Arist. Pol. 55, 1).

volt a tárgyalás előtti három egymást követő hónapban sorra kerülő három előzetes meghallgatás (προδικασία) levezetése. Alapvető korlátozás, hogy valamennyi meghallgatásnak ugyanabban a hivatali évben, más szóval ugyanazon archón basileus irányítása mellett kellett megtörténnie. Mindez nagyban hátráltatta a hatékonyságot, hiszen az év utolsó három hónapjában az archón basileus elvben már nem fogadhatott el vádiratot, mivel a tárgyalásra nem kerülhetett sor az ő hivatali ideje alatt.³⁷³ Hogy mi történt a meghallgatás alkalmával, csak sejtjük:³⁷⁴ felkészülésről lévén szó, valószínűleg itt dőlt el, hogy egyáltalán megalapozott-e az eljárás, a két fél a προδικασία alkalmával ekkor ismerhette meg egymás álláspontját, meghallgatták a lehetséges tanúkat, és általában minden szükséges előkészületet megtettek a per eredményes megtartásához. Az előzetes meghallgatásokat valószínűleg az Akropolis északi oldalán álló Prytaneionban tartották.³⁷⁵ A három hónap leteltével az archón basileus hivatalosan is előterjesztette (εισάγειν) az ügyet, vagyis kitűzte a tárgyalás idejét és helyét, továbbá kijelölte az illetékes bíróságot. A továbbiakban is figyelemmel kísérte az ügyet, a tárgyalás levezetésének joga, az ülés elnöki tisztsége ugyanis mindenképpen őt illette. Vitatott ugyanakkor, hogy rendelkezett-e szavazati joggal.³⁷⁶

Emberölés esetén öt bíróság illetékessége merülhetett fel.³⁷⁷ Szándékos (ἐκ προνοίας) emberölési ügyekben a volt archónokból álló Areiospagos hozott döntést. Bár a bíróság éppen arról kapta a nevét, hogy a korai időben az Akropolis nyugati részén található Arés dombon (= Areios pagos) ülésezett,³⁷⁸ a klasszikus korban más gyülekezési hely is felmerül a testülettel kapcsolatban.³⁷⁹ Az Areiospagos korai története tisztázatlan,³⁸⁰ csak annyi bizonyos, hogy Kr. e. 462-ben Ephialtés jelentősen korlátozta a tanács jogkörét.³⁸¹ Attól kezdve kivételes esetektől eltekintve

³⁷³ Éppen ezt a sajátosságot emeli ki Ant. 6. vádlottja (Ant. 6, 42). TEN BERGE 1948: 283–285 szerint a vád befogadása az archón basileus szándékán múlt.

³⁷⁴ Vö.: Lex. Seg. 186, 21–23; Suda s. v. προδικασία szerint „mindkét részről beszédeket tartanak.”

³⁷⁵ BOEGEHOLD 1995: 50.

³⁷⁶ LIPSIVS 1905-15: 17–18 szerint a drakóni törvény δικάζειν igéje bizonyítja, hogy a basileus részt vett az ítélethozatalban, vélhetően egyetlen szavazat illette meg mint a bíróság tagját. Magunk inkább arra gondolunk, hogy a δικάζειν ige itt az ítélet kihirdetésére vonatkozik, amit a tárgyalás végén, a döntés meghozatala után értelemszerűen a basileus végzett el. Hasonlóan: WOLFF 1946: 75–76; MACDOWELL 1963: 37–38.

³⁷⁷ Sealey 1983: 275–296; LANNI 2000: 311–330.

³⁷⁸ WALLACE 1989: 213–214 további etimológiákkal is szolgál.

³⁷⁹ D. 25, 23 szerint az agorán, a Stoa Basileiában üléseztek. Vö.: BOEGEHOLD 1995: 44–47 és 126–135; WALLACE 1989: 215–218.

³⁸⁰ WALLACE 1989: 3–47 (a Solón előtti időkről), 48–69 (Solón reformjairól), 70–93 (Kleisthenés koráról).

³⁸¹ WALLACE 1989: 94–127.

jobbára csak a testület bírósági funkciója érdemel figyelmet: a bíraskodást a szándékos gyilkossági ügyek mellett szándékos testi sértés,³⁸² gyújtogatás, mérgezés, majd bizonyos szakrális kihágások esetén (szent olajfa elpusztítása) gyakorolták. Valamennyi athéni hivatal közül egyedül az Areiospagos tagsága szólt élethosszig, melyet a kilenc archón mindegyike automatikusan megszerzett, mikor hivatali éve végén beszámolt és leköszönt archóni tisztjéről.³⁸³ Éppen a tagság elnyerésének ez a szükséges feltétele okozza, hogy az igazságszolgáltatás szempontjából alighanem az Areiospagos működött a legmagasabb színvonalon az athéni törvényszékek közül,³⁸⁴ ugyanis tagjai már korábbi működésük során is kellő bírósági tapasztalatot szereztek. Ráadásul a tanácsstagoknak – örökös tagságról lévén szó – nem kellett tartaniuk sem attól, hogy nem választják újra vagy eltiltják őket a hivatal gyakorlásától, sem attól, hogy az ítélethozatal során meg kell felelniük valamilyen külső elvárásnak.³⁸⁵ Az Areiospagos minden hónap utolsó napját megelőző három napon ülésezett.³⁸⁶ A tárgyalásokat példátlan fegyelmezettség jellemezte, mellébeszélésnek helye nem volt:³⁸⁷ ha a szónok akár a legkisebb mértékben eltért a tárgytól, az ülnök megállította és rendre utasította.³⁸⁸

A nem szándékos emberölés illetve az ún. βούλευσις (kb. „kitervelés”) ügytípus alá tartozó esetek szereplői az eredetileg Pallas Athéné templomául szolgáló Palladion mellett tárgyalhatták meg ügyüket.³⁸⁹ A nehezen bizonyíthatóság miatt mindkét ügytípus megítélése gondos mérlegelést igényelt, legyen szó akár az emberölés nem szándékosságáról,³⁹⁰ akár gyilkosság kiterveléséről.³⁹¹ Utóbbi eset pontos meghatározása komoly vitákat eredményezett. D. MACDOWELL összegzése a kitervelés következő elvi lehetőségeit tárgyalja:

---

³⁸² Az előre megfontolt szándék elengedhetlen feltétele annak, hogy az Areiospagos ítéletet hozzon. Ha a tárgyalás kideríti, hogy nem szándékos emberölésről van szó, a vádlottat szabadon bocsájtják. Vö.: Arist. MM 1188b 29–38. Hasonlóan: MACDOWELL 1963: 45–47. *Contra* LIPSIVS 1905-15: 132.

³⁸³ MACDOWELL 1963: 41–42 szerint az aktív tagság létszáma kétszáz és ötszáz fő között mozgott.

³⁸⁴ Vö.: Lycurg. 12; D. 23, 66; Aeschin. 1, 92.

³⁸⁵ Az egyetlen kockázati tényező, hogy az Areiospagos esetében az átlagosnál nagyobb az esély a korrupcióra, mivel a tanács tagjait – szemben a többi bíróság tagságával – mindenki név szerint ismerhette.

³⁸⁶ Poll. 8, 117.

³⁸⁷ Legalábbis elméletben. Vö.: LANNI 2005: 112–128.

³⁸⁸ Lys. 3, 46; Lycurg. 12–13; Arist. Rhet. 1354a 22–23.

³⁸⁹ Arist. Ath. 57, 3. A Palladionról lásd BOEGEHOLD 1995: 47–48 és 139–146; Vö.: TRAVLOS 1974: 500–511. Magára a tárgyalásra nem az épületben, hanem azon kívül, szabad téren került sor: innen a bíróság hagyományos ἐπὶ Παλλάδιῳ („a Palladion mellett”) elnevezése.

³⁹⁰ Ide tartozhat Ant. 1., valamint MACDOWELL 1963: 59–60 szerint D. 54.

³⁹¹ Vö.: LOOMIS 1972: 86–95.

(1): a gyilkosságot nem az a személy követi el, aki előzetesen kitervelte; a valódi gyilkos szándékos emberölést követ el, társa pedig βούλευσις vádjával vonható eljárás alá (βούλευσις itt kb. „szándékos emberölés kitervelése”);³⁹²

(2): egy személy kitervel egy cselekedetet, mely eredetileg nem gyilkosságra irányult, valaki más végrehajtja, és a szándék ellenére gyilkossággal végződik; a tervezőt βούλευσις vádjával állíthatják bíróság elé (βούλευσις itt kb. „nem szándékos emberölés kitervelése”);

(3): egy személy kitervel egy gyilkosságot, de a terv részlegesen sem valósul meg; a kitervelés már önmagában βούλευσις-nak minősíthető;³⁹³

(4): egy személy kitervel egy gyilkosságot, a terv végrehajtása azonban nem sikerül; a kitervelésért az illetőnek βούλευσις vádjával kell szembenéznie.³⁹⁴

A βούλευσις fenti értelmezését tagadja M. GAGARIN, aki a kifejezést nem tekinti eljárásjogi műszónak.³⁹⁵ A Harpokration-testimonium elemzésére és a szó valamennyi előfordulási helyének áttekintésére alapozva GAGARIN úgy véli,³⁹⁶ hogy a βούλευσις mint *terminus technicus* értelmezhetetlen a gyilkossági ügyekkel kapcsolatban, a kifejezés ugyanis mindössze alternatív elnevezése a ψευδεγγραφήs (kb. „okirat-hamisítás”) eljárásnak, vagyis kizárólag azt a vagyonellenes bűncselekményt jelenti, amikor valaki egy írásos dokumentumban valótlan név feltüntetésével próbálja másra hárítani tartozását.³⁹⁷ A βούλευσις szó származékaival együtt előfordul ugyan gyilkossági ügyekben is, de soha nem egy vádtípus elnevezéseként, hanem csak a gyilkosság elkövetésének módjára utalva. Gagarin tanulmánya nem érte el a kívánt hatást, ezért az egyes gyilkossági perek – így például Antiphón első és hatodik beszéde – kapcsán még mindig nincs *consensus* az adott ügy jellegét illetően.

Jogos emberölés esetén az iker-istenségeknek, Apollónnak és Artemisnek szentelt templom, a Delphinion mellett került sor a tárgyalásra.³⁹⁸ Ebben az esetben a vádlott nem a gyilkosság elkövetését, hanem annak törvénytelen voltát tagadja. A

³⁹² LIPSIVS 1905-15: 125 a szándékos emberöléssel azonosítja. *Contra* MACDOWELL 1963: 65–68.

³⁹³ Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy egyáltalán nem indul eljárás.

³⁹⁴ Lys. 3, 42. De az is lehet, hogy a vád ilyenkor szándékos testi sértés lesz. MACDOWELL 1963: 60–61 tulajdonképpen a βούλευσις hat elvi lehetőségét vázolja, de ezek közül kettőt maga is elvet, mert a kitervelés motívuma ellenére az egyik mint szándékos, a másik pedig mint nem szándékos emberölés kerülne tárgyalásra.

³⁹⁵ GAGARIN 1988: 81–99.

³⁹⁶ Harp. s. v. βουλεύσεως.

³⁹⁷ Lásd: D. 25.

³⁹⁸ Arist. Ath. 57, 3. A bíróságról BOEGEHOLD 1995: 48–49 és 135–139.

jogosnak elismert emberölés alosztályai a következők:³⁹⁹ sportverseny alkalmával (ökölvívás, pankration, gerelyhajítás) nem szándékosan elkövetett gyilkosság,⁴⁰⁰ rablótámadás elleni védekezés során elkövetett gyilkosság (vagyis önvédelem illetve magántulajdon védelme),⁴⁰¹ háborúban tévedésből elkövetett emberölés,⁴⁰² házasságtörés vagy nemi erőszak tettenérése során elkövetett gyilkosság,⁴⁰³ bizonyos államellenes tevékenységet folytatók (tyrannisra való törekvés, demokratikus rend megdöntésére irányuló igyekezet) megölése,⁴⁰⁴ büntetését töltő gyilkos athéni területen belül történő meggyilkolása.⁴⁰⁵

Az előzetes meghallgatások helyszínéül is szolgáló Prytaneion tárgyalta a tárgyak illetve állatok okozta haláleseteket.⁴⁰⁶ Hogy miért foglalkozott külön bíróság ezzel a jelentéktelennek látszó ügytípussal, a vérbűn képzetével világosan indokolható: a kiontott vért, a halált formálisan minden esetben meg kellett torolni, a tisztító szertartásra minden esetben sort kellett keríteni, még akkor is, ha a gyilkosságot tárgy követte el.⁴⁰⁷

Végül szintén egy önálló bíróság, a rejtélyes Phreattó határozott a gyilkosság miatt száműzetésüket töltők újabb gyilkossága esetén.⁴⁰⁸

Utóbbi négy bíróságot szám szerint ötvenegy, ötvenedik életévét betöltött athéni polgár (ἐφετής) alkotta,⁴⁰⁹ akik eleinte kinevezés,⁴¹⁰ később sorsolás útján nyerték el hivatalukat.⁴¹¹

Rituális okokból valamennyi bíróság szabad téren ülésezett, és szintén a közösség beszennyeződésének megakadályozására törvény tiltotta, hogy a vádlott a per befejezéséig az agorán mutakozzon, illetve részt vegyen a közösség vallási tevékenységében.

---

³⁹⁹ D. 23, 53.

⁴⁰⁰ Úgy gondolhatnánk, hogy efféle szerencsétlenségek küzdősportoknál gyakrabban előfordulnak, a leghíresebb eset mégis gerelyvetéshez kötődik. Lásd: Plu. Per. 36, 5; Ant 3.

⁴⁰¹ Ant. 4., különösen Ant. 48 3.

⁴⁰² Vagyis nem az ellenség megöléséről van szó, hanem arról az esetről, mikor valaki véletlenül saját bajtársa halálát okozza.

⁴⁰³ Lys. 1.

⁴⁰⁴ Arist. Ath. 16, 10.

⁴⁰⁵ D. 23, 28.

⁴⁰⁶ D. 23, 76.

⁴⁰⁷ Paus. 6, 11, 6 beszámol egy esetről, amikor szobor kidőlése okozta az áldozat halálát. A szobor felett szabályos tárgyalás során ítéletet mondtak, és büntetésből a tengerbe süllyesztették.

⁴⁰⁸ D. 23, 77. Mind a Phreattó név, mind a bíróság lokalizálása nehézségeket vet fel. Lásd: BOEGEHOLD 1995: 49–50 és 146–148; CARAWAN 1990: 47–67.

⁴⁰⁹ Harp. s. v. ἐφεῖται; Suda s. v. ἐφεῖται; Lex. Seg. 188, 30–32.

⁴¹⁰ Poll. 8, 125.

⁴¹¹ Arist. Ath. 57, 4. BONNER – SMITH 1930-38: I, 100 szerint az Areiospagos tagjai közül sorsolták őket. SMITH 1924: 353–358 szerint pedig az ἐφεῖται jelentősége Periklés óta pusztán formális jellegű.

A tárgyalás kezdetén⁴¹² – esetleg azt megelőzően –⁴¹³ a felek az általuk képviselt vélemény igazolására esküt (διωμοσία) tettek.⁴¹⁴ A vádló esküjével kötelezte magát, hogy kizárólag a kérdéses gyilkosság ügyében kéri a vizsgálatot, és a vádlott előéletére, legyen az akármilyen terhelő rá nézve, nem fog hivatkozni, valamint kérelmezi, hogy a gyanúsított esetleges korábbi érdemeit szintén ne vegyék figyelembe.⁴¹⁵ A vádló megesküdt arra is, hogy a vád igaz, a gyilkosságot a vádlott követte el, míg a vádlott éppen ellenkezőleg, megesküdt rá, hogy a vádpontokban ártatlan.⁴¹⁶ Utóbbira természetesen csak akkor került sor, ha a vádlott tagadta a gyilkosság elkövetését, jogos emberölésnél például a fenti eskütétel értelmetlen lenne. Esküjének megszegése esetén mindkét fél teljes pusztulást kért saját magára, családjára és egész nemzetségére.⁴¹⁷

A tárgyalás során mind a vád, mind a védelem két-két megszólalási lehetőséghez jutott, zárszóra, összegzésre nem került sor. A bírák szavazásának menetéről nincsen adatunk. Felmentése esetén a vádlott áldozatot mutatott be a „Magasztos” (Σεμνοί) istennőknek.⁴¹⁸ Amennyiben elmarasztaló ítélet született, az elítéltnak nem volt lehetősége fellebbezésre,⁴¹⁹ a bíróság pedig nem mérlegelhetett a javasolt büntetések között (ἄγων ἄτιμητος), hanem a gyilkosságban bűnösnek talált vádlottat kötelező jellegűen halálbüntetéssel vagy örökös száműzetéssel, továbbá vagyonelkobzással sújtotta. A halálbüntetés abban az esetben elkerülhető volt, ha a vádlott, mintegy elismerve bűnösségét, még a második védőbeszéd megtartása előtt önkéntes száműzetésbe vonult.

A gyanúsított letartóztatására csak kivételes esetben került sor. Ilyen rendkívüli alkalomnak számított, ha a vádlott a vád kihirdetését követően az agorán vagy más számára tiltott helyen mutatkozott,⁴²⁰ vagy ha olyan személy tartózkodott az agorán és a tiltott helyeken, aki ellen vádiratot ugyan nem nyújtottak be, de akiről köztudott volt, hogy gyilkosságot követett el,⁴²¹ illetve, ha a gyilkosság vádja elől

---

⁴¹² MACDOWELL 1963: 97.

⁴¹³ LIPSIUS 1905-15: 831; BONNER – SMITH 1930-38: II, 167–169.

⁴¹⁴ Az esküről általában lásd HIRZEL 1902.

⁴¹⁵ Más szóval a felek kötelezték magukat arra, hogy beszédükben szigorúan a tárgyhoz fogják tartani magukat. *Contra* GLOTZ 1906: 151–152.

⁴¹⁶ Ant. 6, 16; Lys. 10, 11; D. 23, 69.

⁴¹⁷ And. 1, 98; Lys. 12, 10; D. 24, 151.

⁴¹⁸ Paus. 1, 28, 6.

⁴¹⁹ Ant. 6, 3.

⁴²⁰ D. 24, 105.

⁴²¹ Lys. 13, 85–87. és D. 23, 80.

önkéntes száműzetésbe vonuló személy Attika területére lépett.⁴²² A gyanúsított letartóztatása (ἀπαγωγή) általában a tizenegyek feladata volt.

Összességében egyet kell értenünk Antiphónnal (6, 6):

„minden, ami a gyilkossági ügyekben megszokottnak számít, nagyban különbözik a többi esetben alkalmazott szabályoktól.”

---

⁴²² D. 23, 28–31.

2. A méregkeverő mostoha⁴²³

Egy athéni polgár, Philoneós és meg nem nevezett barátja ünnepi lakomához készülődnek. Mindketten utazás előtt állnak, ezért a vacsora előtt italáldozatot kívánnak bemutatni Zeus Ktésiosnak. A tálalásnál és az áldozat kellékeinek előkészítésénél Philoneós ágyasa segédkezik, aki egy óvatlan pillanatban észrevétlenül beleönt valamit a borba. Az este tragikusan végződik: Philoneós az első korty italtól azonnal holtan esik össze, barátja súlyos betegségbe zuhan és néhány héttel később követi. Az ágyast azonnal elfogják, megkínózzák és kivégzik. Eddig a tények, mindössze ennyi, amit Antiphón első beszédéből, az életmű egyetlen fennmaradt vádbeszédéből kiindulási alapként feltétlenül elfogadhatunk.⁴²⁴

Jó néhány évvel a tragikus események után, mihelyt nagykorúságába lépett, a név szerint nem ismert áldozat fia vádat emelt mostohaanyja ellen, mondván ő bujtotta fel az ágyast, ő eszelte ki az ördögi tervet, ő adta át a mérget, egyszóval ő a valódi gyilkos.

A per típusát illetően megoszlik a kutatók véleménye. Egyesek szerint a vád βούλευσις,⁴²⁵ vagyis a mostoha csupán a gyilkosságban való közvetett részvételéért, tervezésért vonható felelősségre, mivel a tettet nem ő hajtotta végre. Másrésről viszont a vádló a mostohát következetesen gyilkosnak nevezi, amit a tárgyalás nagyfokú érzelmi feszültségén kívül indokolhat a logográfus Antiphón tudatos szavazásztása is, amellyel a beszédíró a vád jellegére utalt. J. H. THIEL óta, aki az ügy kapcsán elsőként jutott arra a következtetésre, hogy a büntetőjogi felelősség kérdésében az athéniak nem tettek különbséget felbujtó és végrehajtó közt,⁴²⁶ a többség a mostoha perében a δίκη φόνου-t tekinti a megfelelő eljárásnak.⁴²⁷ A vádtípus meghatározása tehát nemcsak a vádban foglalt bűncselekmény tényleges végrehajtójának személye alapján történik, más szóval mindegy, hogy a mérget kinek

---

⁴²³ A beszéddel foglalkozó önálló kiadások, kommentárok és tanulmányok: WILAMOWITZ-MOELLENDORFF 1887: 194–210; MUTSCHMANN 1914: 305–310; THIEL 1927: 321–334; THIEL 1928: 81–92; WIJNBERG 1938; BARIGAZZI 1955a; BRODERSEN 2004; EDWARDS 2004c: 51–63.

⁴²⁴ Az első beszédet DOVER 1950: 48–53 stilisztikai szempontok alapján a három ténylegesen elhangzott beszéd közül a legkorábbinak tartja, pontos datálása jelen tudásunk szerint nem lehetséges.

⁴²⁵ DUE 1980: 16; MACDOWELL 1963: 58.

⁴²⁶ Andoc. 1, 94 és Pl. Lg. 865b alapján.

⁴²⁷ THIEL 1927: 86–92. Szintén δίκη φόνου-nak tartja LIPSIUS 1905–15: 125; GERNET 1923: 33–34; WIJNBERG 1938: 138; GAGARIN 1997: 104.

a keze öntötte a pohárba, a felbujtó, a terv kiötlője, a méreg beszerzője ugyanúgy gyilkosnak tekinthető.

Mivel mindig a vád típusa határozza meg, hogy melyik bíróság az illetékes az adott ügyben, ebben a kérdésben ki-ki annak megfelelően alkot véleményt, ahogy a vádtípust meghatározta: a vádbeszéd szövegéből nem derül ki egyértelműen, hogy melyik bíróságon vagyunk. GAGARIN az Areiospagos illetékességének döntő bizonyítékként értékeli a beszéd egyik mondatát (1, 22):⁴²⁸

„De ti ne a gyilkosokat, hanem az előre megfontolt szándékból meggyilkolt áldozatokat segítsétek!”

A hivatkozott kifejezésnél alkalmasabb kiindulópontnak tartjuk, hogy a vádló említést tesz a hősokról (1, 27):

„S ahogy ez a nő sem isten, sem hérós, sem ember előtt nem szégyellte magát, és szemernyi félelmet sem érzett, mikor apámat megölte, őt is pusztítsa el igazságos ítéletek, anélkül, hogy akár szánalmat, akár félelmet, akár szemernyi szégyenérzetet váltana ki belőletek – így nyerné el a legigazságosabb büntetést!”

Ha a kijelentést a phylék névadó hősainak szoborcsoportjára vonatkoztatjuk, melyre a beszéd egyik érzelmeiktől fűtött pontján a vádló akár rá is mutathat, a szoborcsoportnak az Areiospagos ülés helyéhez közeli elhelyezkedése akár az illetékes bíróság azonosításához is támpontul szolgálhat. Az Arés-dombi tanács illetékessége azonban még nem jelenti azt, hogy az ügy a δίκη φόνου típusba tartozik. Mint láttuk, az Areiospagos nemcsak a szándékos emberölést tárgyalta, hanem – önálló kategóriaként – a mérgezési ügyeket is.⁴²⁹ Hogy milyen alapon különböztették meg a többi gyilkosságot a mérgezéstől, csak találgatni tudjuk.⁴³⁰ Az ügyet tehát magunk a „szándékos emberölés mérgezéssel” típusába soroljuk.⁴³¹

A per szereplőiről kevés adat áll rendelkezésünkre. A beszéd szövegében található utalások alapján a vádló valószínűleg az áldozat első házasságából származó fia. A fiatalember az apja halálakor még kisfiú volt, tehát a vádemeléshez meg kellett

---

⁴²⁸ GAGARIN 1997: 119.

⁴²⁹ D. 23, 22; Arist. Ath. 57, 3.

⁴³⁰ Osztjuk THIEL 1927: 91–92 véleményét: a gyilkossági törvény megszületésekor a mérgezéses ügyekre a törvényalkotó nem gondolt, talán az ilyen jellegű bűncselekmények csekély száma miatt. Később, mikor az emberölés ezen formája is gyakoribbá vált, a mérgezés külön kategóriaként került a törvénybe. Önállóságát az indokolhatja, hogy bizonyos szempontból (vér, erőszakos jelleg hiánya) különbözik a *par excellence* gyilkosságtól.

⁴³¹ LIPSIUS 1905–15: 124 és a hatodik beszéd mérgezési ügye kapcsán Ten Berge 1948: 166 hangsúlyozza, hogy a D. 23, 22-ben idézett törvény „amennyiben úgy öl, hogy mérget ad” kitétele

várnia, míg eléri a nagykorúságát, ráadásul ehhez nem volt elég bekerülni a démos tagok jegyzékébe, az eljárás kezdeményezéséhez ugyanis még további két esztendőnek kellett elteltie.⁴³² A védelmet az egyik féltestvér képviseli: mivel ő a második házasságból született, értelemszerűen fiatalabb a vádlónál, tehát rá is vonatkozik a fenti a rendelkezés. Ezek alapján a védő legalább húsz, a vádló pedig legalább huszonkét éves a per idején. Teljes biztonsággal azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy a beszélő az áldozat házasságon kívül született, törvénytelen gyermeke:⁴³³ ebben az esetben a vádló akár fiatalabb is lehet a védőnél.⁴³⁴ Mindez árnyalhatja a mostoha lehetséges indítékait, hiszen a törvénytelen gyermek egy házasságon kívüli kapcsolatot, esetleg egy ágyas tartását feltételezi, ami ha nem is számított a törvények megszegésének, mindenesetre erkölcsileg kifogásolható egy családapától – főleg felesége részéről. Egy törvénytelen gyermek esélyei olyan ügyben, ahol ennyi idővel a bűntény elkövetése után kerül sor a tárgyalásra, mikor már felelősségre vonták és megbüntették a tettet, ráadásul a család egységesen kiáll a váddal szemben, nem lehetnek túlzottan vérmesek. Kiderül még az is, hogy a vádlónak több féltestvére volt, de egyéb adatot nem tudunk meg. Különös, hogy az áldozat jelleme és érdemei sem kerülnek szóba, holott kiváló tulajdonságainak, példás életvitelének, közéleti szerepvállalásának hangsúlyozása sokat nyomhatna a latba a bíróság megnyerésénél. Mindez aligha véletlen: gyanítjuk, hogy a védelem taktikájának fontos része lehetett az áldozat korántsem makulátlan jellemének részletezése, melyet esetleg tanúkkal támasztottak alá. Így a vádló kénytelen volt mellőzni az érvelésnek ezt a módját, hiszen a védőbeszéd könnyen nevetségessé tehetné volna. Az ügy egyetlen nevesített szereplője, Philoneós esetében szintén csak találgatni tudunk. A peiraieusi lakhelyéből, a Zeus Ktésiosznak, azaz a magántulajdont védelmező Zeusnak bemutatott áldozatából, az ágyas tartásának tényéből egy viszonylag jómódú kereskedő képe rajzolódik ki előttünk, aki nem vetette meg a testi élvezeteket. Elképzelhető, hogy a vádló által említett padlásszoba, melyet kifejezetten Philoneósnak tartottak fenn, éppen azt a célt szolgálta, hogy a túlságosan elhúzódó közös dorbézolást követően ne kelljen a vendégnek az éjszaka közepén haza indulnia.

---

miatt szigorúan véve egyik Antiphón beszéd sem lehet mérgezési ügy. Magunk fentiek miatt nem különböztetjük meg a felbujtó és a végrehajtó jogi felelősségét.

⁴³² GAGARIN 1997: 107. Arist. Ath. 42-re hivatkozik.

⁴³³ A törvénytelen gyerekek jogi helyzetéről lásd: MACDOWELL 1976: 88–91 és RHODES 1978: 89–92.

⁴³⁴ Így MACDOWELL 1978: 115; MAIDMENT 1941: 8. GAGARIN 1997: 104 szerint lehet, hogy a mostoha nem törvényes feleség, hanem maga is ágyas. Utóbbit semmilyen érv nem támogatja.

Philoneós ágyasának, a gyilkosság tulajdonképpeni elkövetőjének jogi helyzete sem egyértelmű. Ágyas, vagyis *παλλακή*, az a nő, akivel akár nős, akár nőtlen gazdája tartós szexuális kapcsolatot tart fenn, melynek fejében megkülönböztetett bánásmódban részesíti. Ugyanakkor egy ágyas, mint a beszédből is kiderül, teljes mértékben ki van szolgáltatva ura szeszélyének. A *παλλακή* jogi helyzetének megállapításához a szöveg maga két kiindulópontot nyújt: egyrészt Philoneós bordélyba akarta adni a lányt, másrészt az ágyast a bűncselekmény elkövetése után megkínózták és kivégezték. Mindkét állítás arra enged következtetni, hogy a *παλλακή* rabszolganő volt.⁴³⁵

MAIDMENT álláspontja, miszerint a beszéd valójában sohasem hangzott el, szerzője mindössze szónoki gyakorlatnak szánta, teljességgel tarthatatlan.⁴³⁶ Tény ugyan, hogy a vád nem állított tanúkat, de ez az ügy természetéből következik, nem pedig annak fikatív jellegére utal. Mégis kik jöhettek volna tanúként számításba? Ugyanez a helyzet a Philoneós névvel is, amit MAIDMENT a gyakorisága miatt, és a Klytaimnéstra névvel, amit a közismert irodalmi párhuzam miatt talál gyanúsnak.⁴³⁷ Magunk egyik kifogást sem tartjuk megalapozottnak: ezen az alapon Antiphónt is nyugodtan minősíthetnénk fikatív személynek, hiszen, mint láttuk, az ő neve is elég gyakori volt. A Klytaimnéstra név a mostoha esetében csak akkor kelthetne gyanakvást, ha a vádló következetesen ezt használná, vagyis úgy tenne, mintha mostoháját tényleg így hívnák. Erről azonban szó sincs! A vádló célja mindössze annyi, hogy a tragikus asszociációkat keltő név említésével kapcsolatot teremtsen a közismert mítosz, a férjgyilkos Klytaimnéstra története, és az éppen aktuális ügy, a férjgyilkos mostoha esete között. Kizárólag ezért használja, mindössze egyetlen alkalommal, a Klytaimnéstra megszólítást. A technika, bár kétségtelenül ritka, korántsem egyedi.⁴³⁸

A bíróság jóindulatának megszerzésére irányuló bevezetés (*προοίμιον*; 1–4) a beszélő fiatalságára, tárgyalótermi ügyekben való tapasztalatlanságára, a rokonokkal történő pereskedés erkölcsileg kifogásolható voltára, a vádló kényszerhelyzetére utaló szokásos toposzokat tartalmazza, együttérzés és szánalom keltésére egyaránt

⁴³⁵ BUSHALA 1968: 61–68 és 1969: 65–72 az ágyas szabad státusa mellett érvel. *Contra* CAREY 1988: 241–242.

⁴³⁶ MAIDMENT 1941: 9.

⁴³⁷ A vádló egy ízben a férjgyilkos Klytaimnéstra nevének említését a mostohát: 1, 17.

⁴³⁸ Andoc. 1.129.

alkalmas.⁴³⁹ A következő (5–13) részben, melyet egyaránt neveznek προκατασκευή-
nek,⁴⁴⁰ πρὸς τὸν ἀντίδικον-nak,⁴⁴¹ illetve πίστις-nek,⁴⁴² a vádló fivére magatartását
nehezményezi. Milyen alapon állíthatja, hogy meggyőződött anyja ártatlanságáról, ha
egyszer nem volt hajlandó vállalni az alapos vizsgálatot, ha nem fogadta el a szolgák
vallatására szólító kihívást? Itt találkozunk először az Antiphón beszédekben fontos
szerepet játszó kínvallatás (βάσσανος) motívummal.

Közismert, hogy az antik peres gyakorlat nem fogadta el rabszolga jogállású
személyek tanúvallomását, csak ha azt kínzás alatt tették. A kínzás *terminus
technicusus* az eredetileg „próbakő” jelentésű βάσσαμος kifejezés, mely átkerülve a
tárgyalótermi gyakorlatba először a semleges „vizsgálat”, majd „kihallgatás”, végül
„a rabszolgák vallatás útján történő kihallgatása” jelentéseket kapta. Az eljárás
elsősorban gyilkossági, örökösödési ügyekben merült fel, kereskedelmi ügyletekkel
kapcsolatban nem jellemző.⁴⁴³ Már MACDOWELL megkülönböztet háromféle
βάσσαμος-t,⁴⁴⁴ de a különböző eljárások lényegét, THÜR monumentális áttekintésének
eredményeit felhasználva,⁴⁴⁵ GAGARIN határozza meg pontosan.⁴⁴⁶ Eszerint
beszélhetünk *büntető célzattal* történő kínzásról, *vallomás kikényszerítésére* irányuló
kínzásról, valamint *tanúvallomást hitelesítő* kínzásról. Előbbi kettőt állami szerv végzi
bűnös vagy bűnösnek tartott személy esetében, ezért a két típus nehezen
különbözteszhető meg egymástól. A παλλακή esetében például csak találgatni tudjuk,
melyikről lehetett szó. Ami a βάσσαμος harmadik aletét illeti, THÜR részletesen
elemzi az ilyenkor szokásos eljárást,⁴⁴⁷ melyet szigorú szabályok szerint folytattak. A
βάσσαμος-t ebben az esetben megelőzi az úgynevezett πρόκλησις (kb. „kihívás”). A
szembenálló felek valamelyike, vagy akár mindkettő, felajánlja saját, valamint kikéri
ellenfele rabszolgáját kínvallatásra, hogy az ily módon szerzett tanúvallomással
igazolják saját állításaikat az ügygel kapcsolatosan. Harmadik fél rabszolgáját ritkán
kéri ki, de elvben ez is előfordulhat. A felek pontosan rögzítik a feltételeket, hogy
mikor, hol, melyik rabszolgának, milyen kérdést szándékoznak feltenni. Fontos, hogy
a rabszolga kizárólag igen/nem feleletet adhat, vagyis a kérdések irányított,

⁴³⁹ Hasonló prooimion toposzok: Is. 8, 4–6; D. 26, 1–2.; Lys. 17,1. Vö.: Pl. Ap. 17a–18a.

⁴⁴⁰ GAGARIN 1997: *passim*; BLASS 1887: 188.

⁴⁴¹ REUTER 1903: 481–497; REUTER 1904: 348–356.

⁴⁴² THIEL 1927: 81.

⁴⁴³ COHEN 1992: 96 szerint kereskedelmi ügyekben egyáltalán nem folytattak kínvallatást.

⁴⁴⁴ MACDOWELL 1978: 246.

⁴⁴⁵ THÜR 1977.

⁴⁴⁶ GAGARIN 1996: 2–3.

eldöntendő kérdések lehetnek. A kihívásról írásos feljegyzés készült, majd ha sikerült mindenben megállapodni, a tulajdonos és tanúk jelenlétében a kihívó, esetleg harmadik fél, megindította a kínvallatást. A kihívást azonban nem volt kötelező elfogadni. A visszautasítás éppúgy megengedett volt, mint javaslatot tenni a feltételek módosítására. A βόσσωτος-t bármikor le lehetett állítani, sőt, még perdöntő vallomás esetén is adva volt a lehetőség a peren kívüli megegyezésre. A vallatás akkor fejeződött be, ha a rabszolga „őszinte” választ adott, melynek elbírálása erősen szubjektív. Előfordulhatott, hogy a rabszolga nem élte túl a kínzást, ez esetben a kihívó kötelessége volt a tulajdonos kárpótlása. Bár a fennmaradt szónoki beszédek szövegében huszonhárom esetben hallunk πρόκλησις-ről, a βόσσωτος-t ezek egyikében sem folytatták le! Ennek ellenére az egyes beszédek szónokai négy alkalommal említik, hogy saját maguk, és körülbelül negyvenszer (!), hogy ellenfelük utasította vissza a kihívást. Milyen magyarázatot tudunk adni arra a furcsa tényre, hogy a rendkívül sűrű hivatkozás és a részletesen kidolgozott eljárás ellenére egyetlen adatunk sincs a tanúvallomás megerősítését célzó βόσσωτος tényleges végrehajtására? HEADLAM hosszú időn át meghatározó elmélete szerint ez azért fordulhat elő, mert a βόσσωτος perdöntő bizonyíték volt, vagyis ha sikerrel zárult a kínvallatás, az ügy sohasem került tárgyalásra.⁴⁴⁸ THÜR ellenvetésül felhossa, hogy mivel a βόσσωτος-t nem volt kötelező elfogadni, valószínűtlen, hogy bármelyik peres fél elfogadott volna egy kihívást, amennyiben tisztában van a kockázattal.⁴⁴⁹ Még ha elő is fordult időnként hasonló, nem válhatott rendszeres gyakorlattá. GAGARIN szintén nyomós érvekkel támadja HEADLAM elméletét: Aristotelés nem tartja a βόσσωτος-t perdöntő bizonyítéknak, ahogy maguk a szónokok sem, ráadásul efféle peren kívüli egyezsége egyetlen utalást sem találunk.⁴⁵⁰ THÜR és GAGARIN megoldási javaslata véleményünk szerint voltaképpen azonos, bár utóbbi megfogalmazása talán pontosabb. THÜR a βόσσωτος harmadik aletét egy pusztán az elméletben létező eljárásnak tartja, melyet a peres felek valójában soha nem folytattak le, és nem is állt szándékukban lefolytatni. A kihívó pusztán szónoki eszköznek tekintette a kínzás említését, célja éppen az volt, hogy ellenfele elutasítsa a rabszolgák átadását, ugyanis ezzel jóval látványosabb érvelésre nyújtott lehetőséget ahhoz képest, mint amekkora hatást a rabszolgák tanúvallomásának felolvasása gyakorolt volna bírákra. Nyilvánvaló a szándék: kételyt

---

⁴⁴⁷ THÜR 1977: 59–203.

⁴⁴⁸ HEADLAM 1893: 1–5 és 1894: 136–137.

⁴⁴⁹ THÜR 1977: 213–214.

kell ébresztetni a bírákban az ellenfél jóhiszeműségét illetően. THÜR valóságos leltárt állít össze a visszautasítás kieroszakolásának (die kalkulierte Ablehnung) eszközeiről.⁴⁵¹ A βόσσως mint negatív bizonyíték, más szóval olyan bizonyíték, aminek a hiánya bizonyító erejű, megmagyarázza, hogy miért nem hallunk soha a vallatás lefolytatásáról, esetleg annak eredményéről, sőt megmagyarázza azt is, hogy miért állt el olykor maga a kihívó az elfogadott kínvallatás megtartásától. GAGARIN szintén a törvényszéki ékesszólás eszközének (tool of forensic oratory) tartja a βόσσως-t, amit az archaikus kor előtt még ténylegesen alkalmazott, ősi eljárási formának tekint. A klasszikus korban a szónokok a βόσσως egykori bizonyító erejére építve, de az eljárást ténylegesen nem igényelve kidolgoztak egy rétorikai érvrendszert, a kínvallatás kiprovokálásán alapuló hitelrontás szónoki eszközét.⁴⁵²

Az első beszéd érvelési technikájának felépítésében különösen fontos szerepet játszik a βόσσως motívum, hiszen a vádlónak nincsenek bizonyítékai. Mindössze egyetlen halvány érveléssel rendelkezik: a mostoha már korábban is megpróbált beadni valamilyen szert, a vádló szerint természetesen mérget, a későbbi áldozatnak. Ezt az érvelést viszont zseniálisan alkalmazza Antiphón. Már a bevezetésben említést tesz bizonyos korábbi kísérletekről, és a mostoha bűnösségének bizonyítását ígéri (1, 3):

„Kérlek benneteket, tisztelt férfiak, amennyiben sikerül bizonyítanom, hogy féltestvéreim anyja szándékosan és előre kitervelt módon meggyilkolta apánkat, és már nem egyszer, hanem több ízben rajtakaptuk, amint a megölésén mesterkedik, büntessétek meg egyrészt a törvényeitek nevében, melyeket az istenektől és az elődeitektől kaptatok, hogy az ő szellemükben szolgáltatassatok igazságos ítéletet, másrészt a megboldogult nevében, egyszersmind nekem, árván maradt fiának nyújtsatok segítséget!”

Később aztán kiderül, hogy csupán egyetlen korábbi kísérlet jöhet szóba, és a βόσσως is legfeljebb csak ennek megtörténtét igazolta volna (1, 9):

„Először ugyanis vallomásra akartam kényszeríteni rabszolgáikat, akik tudták, hogy ez a nőszemély, ellenfeleim anyja, egy korábbi alkalommal is apánk

---

⁴⁵⁰ GAGARIN 1996: 5–7.

⁴⁵¹ THÜR 1977: 233–261 tételesen felsorolja, hogy milyen kérdéseket tegyünk fel, hogy az elutasítás biztos legyen. Különösen találó az a javaslat, miszerint érdemes a család régi, bizalmas rabszolgájának kínzását kérelmeznünk, még az sem baj, ha a kérdéses ügyről egyáltalán nincs tudomása. Peres ellenfelünk bizonyára nem fogja kockáztatni kipróbált hívének elvesztését.

⁴⁵² GAGARIN 1996: 16–17.

megmérgezésén mesterkedett, apám rajtakapta, ő nem is tagadott, csak éppen azt állította, nem mérget, hanem szerelmi bájítalt próbált beadni neki.”

Az antiphóni érvelési stratégia egyedi jellemzőjének tekintjük továbbá a szereplők jellemének és a βόσσως motívumnak a kombinálását. Az első beszéd vádlója lelkiismeretes, apját rajongásig szerető ember, esküjéhez hűséges marad, az igazság kiderítéséért hajlandó vállalni bármilyen kockázatot. Ellenfele bezzeg megátalkodott gazember, esküszegő, a gyilkos cinkosa, apja emlékének meggyalázója. Hagyományos technikáról lévén szó, hasonló érvelés másutt is bőségesen előfordul a szónoki gyakorlatban.⁴⁵³ Antiphón viszont összekapcsolja a szereplők jellemét a βόσσως visszautasításával (1, 11–12):

„Egyébként meggyőződéselem, ha ők jönnek hozzám, mihelyt értesültek arról, hogy eljárást indítok apám gyilkosa ellen, és hajlandónak mutatkoznak rabszolgáik átadására, én viszont nem akarom elfogadni, ezt a tényt önmagában is döntő bizonyítékul hozzák fel ártatlanságukra. Most, fordított helyzetben, minthogy egyrészt én vagyok az, aki a vallatást akarja, másrészt felajánlom, hogy vezessék ők a vallatást helyettem, bizonyára én is ugyanúgy feltételezhetem, hogy ez bizonyíték bűnösségükre. Hiszen ha ajánlkozásukat a szolgák átadására én nem fogadtam volna el, az mellettük szólna. Hát ugyanúgy szóljon mellettem, hogy én hiába akarom kivizsgálni az ügyet, ha egyszer ők nem hajlandóak a szolgákat átadni. Ha én utasítanám el a kínvallatást, biztos bűnösnek tartanátok, hát fordított esetben se tegyetek másként!”

Az érvelésnek ezt a módját, melyet teljes joggal tekinthetünk Antiphónra jellemző sajátosságnak, SOLMSEN „feltételes szerepcsere” érvnek nevezi.⁴⁵⁴

Meg kell jegyeznünk, hogy a gyakori ismétlések, bár időnként unalmasnak tűnhetnek, korántsem véletlenszerűek.⁴⁵⁵ Az ismétlés, mint a vallatás elutasítására vonatkozó beszámolónál fentebb láthattuk, nemcsak hangsúlyoz és fokoz egy-egy megállapítást, hanem mindig együtt jár valamilyen újabb adalék közlésével.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a bizonyítékok teljes hiánya ellenére, a βόσσως, a felek szembeállításával, és a feltételes szerepcsere érvelési taktikájával, az ismétlés és fokozás együttes stíluseszközével a vádló már beszéde első harmadában, a προκατασκευή egységben jelentős lépést tett a per megnyerése felé, legalábbis

⁴⁵³ DUE 1980: 17.

⁴⁵⁴ SOLMSEN 1931: 10 „hypothetische Rollentausch oder Umkehrung.” Hasonló érvelés található később: Lys. 4, 10–2; 7, 34–9; Is. 8, 9–13.

⁴⁵⁵ GERNET 1923: *passim* számos esetben feltételez duplex recensiot – véleményünk szerint tévesen.

kételyeket támasztott a vádlott ártatlanságát illetően, és kellően előkészítette a bíróságot érzelemgazdag beszámolója meghallgatására.⁴⁵⁶

A beszéd csúcspontja egyértelműen a rövid, de annál hatásosabb elbeszélés (διήγησις; 14–20).⁴⁵⁷ A lassan induló, aztán egyre megállíthatatlanabban áramló tudósítás három részből áll. Először a szereplőkkel, a körülményekkel ismerkedünk meg (1, 14–15):

„Házunkban volt egy padlószoba, ott lakott Philoneós, ez a kiváló ember, apánk barátja, valahányszor a városban időzött. Volt egy ágyasa is, akit Philoneós bordélyba akart adni. Féltestvérem anyja, aki tudott a dologról, összebarátkozott a lánnyal. Miután megneszelte, hogy Philoneós igazságtalanságot készült elkövetni ellene, hívatta, és amint megérkezett, elmesélte neki, hogy vele is igazságtalanul bánik apánk. Ha hajlandó megfogadni az utasításait – mondta –, el tudja érni, hogy Philoneós kedves legyen vele, és őt is szeresse apám, mondván, az ő dolga a tervezés, a lány feladata meg a végrehajtás. Megkérdezte tőle, hajlandó-e a szolgálatába állni, gondolom, a lány azonnal ráállt.”

A második részben közeledünk a kettős gyilkosság elkövetéséhez, megismerjük a végzetes nap eseményeit (1, 16–17):

„Aztán úgy esett, hogy Philoneós Peiraieusban akart áldozatot bemutatni Zeus Ktésiosznak, apám pedig Naxosra készült. Philoneós kiváló ötletnek tartotta, hogy ha már úgy is ugyanott van dolguk, elkíséri Peiraieusba barátját, az én apámat, majd az áldozat bemutatását követően vendégül látja. Philoneós ágyasa velük tartott az áldozat miatt. Amint megérkeztek Peiraieusba, nyilván áldozott. Az áldozati szertartás végeztével a lány tépelődni kezdett, hogyan adhatná be nekik a mérget, vajon vacsora előtt, vagy vacsora után. Alaposan átgondolva arra jutott, hogy jobb, ha a vacsora után adja, betartva ennek a Klytaimnéstrának, féltestvérem anyjának az utasításait.”

Végül a tragédia leírása: telis-tele drámai utalásokkal,⁴⁵⁸ *ex eventu* megfogalmazással.⁴⁵⁹ Valódi gyöngyszem, a szónoki beszédek ékes példája (1, 18–20).⁴⁶⁰

---

⁴⁵⁶ Találój THIEL 1927: 82 megállapítása, miszerint a megfelelő bizonyítékok híján „*argumentatio per se debilissima debili fit debilior.*” Pontosan ezért volt kénytelen Antiphón érvelését a fentebb vázolt technika szerint alakítani.

⁴⁵⁷ EDWARDS 2004b: 314–323 a szakasz narratológiai elemzését adja, EDWARDS 2004c: 51–63 a meggyőzés nyelvi eszközeit vizsgálja, míg EDWARDS 2007: 321–327 az elbeszélés hármastagolásának fokozására hívja fel a figyelmet.

⁴⁵⁸ A halált okozó tárgy megszemélyesítése: Soph. Aias 1026; Eur. IT 586. GERNET 1923: *passim* és EDWARDS 2004c: 55 szerint Antiphón beszédeinek elbeszélő részei a tragédia hírnökbeszámolóira emlékeztetnek.

„Nos, miután túl voltak a vacsorán, mind a Zeus Ktésiosnak áldozó házigazda, mind a hajóútra készülő barátja és vendége, bizonyára itallal is áldoztak és tömjént szórtak az oltárra, hogy elnyerjék az istenek jóindulatát. Philoneós ágyasa pedig közben megtöltötte a poharukat, és, míg azért imádkoztak, ami a végzet akaratából már nem teljesülhetett, tisztelt férfiak, beleöntötte a mérget. S mivel azt hitte, jót tesz vele, Philoneósnak többet adott, gondolván, ha nagyobb adagot ad, Philoneós majd jobban fogja szeretni – még csak meg sem fordult a fejében, hogy mostohaanyám rászedte, míg bajba nem került –, apánknak pedig kevesebbet töltött. S miután ők elvégezték az italáldozatot, kezükbe vették tulajdon gyilkosukat és kiitták utolsó italukat. Philoneós egy szempillantás alatt azonnal meghalt, apánk megbetegedett és abba halt bele húsz nappal később.”

Csakúgy, mint a beszéd egészében, itt is feltűnhet, hogy a vádló következetesen a mostohát nevezi gyilkosnak, míg a *παλλακή* inkább csak eszköz, a gonosz terv gyanútlan végrehajtója, aki éppúgy a mostoha áldozata, mint a valódi áldozatok.⁴⁶¹

A következő szakasz (21–30) meghatározásával a kutatók bajban vannak.⁴⁶² A szónoki beszédeknél megszokhattuk, hogy ilyenkor következik a *πίστις*, vagyis a bizonyítás. Ezzel szemben, amit itt olvasunk, az biztosan nem azonos a hagyományos bizonyítással: nem is csoda, a vádnak ugyanis nincsenek bizonyítékai. A mondatok a korábban már ismertetett érveket visszhangozzák – néhány új adalékkal fűszerezve. Újra jön a már megszokott szembeállítás, de ezúttal a vádló és a védő testvérpár mellett már a gyanútlanul meggyilkolt apa és a velejéig romlott mostoha képe is finomabban kirajzolódik. A szakasz legérdekesebb részeiben először megtudjuk, hogyan viselkedik általában az a személy, aki tudja, hogy ki küldte halálba, majd meghallgathatjuk azt is, hogyan viselkedett a konkrét esetben az áldozat (1, 28–30):

„Márpedig, akik rokonaik életére törnek, bizonyára nem tanúk jelenlétében forralják és készítik elő tervüket, hanem a lehető legnagyobb titokban, anélkül, hogy

---

⁴⁵⁹ A már soha be nem teljesülő ima.

⁴⁶⁰ KENNEDY 1963: 131 szerint Antiphónnak nem volt erőssége a narratio, s ez legszembetűnőbben az első beszédben látszik. Nemcsak mi vagyunk ellenkező véleményen. Lásd: EDWARDS 2004c: 51. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF 1887: 210 pedig egyenesen a legjobb Antiphón beszédnek nevezi az első beszédet.

⁴⁶¹ Ugyanezt hangsúlyozza BARIGAZZI 1955a: 88–89 finom észrevétele, miszerint az elbeszélés igéiben a mostoha többnyire alany, az ágyas pedig tárgy.

⁴⁶² GAGARIN 1997: 118 a kérdéses részt a befejezéssel együtt tárgyalja. REUTER 1903: 481–482 ellenben két részre bontja. Magunk elfogadjuk THIEL 1927: 81–86 véleményét, aki a szakaszt egyfajta, Antiphónra jellemző sajátos amplificationak tartja.

bárki is tudna róla. Kiszemelt áldozataik pedig mit sem sejtenek, míg bajba nem kerülnek, és fel nem ismerik, hogy ütött az órájuk. Ekkor, ha az utolsó pillanatban még erejük engedi, szeretteiket és rokonaikat hívják és kérik fel tanúnak, elárulják nekik gyilkosaik nevét, és meghagyják, álljanak bosszút az őket ért sérelemért. Nekem, aki akkor még kisfiú voltam, pontosan ezt kötötte lelkemre apám gyötrelmes haldoklása közepette.”

Mindez tovább fokozza a bírák feltehetően különben is meglévő együttérzését az áldozat iránt, növeli a bizalmat a vádló felé, sugalmazza a család bűnösségét, végül, s ez a legfontosabb funkciója, burkolt magyarázatot ad a tanúk hiányára. A haldokló apa az ellenséges környezetben senkit, még a szolgákat sem merte beavatni bizalmába, érthető hát, miért nem lehet még a szolgák közül sem tanúkat állítani – mondja a vádló.

A szokatlannak tűnő szerkesztés, προκατασκευή, διήγησις, végül ez a furcsa πίστις, tehát nagyon is tudatos szándékot tükröz. Minthogy a vádnak bizonyítéka nincs, tanúja nincs, célszerű az általában különösen jelentős πίστις egységet két részre felbontani. Az első rész és a narratio, a maga erőteljes hangulatfestésével, mintegy pótolja a bizonyítást, s mire a πίστις második feléhez érünk, már a vádló is, esetleg a hallgatóság is, a hibátlanul kezelt, meggyőző érvelési technika hatására egyszerűen bizonyítottnak veszi a gyilkosságot.

A befejezés (ἐπίλογος), mint Antiphón többi beszédében, rövid, mindössze néhány mondat. A vádló magabiztos, legalábbis annak mutatja magát. Ő megtette kötelességét, most már minden a bírákon múlik. Még egy utolsó tragikus színezőelem, hivatkozás az alvilági istenekre, és a beszéd véget ér, várhatjuk az ítéletet.

Bár a védőbeszéd híján nem könnyű az ellenfél stratégiáját elemezni, néhány megállapítást talán mégis megkockáztathatunk. A védelemnek jó esélyei lehettek: az első lépésben valószínűleg megpróbálták összerombolni az ártatlan apáról kialakult képet. Egy iszákos, családjával nem törődő, feleségét megalázó, kegyetlen férfi portréját akár még tanúvallomásokkal is megerősíthették. Éles kontrasztként bemutathatták a mostohát, mint példás családayát, aki férje kicsapongásai ellenére mindig mindent megtett a viszonyuk javítása érdekében, és ezt is alátámaszthatták tanúvallomásokkal. Ha a vádló csakugyan törvénytelen gyerek, a védelem újabb erős érvekhez jut. Egyrészt fényes megerősítést nyer az apa botrányos viselkedése, másrészt könnyen hivatkozhatnak az ügy vagyoni hátterére. Bár a beszéd nem említi

egyértelműen a család anyagi helyzetét, az áldozat szemlátomást a tehetősebb rétegbe tartozott. Vagyonát értelemszerűen családja örökölte, vagyis a mostoha és gyermekei. A vádló igazi célja az örökség megszerzése – mondhatnák a védők. Amennyiben a védelem érvelése során kitér a korábbi mérgezési próbálkozásra, hivatkozhatnak arra, hogy bár csakugyan volt ilyen alkalom, de a mostoha – akárcsak jelen alkalommal – pusztán szerelmi bájtalt akart itatni férjével,⁴⁶³ hátha így még rendeződhet a viszonyuk. Ezt az esetet talán szintén bizonyíthatták tanúkkal. Összességében, a mesterien megszerkesztett vádbeszéd ellenére, a mostoha felmentésére alighanem nagyobb az esély.⁴⁶⁴

---

⁴⁶³ FARAONE 1999: 114–117.

⁴⁶⁴ Elképzelhető, hogy Arist. MM. 1188b 29–38 megjegyzése a méregkeveréssel vádolt, de felmentett mostoháról Antiphón első beszédére vonatkozik.

3. A tetralogiák⁴⁶⁵

A kéziratok hagyományban második, harmadik és negyedik sorszámú beszédek, a tételenként két-két vád- és védőbeszédéből álló tetralogiák több szempontból is különleges helyet foglalnak el a *corpus Antiphonteum*-ban. Sajátos helyzetük részben annak köszönhető, hogy nyilvánvalóan fiktív, a valóságban bíróság elé soha nem került ügyeket tárgyalnak, vagyis nem előadásra készült beszédekről van szó. Mindez már abból a körülményből is világosan látszik, hogy az egyes tetralogiák mind a vád, mind a védelem mindkét beszédét tartalmazzák, márpedig hasonlóan nincs példánk az antikvitásból. A tetralogiák célja ugyanakkor vitatott: a többség az érvelés technikáját bemutató iskolai gyakorlatokat lát bennük,⁴⁶⁶ akad, aki „proto-retorikus bemutató beszédeknek”,⁴⁶⁷ más pedig az elméleti jogi kérdések iránti érdeklődés bizonyítékainak tekinti a tetralogiákat.⁴⁶⁸ Az egymással szorosan összetartozó darabok szerzőségével kapcsolatban felvetett kérdések pedig csak tovább nehezítik a beszédek értékelését.

A tetralogiák egyes darabjai közti kapcsolat megmutatkozik már a tárgyalt ügyek jellegében is: mindhárom egy-egy képzeletbeli gyilkosságot ismertet, és a három együtt az érvelés különböző alaphelyzeteit mutatja be. Az *Első tetralogia* vádlottja a tényeket kérdőjelezi meg, amennyiben tagadja, hogy elkövette a vád által megjelölt bűncselekményt. A *Második tetralogia* szereplői már nem a tényeket, hanem az ügy megítélését illetően nem értenek egyet, míg a *Harmadik tetralogia* az emberölés jogosságának felvetésével a vádpont jogalapját kérdőjelezi meg. Nem tartjuk véletlennek, hogy a kései elméleti szerzők – így a beszédek előtti tartalmi összegzés ismeretlen írója is – az antiphóni tetralogiákat összekötötték a jogi ügyeket a vitatott pont jellege alapján rendszerező, ún. *stasis*, vagy ügyállás-elmélettel.⁴⁶⁹ A tartalmi kivonat ennek megfelelően az *Első tetralogiát* a *στοχασμός* (kb.

---

⁴⁶⁵ A tetralogiákkal foglalkozó önálló kiadások, kommentárok és tanulmányok: DITTENBERGER 1896: 271–277; DITTENBERGER 1897: 1–41; LIPSIVS 1904: 191–204; DITTENBERGER 1905: 450–470; FOSTER 1909: 85–86; THIEL 1932; ZUNTZ 1939: 121–144; VON DER MÜHLL 1948: 1–5; ZUNTZ 1949: 100–103; DECLEVA CAIZZI 1969; GAGARIN 1978a: 111–120; GAGARIN 1978b: 291–306; SEALEY 1984: 71–85; HAGEDORN 1985: 68–72; CARAWAN 1993: 235–270; EUCKEN 1996: 73–82.

⁴⁶⁶ Néhány példa: NESTLE 1940: 391; MAIDMENT 1941: 34; KENNEDY 1963: 130; DECLEVA CAIZZI 1969: 40. Vö.: BOLONYAI 2001: 17 és 26–30.

⁴⁶⁷ COLE 1991: 73–82.

⁴⁶⁸ EUCKEN 1996: 80; CARAWAN 1993: 265–270.

⁴⁶⁹ Arist. Rhet. 1373b 38 – 1374a 17. Vö.: KENNEDY 1963: 306–314. A továbbiakban RL 1245–1250 magyar terminusait használom.

„következtetés”) csoportba sorolja, míg az ügy minőségét (ügyállása szerint: ποιότης) vitató *Második tetralogiát*, és az ügy kétes meghatározásába (ügyállása szerint: ὄρος) kapaszkodó *Harmadik tetralogiát* pedig az ἀντέγκλημα (kb. „ellenvád”) vagy μετόστασις (kb. „a vád áthárítása”) neveken említi.⁴⁷⁰ A beszédek természetéből következik, hogy a szerző csekély figyelmet szentel a kiindulópontul szolgáló gyilkosság ismertetésének: számára ezúttal az érvelés bemutatása a legfontosabb.

Olyannyira így van ez, hogy az *Első tetralogia* nem is tartalmaz elbeszélő részt, a bűncselekmény történetét mindössze az érvelés elejtett félmondatai alapján rekonstruálhatjuk a következőképpen. Egy athéni polgár késő este hazafelé tart egy lakomáról. A vaksötét ellenére mindössze egyetlen rabszolga kíséri. Váratlanul támadás éri őket egy kihalt utcában: a kegyetlen ütlegeléstől a gazda szinte azonnal meghal, a rabszolga viszont még életben van, amikor a zajra összecsődülnek a polgárok. Épp csak annyi ereje maradt, hogy azonosítsa a támadók vezetőjét a későbbi vádlottal, majd ő is kileheli a lelkét. A vádlott saját bevallása szerint egész este ki sem mozdult otthonról, mindezt a szolgálai tanúsíthatják.

Az érvelés a tanúvallomásokra való hivatkozásoktól eltekintve jobbára a valószínűség alapján (εἰκός) történik, mint általában az olyan esetekben, ahol nincs egyéb bizonyíték. A vád megpróbál a hátrányból előnyt kovácsolni (2α, 1–2):

„Amikor átlagemberek törik a fejüket kétes ügyleteken, nem nehéz rájuk bizonyítani; de ha kellően rátermett, ráadásul üzelmekben járatos személyek teszik, mégpedig abba az életkorba lépve, mikor leginkább birtokában vannak szellemi képességeiknek, őket tetten érni is, leleplezni is nehéz. A kockázat nagysága miatt ugyanis jó előre mérlegelve tervük biztonságos megvalósítását addig nem vágnak bele, míg mindenféle gyanú ellen óvintézkedést nem tesznek. Nos, ennek tudatában vegyetek mérget a szavára, ha mégoly hihetően hangzik is!”

Kiemelt hangsúlyt kap emellett a vérbűn motívuma: a város a gyilkosság miatt beszennyeződött, a szónok feladata a vádemelés, a bírácoknak pedig szent kötelességük, hogy a vádlott megbüntetésével helyreállítsák a rendet, ellenkező esetben a felelősség rájuk hárul az egész város szenvedéséért.

A vád finom εἰκός-érvelését és a rabszolga tanúvallomását rendkívül ügyesen közömbösíti a védelem – és gyakorlati szempontból alighanem ez a húzás szolgáltatja

---

⁴⁷⁰ Elméletileg más osztályozás is elképzelhető. A hypothesis vádtípusai legalábbis *Második* és *Harmadik tetralogia* esetében a μετόληψις („áthárítás”) nevű ügyállásra emlékeztetnek.

a beszéd legnagyobb tanulságát – azzal, hogy csak az utolsó beszédben, vagyis amikor a vád viszontválaszra már nem jogosult, állnak elő a döntő ütőkártyával (2δ, 8):

„Szerintük kevésbé hihető, hogy nem voltam jelen a gyilkosságnál, mint hogy jelen voltam. De én nem a valószínűség alapján, hanem egy ténnyel fogom bebizonyítani, hogy nem voltam ott. Mert ahány férfi vagy női rabszolgám csak van, valamennyit felajánlom kínvallatásra. És amennyiben kiderül, hogy aznap éjjel nem az ágyamban aludtam, hanem elmentem valahova, elismerem, hogy gyilkos vagyok.”

A gyakorlatban ugyan az előzetes meghallgatás intézménye miatt nehezen lenne kivitelezhető az alibi efféle időzített visszatartása, az érv mégis jól mutatja az εἰκόσ-érvelés korlátait.⁴⁷¹

Az athéni éjszakai életből a sportpályák világába kalauzolja el az olvasót a *Második tetralógia*. Bármilyen különösen hangzik, elképzelhető, hogy az ügy háttéréül szolgáló baleset valóban megtörtént.⁴⁷² A történelekről ezúttal a vád szűkszavú beszámolójából értesülünk. Néhány fiatalember a tornatanár irányítása mellett éppen a gerelyhajítást gyakorolja az edzőpályán, amikor megtörténik a baj: az egyik eldobott gerely véletlenül eltalálja az útjába kerülő ifjút, aki belehal a sérüléseibe.

A vád nem szándékos emberölés, az ügyet a Palladion tárgyalja,⁴⁷³ a vádlottat elmarasztaló ítélet esetén száműzetés fenyegeti. A vád állításait ezúttal nem vitatja a védelem – már ami a tényeket illeti. A véleménykülönbség kettejük között az eset értékelésében áll fenn: a védelem szerint a vádlott semmilyen bűnt nem követett el, sőt, az áldozat éppenséggel saját magának köszönheti a sorsát, mert nem lett volna szabad olyan területen keresztülfutnia, ahol a gerely eltalálhatja. Az érvelés szerint a bűnösség kérdése a szereplők magatartása alapján eldönthető: a vádlott ugyanúgy viselkedett, mint társai, szabályos körülmények között gyakorolta a gerelyhajítást. Ezzel szemben az áldozat, azzal, hogy letért a futók számára kijelölt pályáról, másképpen viselkedett, mint a többi futó, megszegte a rá vonatkozó előírásokat. Más szóval a tragédiát nem a vádlott okozta, hanem maga az áldozat. Az áldozat apja

---

⁴⁷¹ GAGARIN 2002: 124.

⁴⁷² Plu. Per. 36 szerint hasonló esetről beszélgetett egyszer egy álló napon át Periklés és Prótagoras. A hagyomány még a gerelyhajító Pentathlos és az áldozat, a pharsalosi Eпитimos nevét is megőrizte.

⁴⁷³ Arist. Ath. 57, 3 szerint ha mindez verseny közben történik, valószínűleg a Delphinion lett volna az illetékes. Vö.: GAGARIN 1987a: 116, 24. jegyzet.

részben elfogadja a védelem érveit, de hangsúlyozza, hogy a halálessettel vérbűn történt, a felelősségben a vádlottnak is osztoznia kell.

Az ügy jellege folytán ismét az εἰκός-érvelés kerül előtérbe, de ezúttal mindkét fél erre támaszkodva próbálja győzelemre vinni az ügyet – méghozzá mesteri színvonalon. A vádlott például így szólítja meg a bírákat záróbeszédében (3δ, 1):

„*Valószínű (εἰκός), hogy ellenfelem, mivel saját vádbeszédére ügyelt, nem követte a védekezésemet. Nektek viszont követnetek kellett, hiszen tudjátok, hogy míg a szemben álló felek bármilyen jóhiszeműen próbálják megítélni az ügyet, mind a kettő nyilvánvalóan (εἰκότως) úgy gondolja, hogy neki van igaza, nektek viszont illik gondosan figyelnetek a történetekre, ugyanis az elhangzottak alapján kell megítélnetek, hogy mi az igazság.*”

Bár a korai szónoki beszédekkel kapcsolatban általában a meggyőzés erejét, a célnak teljes mértékben alárendelt érvelési módot szokás erénynek tartani, a beszéd a nyelvi eszközök széles kelléktárát is csatasorba állítja a győzelem érdekében.⁴⁷⁴

Végül nézzük a rövidke *Harmadik tetralogiát*! A haláleset ezúttal egy összeszólalkozás következménye: egy fiatal és egy idősebb férfi – feltehetően mindketten ittasak – keveredik szóváltásba. Mivel az ifjú a kelletténél nagyobb talál ütni, az idősebb belehal a verésbe. A tárgyaláson a vádlott önvédelemre hivatkozik, állítása szerint az idősebb kezdte a verekedést, ő csak védeni próbálta magát.⁴⁷⁵

Még ha el is fogadjuk a vádlott véleményét, az eset nem minősülhet automatikusan jogos emberölésnek,⁴⁷⁶ nincs ugyanis olyan különleges körülmény, ami felmentést adna a további vizsgálat alól.⁴⁷⁷ Így bármennyire is csábító a felvetés, hogy a *Harmadik tetralogia* tárgyalása a Delphinion előtt folyik, vagyis a három tetralogia három különböző bíróság illetékességi körébe tartozó esetet vizsgál, magunk az Areiospagos elé utalnánk az ügyet.⁴⁷⁸

A vád stratégiája egyszerű: a halálos ütést a vádlott okozta, ezért bűnös gyilkosságban. A vádlott ezzel szemben az első ütés jelentőségét hangsúlyozza, hiszen ez váltotta ki a halálessettel végződő ökölpárbajt. Később a vádlott felveti egy

⁴⁷⁴ Lásd a Prótagoras hatását feltételező ZUNTZ 1939: 121–144, különösen 124–140 nyelvi analízisét.

⁴⁷⁵ D. 21, 73–75 említ egy hasonló esetet, ahol a vádlottat egy szavazat külöbséggel felmentették.

⁴⁷⁶ Vö.: Arist. Ath. 57, 3; D. 23, 65–75.

⁴⁷⁷ A vizsgálat csak egyértelmű helyzet esetén lenne indokolatlan, például amikor valaki a rátámadó rablót öli meg.

⁴⁷⁸ GAGARIN 1978: 111–120.

harmadik személy felelősségét is:⁴⁷⁹ állítása szerint mivel egy orvos hozzá nem értő módon próbált elsősegélyt nyújtani, az áldozat halálát akár ő is okozhatta (4β, 3–4):

„*Ha a fickó azonnal belehalt volna verésbe, én öltem volna meg, de jogosan, mert aki a verekedést kezdi, megérdemli, hogy nagyobb és több ütést kapjon. De a helyzet az, hogy jóval később halt meg: egy gondatlan orvosra kezére jutva az orvos hanyagsága miatt, nem pedig a veréstől veszítette el életét.*”

A vérbűn és a beszennyeződés motívuma itt is felbukkan. Míg a vádló a büntetés elmaradása, addig a vádlott a tévesen kirótt elmarasztaló ítélet esetén helyezi kilátásba a bírák felelősségét.

A tetralogiák szerzőségének és keletkezési idejének meghatározása komoly vitákat gerjesztett. W. DITTENBERGER több részből álló cikksorozatban összegezte kifogásait,⁴⁸⁰ melyek érintették mind a történeti háttér, mind az attikai eljárásjog, mind a tetralogiák nyelvi sajátosságainak kérdését.⁴⁸¹ DITTENBERGER észrevette, hogy az *Első tetralogia* kétszer is említi Athén rendkívüli hadiadóját, az ún. εἰσφορά-t.⁴⁸² Csakhogy Thukydides arról számol be, hogy a különleges adónemet Kr. e. 428 után vezették be,⁴⁸³ vagyis a tetralogiák keletkezésének *terminus post quem* időpontja meglehetősen kései, nem támogatja Antiphón szerzőségét.⁴⁸⁴ Még súlyosabb problémát vet fel, hogy a tetralogiák szerzője szerint a gyilkossági törvény mind a jogos, mind a jogtalan emberölést tiltja (μήτε δικαίως, μήτε ἀδίκως ἀποκτείνειν),⁴⁸⁵ márpedig ez a kijelentés ellentmond az Antiphón korában hatályos törvénynek, mely a jogos emberölést bizonyos esetekben nem sújtotta szankciókkal.⁴⁸⁶ Ehhez képest eltörpül, hogy a *Második tetralogiában* a nem szándékos emberölés büntetéseként a „pusztulás” (διαφθορά) szerepel,⁴⁸⁷ miközben a valódi büntetés mindössze egy év száműzetés volt.⁴⁸⁸

DITTENBERGER felvetéseit először LIPSIUS próbálta megválaszolni – az esetek többségében sikerrel.⁴⁸⁹ Az εἰσφορά-érv nem sokat jelent, ha Thukydides *a*

⁴⁷⁹ Ezért sorolhatnánk az ügyet részben az „áthárítás”-ügytípusba.

⁴⁸⁰ DITTENBERGER 1896: 241–247; DITTENBERGER 1897: 1–41.

⁴⁸¹ Utóbbi (DITTENBERGER 1897: 30) a legkevésbé érdekes: a szórvány ión nyelvi alakok a korai próza normanyelvét imitálják.

⁴⁸² Ant. 2β, 12; Ant. 2γ, 8.

⁴⁸³ Th. 3, 19.

⁴⁸⁴ Hasonlóképpen ALY 1929: 161.

⁴⁸⁵ Ant. 3β, 9; Ant. 3γ, 7; Ant. 4β, 3; Ant. 4δ, 8.

⁴⁸⁶ DITTENBERGER 1897: 5–6.

⁴⁸⁷ Ant. 3β, 10; Ant. 3δ, 9.

⁴⁸⁸ Legalábbis DITTENBERGER szerint, aki véleményét Pl. Lg. 865e-re alapozta.

⁴⁸⁹ LIPSIUS 1904: 191–204.

peloponnésosi háború ideje alatti első εἰσφορά-ról beszél, amint az nagyon valószínű. LIPSIUS a nem szándékos emberölés büntetési tételét is módosítja,⁴⁹⁰ de a jogos gyilkosság tiltásának kérdéséhez nem tud hozzászólni,⁴⁹¹ amit DITTENBERGER válaszcikkében nem is mulaszt el hangsúlyozni.⁴⁹² Más oldalról közelít G. ZUNTZ, aki a *Második tetralogia* nyelvi elemzése során párhuzamokat talál Antiphón törvényszéki beszédeivel is. Meggyőzőnek látjuk a datálási kísérletét, melynek alapja a gorgiaszi beszédalakzatok hiánya és Prótagoras hatásának feltételezése. Mindezeket figyelembe véve ZUNTZ szerint a tetralogiák Kr. e. 444 előtt nem sokkal keletkezettek.⁴⁹³ Antiphón szerzősége ellen hozott érveket P. VON DER MÜHLL, aki a tetralogiákban is előforduló νεωτερισμός (kb. „forradalom”) kifejezés jelentését és szövegkörnyezetét ellentmondásosnak találja *Az államrend átalakítása* töredékének szóhasználatával.⁴⁹⁴ Válaszcikkében ZUNTZ meggyőzően cáfolja a véleményét, majd további szövegszerű párhuzamokat hoz a tetralogiák és Antiphón gyilkossági beszédei között.⁴⁹⁵

A DITTENBERGER által felvetett és nyitva maradt kérdésre hosszú hallgatást követően először D. MACDOWELL próbált magyarázattal szolgálni. Véleménye szerint arról lehet szó, hogy különbséget kell tennünk jogos (δίκαιος) és törvényes (ἔννομος) gyilkosság között. Ha valaki megöli az apjának a gyilkosát, jogos emberölést követ el, de ettől még büntethető a tette. Ha viszont egy házasságtörővel végez az illető, akkor a gyilkosság törvényes, büntetőjogi felelőssége nincs. Más szóval, MACDOWELL szerint az erkölcsi és a jogi fogalmak keveredéséből adódik a látszólagos zavar.⁴⁹⁶ F. DECLEVA CAIZZI szerint a szóban forgó tiltás nem értelmezhető a jog mint *ius civile* területén, sokkal inkább *ius sacrum*ról, vagyis az emberölés szakrális alapú elítéléséről lehet szó.⁴⁹⁷ Még tovább megy M. GAGARIN, aki a megfogalmazás módjában pusztán rétorikai eszközt lát, mely a szokványos jogos jogtalan ellentétpárt megalapozatlanul emeli a törvény szövegének szintjére.⁴⁹⁸ Újabban E. CARAWAN fogalmaz meg óvatos fenntartásokat: szerinte a szerző járatos ugyan az attikai

---

⁴⁹⁰ Öt éves száműzetést feltételez, de téved. Helyesen lásd: SEALEY 1984: 76–77, aki időhatár nélküli száműzetésről beszél, amit az áldozat hozzátartozóinak megbocsátása zárhat le. Vö.: D. 23, 72.

⁴⁹¹ Mindössze azt állapítja meg, hogy a δίκαιος jelző a gyilkossági törvény kapcsán nem szokott előfordulni.

⁴⁹² DITTENBERGER 1905: 450–470, különösen 451–455.

⁴⁹³ ZUNTZ 1939: 121–144, különösen 140–144.

⁴⁹⁴ VON DER MÜHLL 1948: 1–5.

⁴⁹⁵ ZUNTZ 1949: 100, 8. jegyzet és 102.

⁴⁹⁶ MACDOWELL 1963: 80–81.

⁴⁹⁷ DECLEVA CAIZZI 1969: 21–44.

jogrendszerben, ismeri a törvények szövegét, de művét nem gyakorlati felhasználásra szánta, mert a tárgyalt esetek egyike sem tekinthető általánosnak, az érvek tárgyalóteremben nehezen használhatók.⁴⁹⁹

Ezen a ponton kell kitérnünk a beszédek számozására, kézirati sorrendjére is. Mint az köztudott, a kézirati hagyomány által megőrzött sorrend a tetralogiákat – melyek szerzőségét ráadásul, ahogy láttuk, többen vitatják – a mostoha elleni vádbeszéd után és a Héródés meggyilkolása ügyében mondott védőbeszéd előtt közli. Más szóval a fiktív beszédcsoportot beékeli ténylegesen elhangzott perbeszéd közé. Természetesen elképzelhető, hogy mindez véletlen, nem kell tudatos szándékot feltételeznünk a jelenség mögött. Ugyanakkor az a körülmény, hogy a *corpus* valamennyi darabja gyilkossági ügyet tárgyal, felveti a tudatos szerkesztés lehetőségét. Korántsem zárhatjuk ki ugyanis, hogy az életmű eredetileg alaposan átgondolt, tematikus csoportosításban szerkesztett egységei közül maradtak fenn véletlenül a gyilkossági beszédek őrző fejezet egyes részei. Ha viszont tudatos szerkesztéssel kell számolnunk, mi lehet a jelenlegi sorrend magyarázata? Nem szándékosan ugyan, de M. EDWARDS felvet egy lehetőséget:⁵⁰⁰

1. A méregkeverő mostoha	törvényszéki beszéd	Kr. e. 420-as évek vége
2. Első tetralogia	bemutató beszéd	Kr. e. 440 és 420 között
3. Második tetralogia	bemutató beszéd	Kr. e. 440 és 420 között
4. Harmadik tetralogia	bemutató beszéd	Kr. e. 440 és 420 között
5. Héródés meggyilkolása	törvényszéki beszéd	Kr. e. 420
6. A kórista	törvényszéki beszéd	Kr. e. 419

Fenti táblázatban a beszédek *sorszámozása* és vélt *keletkezési ideje* esik egybe. Csakhogy a kronológia mint szerkesztési elv alkalmazása valószínűtlen, ráadásul az egyes beszédek datálása meglehetősen bizonytalan.

Magunk fontosabb szerkesztőelvnek tartjuk a beszédekben tárgyalt *ügyek típusát*. Ha ez csakugyan így van, a tetralogiákból kell kiindulnunk, mert ezek a beszédek, amint az beékelt helyzetükből világosan látszik, egységet alkotnak,

⁴⁹⁸ GAGARIN 1978b: 300.

⁴⁹⁹ CARAWAN 1993: 235–270, különösen 266–268.

⁵⁰⁰ EDWARDS 1994: 74 közli a beszédek címét, fajtáját (nála a *Tetralogiák* bemutató beszédként szerepelnek) és keletkezési idejét. Utóbbihoz nem fűz magyarázatokat. A beszédek kéziratossorrendjének kérdését nem érinti.

másrészt pedig fiktív jellegüknel fogva ezek a beszédek szolgáltatják azt az elméleti hátteret, azt a mintát, amit aztán Antiphón valós élethelyzetekben alkalmazott a ténylegesen elhangzott beszédek elkészítése során. Más szóval minden tetralogiához, minden mintabeszédhez tartozik egy pár, egy tényleges perbeszéd. Számolnunk kell azzal is, hogy valószínűleg nem minden gyilkossági beszéd és nem minden mintabeszéd maradt ránk, sőt, talán már eredetileg sem volt párja minden beszédnek. A gyilkossági beszédek fentiek szerint szerkesztett egysége tartalmazhatta mind az Antiphónnak tulajdonított elméleti munkásság,⁵⁰¹ mind a nagyhírű logográfus tényleges beszédeit.

A fennmaradt sorrendből kiindulva elképzelhetőnek tartjuk, hogy a beszédek besorolása hármas egységekre épült, úgy, hogy három mintabeszéd után következett azok három párja, három valóban elhangzott beszéd. Mindezt a fennmaradt darabokat figyelembe véve az alábbi táblázat szemlélteti:⁵⁰²

1. A méregkeverő mostoha	mérgezés (következtetés)
2. Első tetralogia	szándékos emberölés (következtetés): párja or. 5
3. Második tetralogia	nem szándékos emberölés (minőség): párja or. 6
4. Harmadik tetralogia	szándékos (vagy jogos?) emberölés (meghatározás)
5. Héródés meggyilkolása	szándékos emberölés (következtetés): párja or. 2
6. A kórista	nem szándékos emberölés (minőség): párja or. 3

Vagyis az *Első tetralogia* párja a *Héródés meggyilkolása* (mindkettő következtetés ügyállású szándékos emberölés), a *Második tetralogia* párja pedig *A kórista* (mindkettő minőség ügyállású nem szándékos emberölés). A *corpus Antiphonteum* gyilkossági ügyeket tárgyaló egysége az elveszett beszédekkel számolva, fenti szerkesztőelvet figyelembe véve akár a következő beszédek is tartalmazhatta:⁵⁰³

I/1 <i>mintabeszéd</i>	?
I/2 <i>mintabeszéd</i>	?

⁵⁰¹ Az életrajzi hagyományban említett Szónoklattani kézikönyv akár a tetralogiákra vonatkozó utalás is lehet, amennyiben utóbbi beszédek oktatási segédeszköznek is minősülhetnek. Vö.: GAGARIN 2002: 133–134.

⁵⁰² Félkövérrrel szedve az egyes párok, zárójelben a hypothesis szerzője által megadott stasis-besorolás.

⁵⁰³ Dőlttel szedve a kikövetkeztetett, de elveszett beszédek. Fenti szerkesztési elv létezése nem bizonyítható elképzelés.

I/3 <i>mintabeszéd</i>	mérgezés (következtetés)
I/4 <i>tárgyalótermi beszéd</i>	?
I/5 <i>tárgyalótermi beszéd</i>	?
I/6 A méregkeverő mostoha	mérgezés (következtetés)
II/1 Első tetralogia	szándékos emberölés (következtetés)
II/2 Második tetralogia	nem szándékos emberölés (minőség)
II/3 Harmadik tetralogia	szándékos (vagy jogos?) emberölés (meghatározás)
II/4 Héródés meggyilkolása	szándékos emberölés (következtetés)
II/5 A kórista	nem szándékos emberölés (minőség)
II/6 <i>tárgyalótermi beszéd</i>	szándékos (vagy jogos?) emberölés (meghatározás)

4. Héródés meggyilkolása⁵⁰⁴

A pseudo-plutarchosi *Tíz szónok életrajzának* ismeretlen szerzője az Antiphón életét tárgyaló fejezetben, az életmű jelentősebb darabjainak cím szerinti említése során előkelő helyen emlékezik meg a kézirati hagyományban ötödikként számozott, Héródés meggyilkolása ügyében mondott védőbeszédéről. A beszéd mai napig tartó töretlen népszerűsége bizonyítja, hogy a kései utókor véleménye egybeesik az antikvitás ítéletével, a szóban forgó eset ennek ellenére ma is számos ponton megválaszolatlan kérdésekkel szembesíti a kutatókat.

A per alapjául szolgáló rejtélyes gyilkosság története a vádlott beszámolója alapján a következő: az athéni Héródés megállapodást kötött néhány thrák illetőségű személlyel, hogy a tulajdonában lévő hadifoglyokat az előzetesen kialkudott vételár fejében eladja.⁵⁰⁵ Az egyezés része volt, hogy az üzletet a thrákiai Ainosban bonyolítják. Héródés tehát, a foglyokkal és a vevőkkel együtt, elindult Ainosba. Ugyanezen a hajón utazott szolgálja kíséretében egy tehetős mytilénéi fiatalember, Euxitheos,⁵⁰⁶ hogy meglátogassa önkéntes száműzetésben élő édesapját. Alighogy kifutottak a kikötőből, viharba kerültek. Mivel a hajójuk fedetlen volt, az utazást valahol Méthymna környékén megszakítva kénytelenek voltak egy kisebb kikötőbe húzódní.⁵⁰⁷ Míg az időjárás jobbra fordulását várták, átszálltak egy ott horgonyzó fedett hajóra és italozni kezdtek. A késő éjszakába nyúló mulatság közben az alaposan elázott Héródés elhagyta a hajót és többé nem került elő. Másnap reggel, amint észlelték az eltűnését, a többi utas nyomban a keresésére indult, de hiába: Héródésnek nyoma veszett. Euxitheos visszaküldte kísérőjét Mytilénébe, hogy értesítse Héródés hozzátartozóit az eseményekről, majd folytatta az utazást. Ezalatt a rokonok átvizsgálták a Mytilénébe visszaérkező második, fedélzetes hajót, ahol vérfoltokat is találtak, de kiderült, hogy azok nem emberi eredetűek, hanem állattól, feltehetően

---

⁵⁰⁴ A beszéddel foglalkozó önálló kiadások, kommentárok és tanulmányok: SCHEIDWEILER 1966: 319–338; FERRANTE 1972; ERBSE 1977: 209–227; SCHINDEL 1979; EDWARDS 1985: 21–124; GAGARIN 1989; MANUWALD 1995: 41–58. Vö.: MÉSZÁROS 2005: 19–31; és MÉSZÁROS 2008a: 56–67.

⁵⁰⁵ A „*rabszolga*” jelentésben itt használt ἀνδράποδα kifejezés előfordulási helyeinek elemzése alapján SCHINDEL 1979: 15 arra következtet, hogy nem közönséges rabszolgákról, hanem feltehetően a kis-ázsiai partvidékre indított portyák valamelyike során ejtett hadifoglyokról van szó.

⁵⁰⁶ A vádlott neve a beszédben nem hangzik el, így fordulhat elő, hogy a hypothesis szerzője a szöveg téves olvasata miatt (Ant. 5, 19: ἐλασσωθείς helyett Ἐλος σωθείς) Helos néven azonosítja. A manapság elfogadott Euxitheos variánst Sópatros közli (Rhet. Gr. IV 316, 15). Vö. SCHINDEL 1979: 4. 16. j.

⁵⁰⁷ A név szerint nem említett kikötőt a mai Skala Sikamineas-szal azonosítja GREEN 1982: 210–214.

birkától származnak.⁵⁰⁸ Az Euxitheost gyanúsító rokonok elfogattak egy szabad embert és egy rabszolgát. A szabad embert rögtön kínvallatásnak vetették alá, de ő kitartott eredeti állítása mellett, miszerint a kérdéses éjszakán a mytilénéi ifjú nem távozott el a hajóról. A rabszolga, akinek a vallatására furcsamód csak jóval később került sor, már nem volt ennyire következetes: a kínzás hatására először azt vallotta, hogy a gyilkosságot, melyben maga is bűnrészes volt, Euxitheos követte el, majd utólag a teljes vallomását visszavonta. Mindez nem segített rajta: még a tárgyalás megkezdése előtt kivégezték. A rokonok a hajó második átkutatása során állítólag egy levelet is találtak, melyben Euxitheos közli egy Lykinos nevű illetővel, hogy eltette láb alól Héródést. A rabszolga első vallomására és a levélre alapozva Héródés hozzátartozói feljelentették a gyanútlan Euxitheost, akit azonnal letartóztattak és a per kezdetéig bebörtönöztek.⁵⁰⁹ A tárgyalásra Athénban, a héliáia, a népbíróság előtt került sor.⁵¹⁰

Az ügy datálása csak határértékek megadásával lehetséges.⁵¹¹ A kézenfekvőnek látszó *terminus ante quem*, Antiphón kivégzésének időpontját (Kr. e. 411) két körülmény figyelembe vételével pontosíthatjuk. Egyrészt valószínűnek látszik, hogy a négyszázak hatalomátvételében kulcsszerepet játszó Antiphón erőit élete utolsó részében leginkább politikai jellegű tevékenységek kötötték le, azt követően pedig a kérészéletű oligarchikus kormányzat vezető tisztviselőjeként egyéb teendők (ilyen például a közismert spártai követjárás) ellátására kényszerült. Másrészt a beszéd nem tartalmaz utalást Mytiléné második zendülési kísérletére (Kr. e. 412 nyara),⁵¹² mindebből pedig arra következtetünk, hogy a tárgyalást nagy valószínűséggel Kr. e. 412 előtt tartották. A *terminus post quem* meghatározásánál az Euxitheos által is több ízben emlegetett első mytilénéi felkelés leverésének

⁵⁰⁸ Mivel a vérminta orvosi vizsgálatát kizárhatjuk, csakis a hajó legénységének egyértelmű nyilatkozata szolgálhatott magyarázatul a vérfolt eredetét illetően, de erről a beszéd nem tesz említést.

⁵⁰⁹ A letartóztatás helyéről a beszédben nem esik szó. Az egyik lehetőség szerint Euxitheos hazatér Mytilénébe, ott tartóztatják le és onnan szállítják Athénba, míg a másik elfogadható magyarázat értelmében a gyanúsított előállítását Athénban történik, ahová a vádlott egyéb ügyei intézése céljából utazott. Magunk az utóbbi megoldást részesítjük előnyben: így indokolható, hogy az ügyben szintén érintett Lykinos elkerülte a felelősségre vonást.

⁵¹⁰ Az eljárással kapcsolatban tett egyértelmű állítások mellett az athéni helyszín mellett szólnak az olyan gyakorta ismétlődő kifejezések, mint „erre a földre” (5, 13), „a ti városokban” és „a törvényeitekkel együtt” (5, 61), „a városba” (5, 93) stb. is alátámasztják.

⁵¹¹ BLASS 1887: 177 és GERNET 1923: 107 a Kr. e. 417 és 414 közti időszakra, LIPSIVS 1905-15: 504 a Kr. e. 415. esztendőre, BREUNING 1937: 70 (a 78. fejezetben említett eseményeket Antandros elfoglalásával [lásd Th. 4, 52] azonosítva) és HCT II: 331 a Kr. e. 424. évre, DOVER 1950: 55 elsősorban nyelvi-stilisztikai érvek alapján Kr. e. 416 és 413, GAGARIN 1997: 174 pedig Kr. e. 420 és 417 közé datálja a beszédet.

⁵¹² Th. 8, 5. és 8, 22.

időpontjából indulunk ki (Kr. e. 427 nyár). A vádlott hosszasan mentegetőzik, hogy a kérdéses konfliktus idején szinte még gyermek volt, mindenesetre sokkal fiatalabb (πολλῶ νεώτερος) annál, hogy az összecsapásokban személyesen szerepet vállalhatott volna, az eseményeket pedig csak hallomásból ismeri (ἄκοη ἐπίσθασθαι) és szóbeszéd alapján tudja (λόγῳ εἰδέναι). Mindezekből kiindulva feltételezhetjük, hogy Euxitheos Kr. e. 427-ben még nem lépett ἔφηβος-korba (16 év), mert úgy aligha tudta volna elkerülni, hogy valamelyik oldalon állást ne foglaljon, tehát legkorábban Kr. e. 443-ben született. Ha figyelembe vesszük, hogy a per idején már nagykorúnak kellett lennie, akkor a tárgyalás *terminus post quem*-jét a Kr. e. 425. esztendőben határozhatjuk meg, vagyis a Héródész-ügy Kr. e. 423 és 412 között zajlott.⁵¹³

A történet szereplőivel kapcsolatban többnyire feltételezésekre vagyunk utalva, még azt sem tudhatjuk pontosan, hogy hányan, és kik utaztak a hajón. Ami a vádlottat illeti, nincs rá okunk, hogy kétségbe vonjuk a saját magára vonatkozó állításait, de a szűkösen közölt adatok még egy elnagyolt portré megrajzolásához sem elégségesek. A gyérszámú kijelentés alapján csak annyi biztos, hogy Euxitheos fiatal és jómódú mytilénéi polgár volt. Apja emigrálását követően is szülőföldjén maradt, amiből arra következtethetünk, hogy a család valamilyen jól jövedelmező helyi érdekeltséggel rendelkezett, ennél közelebbit azonban nem tudunk meg.⁵¹⁴ Euxitheos nem egyedül vágott neki az utazásnak, legalább egy, de inkább több személy kísérte.⁵¹⁵ Héródész, az áldozat, athéni állampolgár volt, valószínűleg egyike a mytilénéi felkelés leverése után kiküldött 2700 telepesnek, κληροῦχος-nak.⁵¹⁶ Tudjuk, hogy a κληροῦχος-okat az alacsony jövedelmű thések és a zeugitések osztályából sorsolták, ráadásul ebbéli minőségükben is csak meglehetősen szerény, mindössze évi két mina bevételre tehettek szert, amit ki-ki kénytelen volt a saját

---

⁵¹³ SCHINDEL 1979: 6–8 hasonló gondolatmenet alapján jut a Kr. e. 422–413 időpontra.

⁵¹⁴ A κληροῦχος-ok betelepítése miatt a földbirtokból származó bevétel önmagában nem lehetett számottevő, viszont egy helyi igényekhez alakított, évtizedes kapcsolatrendszerrel bíró kereskedelmi vállalkozás annál inkább.

⁵¹⁵ Mivel a vádlott az útitársát ἄκόλουθος-ként említi, ezzel szemben a vallatásnak alávetett rabszolga mint δοῦλος szerepel, a szóhasználat alapján feltételezzük, hogy a Héródész rokonainak értesítésével megbízott kísérő ugyan alacsonyabb társadalmi helyzetű, de szabad ember volt. Rajta kívül Euxitheos bizonyára magával vitt legalább egy rabszolgát is, aki a sikertelen kutatás után tovább utazott vele Ainosra. GAGARIN 1989: 41 szerint a Mytilénébe visszaküldött kísérő rabszolga volt.

⁵¹⁶ A javaslatot, mely az ellenérvek dacára (főleg ROUSSEL 1932: 813–822; ROUSSEL tételeit részletesen cáfolja SCHINDEL 1979: 9–11) elfogadhatónak látszik, először BLASS 1887: 175, 1. jegyzet vetette fel. Kétségtelen, hogy a beszéd Héródész polgárjogának kérdését *expressis verbis* nem érinti, de az áldozat athéni illetőségét leszámítva nem látunk elfogadható magyarázatot a tényre, hogy a pert Athénban tartották.

erejéből gyarapítani.⁵¹⁷ Egy ilyen alkalmat próbálhatott kihasználni Héródész, mikor a haszon reményében vállalkozott a végzetesnek bizonyuló thrákiai kirándulásra. Euxitheos maga is többször célozgat az áldozat anyagi helyzetére: a gyilkosság lehetséges indítékainak számba vétele során szinte vérig sértődve utasítja vissza a haszonszerzés lehetőségének még a gondolatát is, közben Héródész rokonainak állítólagos nyereszkeskedési szándéka érvelésének egyik visszatérő motívuma. Az áldozat vagyoni helyzete felvet egy jelentéktelennek látszó, ám az eljárás jellegét döntően érintő kérdést: volt-e Héródésznek kísérője? Ha figyelembe vesszük, hogy a jelentős bevétellel kecsegtető fogolycserének az áldozatot nem számítva legalább négy szereplője a hajón tartózkodott (a többes számú főnevek használata miatt legkevesebb két hadifoglyot [ἀνδράποδα] és két vevőt [Θραῖκες] feltételezünk), valószínűtlennek tűnik, hogy Héródész egymagában indult volna útnak. Ugyanakkor legfeljebb másodmagával utazhatott, mert harmadik társ esetén nem tudunk magyarázatot adni arra, hogy miért Euxitheos kísérőjének kellett értesítenie a hozzátartozókat. Bár a beszéd a foglyok és a thrák vevők sorsával kapcsolatban nem árul el semmit, fentiek alapján feltételezzük, hogy Héródész eltűnése után a társa vette át az üzlet további bonyolítását: a kutatás idején őrizte a foglyokat (ezért nem tudott visszatérni Mytilénébe), majd Ainosba utazott és átvette a váltságdíjat. Mindez annyit jelent, hogy az áldozat rokonait nem érte anyagi veszteség, ennek megfelelően kártérítésre sem tarthattak igényt. Tudjuk, hogy a fedélzetes hajó, ahol a szereplők a kényeszerű várakozás óráit töltötték, Mytilénébe ment, a vádlók pedig a hajó megérkezését követően előállítottak két férfit (Euxitheos csak „emberként” [οἱ ἄνθρωποι] emlegeti őket), egy szabadot (ἐλεύθερος) és egy rabszolgát (δοῦλος), akiket némi időkülönbséggel kínvallatásnak vetettek alá. A két férfi kiléte adatok híján nem tisztázható megnyugtatóan. A szabad ember nyilvánvalóan nem lehetett athéni polgár, ebben az esetben ugyanis a vádlók vele szemben nem élhettek volna a kínzás eszközével.⁵¹⁸ Euxitheos mindössze annyit árul el róla, hogy egy hajón utaztak (ἐν τῷ αὐτῷ πλοίῳ πλέων), mindvégig mellette volt és a társaságában tartózkodott (παρὼν διὰ τέλους καὶ συνὼν μοι), de már az első állítás is elegendő ahhoz, hogy

---

⁵¹⁷ Népszerű jövedelemkiegészítésnek számított a katonai szolgálat teljesítése, mert a Kis-Ázsiába vezetett gyakori hadjáratok alkalmával hadifoglyok ejtésére és fosztogatásra is lehetőség nyílt. Athén így többszörösen jól járt: Mytiléné árulására hivatkozva telepések jelenlétével hídfőállást teremtett Kis-Ázsia felé, biztosította egy stratégiai fontosságú hely katonai ellenőrzését, ugyanakkor egy szociálisan nehezen kezelhető réteg eltávolításával enyhített saját társadalmi feszültségein.

⁵¹⁸ BUSHALA 1968: 61–68.

kizárja a letartóztatottak azonosítását a fedélzetes hajó legénységével.⁵¹⁹ Ha nem számolunk szövegromlással,⁵²⁰ el kell fogadnunk, hogy a szabad ember a Mytilénéből Ainosba tartó hajón volt Euxitheos útitársa, aztán az utazást megszakítva a másik hajón visszatért Mytilénébe. Ennek megfelelően a szabad embert a vádlott mytilénéi kísérőjével (ἄκόλουθος) azonosítjuk.⁵²¹ A terhelő vallomást szolgáltató, majd később kivégzett rabszolga nem lehetett sem Héródés,⁵²² sem Euxitheos tulajdona,⁵²³ de nézetünk szerint olyan körülmény nincs, amely kizárná, hogy a rabszolga a fedélzetes hajó legénységéhez tartozott.⁵²⁴ A fedélzet nélküli hajó utaslistája tehát a következő: Héródés, Héródés kísérője, legalább két hadifogoly, legalább két thrák, Euxitheos, Euxitheos szabad kísérője, esetleg Euxitheos rabszolgája, legalább kétfős legénység. Mivel a hajó méretét nem ismerjük, nincs kizárva, hogy mind a legénység, mind az utasok létszáma nagyobb volt.⁵²⁵ Ha a fedélzetes hajó utasokat nem is szállított, legalább kétfős legénységgel (egyikük a kivégzett rabszolga) ebben az esetben is számolnunk kell. A gyilkosságra történő felbujtással gyanúsított Lykinos nem utazott a többiekkel. A szövegben található utalások alapján feltehetően athéni volt,⁵²⁶ esetleg Héródéshez hasonló maga is κληροῦχος.⁵²⁷

⁵¹⁹ Ennek ellenére ezt javasolja MAIDMENT 1941: 149 és 181; SCHEIDWEILER 1966: 319 és 321; SCHINDEL 1979: 8; HEITSCH 1984: 34.

⁵²⁰ Az ellentmondás kiküszöbölésére a πλέων (kb. „hajózva”) olvasat πίνων-ra (kb. „italozva”) történő javítását szorgalmazza LATTIMORE 1987: 502–504. Javaslat a 29. fejezet ἐπλέομεν („hajóztunk”) szavának ἐπίνομεν-re („iszogattunk”) történő általánosan elfogadott javításán nyugszik. Lásd: WEIL 1880: 150. A szöveg több ponton is rossz állapotban van, javításokra szorul. Vö.: ROBERTSON 1924: 368–369; DENNISTON 1933: 216; DOVER 1988: 36; SCHENKENVELD 1989: 474–476; DIGGLE 1994: 81–82.

⁵²¹ GAGARIN 1989: 59–62 ugyan azon az állásponton van, hogy a szabad ember Euxitheos kísérője volt, de mivel a Mytilénébe visszaküldött személyt korábban már rabszolgaként jelölte meg, nem tud kielégítő magyarázattal szolgálni arra kérdésre, hogy a szabad ember miért nem utazott tovább Ainosra.

⁵²² Ez esetben a vádlóknak nem kellett volna megvásárolniuk, márpedig 5, 47 szerint „*miután megvásárolták, megölték a férfit.*”

⁵²³ A tulajdonos hozzájárulása nélkül nem kerülhetett volna sor a vattatásra, arról nem is beszélve, hogy Euxitheos nem adta volna el a vádlóknak állítólagos cinkosát.

⁵²⁴ A rabszolga jogállása ellenére akár még a kapitányi tisztséget is betölthette CASSON 1971: 328 alapján. GAGARIN 1989: 62 mégis elutasítja a fenti azonosítás lehetőségét. Gondolatmenete a következő: a rabszolga vallomásának (akár igaz volt, akár nem) a bíróság előtt hihetően kellett hangoznia. Az állítólag közösen elkövetett gyilkosság minimális előfeltétele, hogy a tettestársak között huzamosabb ideje fennálló ismeretség legyen. Ha a rabszolga a fedélzetes hajó legénységéhez tartozik, akkor a közte és Euxitheos között fennálló kapcsolat csak véletlenszerű és alkalmi jellegű. A felvetés cáfolatához GAGARIN 1989: 37–38 saját maga szolgáltatt érveket.

⁵²⁵ A védelemnek az utazás során történt eseményekkel kapcsolatban felléptetett tanúi között lehettek kívülálló utasok is.

⁵²⁶ Erre utal, hogy Euxitheos szerint módjában állt volna, hogy Héródés ellen feljelentést tegyen (5, 61): „*bár megvolt a lehetősége, hogy peres eljárás keretei között, a törvényeik segítségével tegye tönkre.*” Vö. BLASS 1887: 175, 3. jegyzet.

⁵²⁷ SCHINDEL 1979: 13.

Maga a történet – a bűnösség kérdését leszámítva is – számos részletében homályos. Mindez egyrészt annak a rovására írható, hogy a védőbeszéd másodikként hangzik el, ezért Euxitheosnak nem szükséges megismételnie sem a vádbeszédben már elhangzott, sem a bíróság számára egyébként is ismert tényeket. Az ő feladata annyi, hogy a vád bizonyítékait és állításait lehetősége szerint cáfolja, illetve pontosítsa. Másrészt, szónoki beszédről lévén szó, nem árt némi óvatossággal fogadnunk a beszélő kijelentéseit, mert a mindenkori védelem elsődleges célja nem az igazság kiderítése, hanem a vádlott felmentése. Euxitheos beszámolója alapján a vád az eseményeket a következőképpen rekonstruálta: a vádlott Lykinos megbízásából előre megfontolt szándékkal meggyilkolta Héródést. Remélve, hogy a hosszú út során lehetősége nyílik a büntett elkövetésére, először rávette az áldozatot, hogy utazzanak együtt, majd a kényszerű várakozás ideje alatt leitatta, valamilyen ürüggyel lecsalta a hajóról, és egy kövel bezúzta Héródés fejét.⁵²⁸ A holttestet a rabszolga segítségével a tengerbe dobta.⁵²⁹ A gyilkosság sikeres végrehajtásáról levélben értesíteni próbálta Lykinost.⁵³⁰

A védelem a vádlóktól vélelmezett tények mindegyikére megpróbál kielégítő cáfolattal szolgálni, elsősorban az Antiphón-beszédek érvelési stratégiájában előszeretettel alkalmazott valószínűségeen alapuló (εἰκόσ) érvelés segítségével.⁵³¹ Az előre megfontolt szándék feltételezését Euxitheos a következőkre hivatkozva utasítja el: mind ő, mind az áldozat határozott céllal indult útnak,⁵³² és hogy egy hajón utaztak, az pusztán a véletlen műve, mint ahogy a tengeri viharral sem számolhatott előre.⁵³³ A gyilkosság elkövetésére nem volt indítéka.⁵³⁴ Egyrészt anyagi helyzete az ügy valamennyi szereplőjénél lényegesen jobb, ezért a haszonszerzés szándéka kizárható. Másrészt személyes ellentéte, vitás ügye nem volt Héródésszel, így a bosszú se jöhet szóba. Lykinosnak, aki állítólagos nézeteltérését jogi úton is rendezhette volna az áldozattal, nem volt lekötözöttje, tehát a szívésségből sem hajthatta végre a büntényt. A gyilkosság idejére alibivel rendelkezik, hiszen a szabad

---

⁵²⁸ 5, 26: „Azt állítják, hogy a szárazföldön halt meg, és én törtem be a fejét egy kövel.”

⁵²⁹ 5, 28: „Szerintük a tengerbe dobták.”

⁵³⁰ 5, 53: „Azt mondják, hogy találtak a hajón egy levélkét, amit én küldtem Lykinosnak arról, hogy megöltem a férfit.”

⁵³¹ Antiphón érvelési technikáját részletesen tárgyalja DUE 1980: 29–52.

⁵³² 5, 21: „Magam is a saját elhatározásomból, magánügyben vállalkoztam az útra.”

⁵³³ Euxitheos a körülmények kényszerítő erejét és a véletlen szerepét többször is nyomatékosan hangsúlyozza. 5, 21: „Úgy fordult, hogy egy viharba kerültünk, és emiatt kénytelenek voltunk kikötni” és „nem előre megfontolt szándékból történt, hanem sokkal inkább véletlen eredménye.” 5, 22: „kényszerhelyzetbe kerültünk” stb.

ember egyértelműen tanúsította, hogy éjszaka nem szállt le a fedélzetes hajóról.⁵³⁵ Az események különben sem történhettek úgy, ahogy a vád képzele: a szárazföldön nem találtak a gyilkosságra utaló nyomokat,⁵³⁶ és a holttest tengerbe süllyesztéséhez szükséges csónakkal sem tudnak elszámolni.⁵³⁷ Ha a gyilkosságot Euxitheos egyedül követte volna el, akkor nem lett volna olyan ostoba, hogy tanút hagyjon maga után, és bűntárs segítségét vegye igénybe a holttest eltüntetéséhez.⁵³⁸ Viselkedése sem gyilkosra vall: maga is megdöbben Héródész eltűnésén,⁵³⁹ a többiekkel együtt szorgalmasan kereste,⁵⁴⁰ végül saját kísérőjét küldte vissza Mytilénébe.⁵⁴¹

A vád két legerősebb pontja a levél és a rabszolga tanúvallomása. A levelet, melynek szövegét nem ismerjük,⁵⁴² Héródész rokonai bizonyára csatolták a vádirathoz. Egy efféle írásos bizonyíték akár perdöntő is lehetne, de a hitelességét illetően erős kétségeink vannak: józan ésszel nehezen képzelhető el, hogy egy hidegvérrel végrehajtott gyilkosság után a tettes ilyen súlyos hibát kövessen el. Ha már minden áron tudatni akarta volna Lykinosszal a történeteket, bőven elegendő lett volna a levél kézbesítőjének szóbeli beszámolója, esetleg egy virágnyelven fogalmazott írásos üzenet.⁵⁴³ Felkelhetné a gyanakvásunkat, hogy Euxitheos a bizonyíték jelentőségéhez képest feltűnően röviden és csak meglehetősen későn foglalkozik a levél kérdésével,⁵⁴⁴ de a védelem ezúttal csakugyan nincs könnyű helyzetben: valószínűségekre alapozott érvekkel kell megingatnia egy tárgyi bizonyíték hitelességét. Ugyanez a helyzet a rabszolga kínvallatása esetében: a „mesterségen kívüli bizonyítékok” (ἄτεχνοι πίστευς) kategóriába tartozó tanúvallomással a „mesterségen belüli bizonyítékok” (ἐντεχνοι πίστευς), vagyis a pusztá szóbeli tehetség áll szemben. Az alkalmazott technika azonban pontosan ellenkező: a rabszolga (és persze

---

⁵³⁴ 5, 57: „Mégis miért öltem volna meg ezt a férfit?”

⁵³⁵ 5, 26: „Egyáltalán el sem hagytam a hajót.”

⁵³⁶ 5, 27: „Sem egy szemtanú, sem egy vércsepp, sem egyéb nyom nem került elő.”

⁵³⁷ 5, 28: „Nem találták meg sem magát a csónakot, ahonnan a tetemet tengerbe dobták, sem egyéb nyomot.”

⁵³⁸ 5, 43: „Csak nem vagyok annyira ostoba, hogy a gyilkosságot egyedül terveltem ki, ne tudjon róla senki, minden kockázatot vállaltam, majd, miután elkövettem a tettet, tanúkat és cinkosokat veszek magam mellé.”

⁵³⁹ 5, 23: „Éppen olyan különösnek találtam az ügyet, mint a többiek.”

⁵⁴⁰ 5, 23: „Pontosan úgy kutattam utána, mint a többiek.”

⁵⁴¹ 5, 24: „Hajlandó voltam a saját kísérőmet elküldeni.”

⁵⁴² Ha a levél a vádlott szerepének hangsúlyozása nélkül pusztán csak ismertette volna történeteket (“Héródész eltűnt”), nem sokat nyomott volna a latban. Mindenképpen tartalmaznia kellett egy Euxitheos bűnösségét igazoló kijelentést (“megöltem Héródész”).

⁵⁴³ A rabszolga tanúvallomása és a levél szövege közti állítólagos ellentmondást (5, 54) EDWARDS 1985: 103-hoz hasonlóan szóbeli fogásnak tartjuk.

⁵⁴⁴ A levélről először csak az 53. fejezetben hallunk és a kérdés tárgyalása az 56. fejezetben már be is fejeződik.

a szabad ember) vallomása a beszéd legtöbbször felbukkanó motívuma.⁵⁴⁵ Mindezt az Antiphón beszédeire jellemző sajátos szerkesztésmód teszi lehetővé.⁵⁴⁶ A terjedelem ellenére Euxitheos védekezése röviden összefoglalható: a rabszolga részben a kínzás hatására, részben a szabadsága elnyerésének reményében⁵⁴⁷ a vádlók nyomására tett terhelő vallomást, amit azonnal visszavont, mielőtt felismerte, hogy rászedték. Héródész rokonainak szándékát jól mutatja, hogy a rabszolgát először megpróbálták lekenyerezni és a kínvallatást csak később alkalmazták,⁵⁴⁸ továbbá, hogy a férfit még a tárgyalás előtt kivégeztették.

Bár az ügy részleteinek hiányos ismerete miatt a bűnösség kérdésében csak találgatásokra szorítkozhatunk, összességében mégis hajlamosak vagyunk hinni Euxitheos ártatlanságában. Benyomásunk csak erősödik, ha a tárgyalás eljárásjogi problémáit tesszük vizsgálat tárgyává, annál is inkább mert meggyőződésünk, hogy ezen a területen a vádlott állításainak igazságértékét nem kérdőjelezhetjük meg. Könnyen meglehet, hogy Euxitheos az események rövidre fogott ismertetése során elhallgatott, vagy legalábbis nem a jelentőségüknek megfelelően hangsúlyozott bizonyos tényeket. Feltűnő az is, hogy bár sokszor léptet fel tanúkat, a vallomások semmi olyat nem bizonyítanak, ami perdöntő, vagy akár csak a vád részéről vitatott lehetne.⁵⁴⁹ Az eljárással kapcsolatos kifogásait azonban el kell fogadnunk! Teljességgel kizárt, hogy Euxitheos az ügyben intézkedő személyek, a tényeket pontosan ismerő bíróság és a vádlók színe előtt ebben a kérdésben bármilyen valótlanságot állítson, sőt, még a legkisebb csúsztatás is könnyen a vesztét okozhatta volna.

Hogy tisztán láthassuk, mit is sérelmez a vádlott, idézzük fel a gyilkossági ügyekben alkalmazott eljárás, a δίκη φόνου szokásos menetét! Szabad ember meggyilkolása esetén a vádemelés joga kizárólag az áldozat hozzátartozóit, jelen

---

⁵⁴⁵ A kínvallatás először a 29. fejezetben kerül elő. A szórványos említésektől eltekintve a vallomások kérdését tárgyalják a 30–42 és 46–51 közti szakaszok.

⁵⁴⁶ Antiphón esetében a szónoki beszéd hagyományos tagolása nem alkalmazható. Az elbeszélő rész és a bizonyítás között sehol nem húzhatunk éles határvonalat, továbbá mindhárom gyilkossági ügyben elhangzott törvényszéki beszéd közvetlenül a bevezetés után tartalmaz egy ún. προκατασκευή egységet (1, 5–13; 5, 8–19; 6, 7–10), melyben a beszélő a peres ellenfélnek az ügyben tanúsított magatartását és célját vizsgálja. Vö.: REUTER 1903: 481–497 és REUTER 1904: 348–356, valamint GAGARIN 1990b: 22–32.

⁵⁴⁷ 5, 30: „Hallgatott rájuk és ellenem tanúskodott.”; 5, 31: „Részben abban a hiszemben, hogy elnyeri a szabadságát, részben, mert azonnal szabadulni akart a kínzástól.”; 5, 33: „De miután rádöbönt, hogy meg fog halni, akkor már az igazat kezdte vallani.”

⁵⁴⁸ 5, 30: „De csak jó néhány nappal később vetették kínvallatás alá, egészen addig pedig maguk mellett tartották.”

⁵⁴⁹ A tanúvallomásokról részletesen lásd: GAGARIN 1986: 57–78. Vö.: TULIN 1992: 21–24.

esetben Héródés rokonait illette meg. A rokonoknak elvben fel kellett keresniük az archón basileust, aki ha megalapozottnak találta a keresetet, elfogadta, és a vádemelés tényét kihirdette. A tárgyalás előtti három egymást követő hónapban a törvény értelmében három előzetes meghallgatásra (προδικασία) kellett sort keríteni, hogy a felek pontosan megismerhessék egymás álláspontját. A tárgyalás kezdetén mindkét félnek esküt kellett tennie az általa képviselt vélemény igazolására. Mivel a rokonok szándékos emberöléssel vádolták Euxitheost, elvileg az ilyen ügyekben illetékes Areiospagos jogosult a tárgyalás levezetésére és az ítélethozatalra. Rituális okokból a pert szabad ég alatt kellett tartani. Gyilkossági ügy esetén a bíróság nem mérlegelhetett (ἄγων ἀτίμητος). A gyanúsított, ha elkerülte a törvényben tiltott helyeket, szabad lábon védekezhetett, letartóztatására csak rendkívüli esetben került sor. Ilyen rendkívüli esetnek számított, ha a vádlott a vád kihirdetését követően az agorán vagy más számára tiltott helyen mutatkozott,⁵⁵⁰ vagy ha olyan személy tartózkodott az agorán és a tiltott helyeken, aki ellen vádiratot ugyan nem nyújtottak be, de akiről köztudott volt, hogy gyilkosságot követett el,⁵⁵¹ illetve, ha a gyilkosság vádja elől önkéntes száműzetésbe vonuló személy Attika területére lépett.⁵⁵² A gyanúsított letartóztatása (ἀπαγωγή) ilyenkor a tizenegyek feladata volt. Szabályszerű eljárás esetén tehát Euxitheosnak az Areiospagos előtt kellett volna védekeznie, miután végighaladt a vázlatosan ismertetett ügymenet egyes állomásain. Csakhogy nem ez történt!

A vádlott először a bírák jóindulatának megszerzését célzó bevezetőjét követő προκατασκευή szakaszban (8–19), majd később beszéde zárszavában (85–96) szokatlanul terjedelmes támadást intéz Héródés rokonai ellen, melyben alapjaiban kérdőjelezi meg a per törvényességét. Mint szavaiból kiderül, a tárgyalás nem a gyilkossági ügyekben alkalmazott δίκη φόνου, hanem az ἀπαγωγή (kb. „előállítás”, „letartóztatás”) gyűjtőnéven ismert rendkívüli eljárás egyik a esetének, az úgynevezett ἐνδειξις κακούργων-nak (kb. „feljelentés vagyonellenes bűncselekményt elkövetők ellen”) a szabályai szerint folyik.⁵⁵³ A κακούργος főnév (szó szerint: „gonosztevő”) mint összefoglaló kategória egyaránt magába foglalja a közönséges

---

⁵⁵⁰ D. 24, 105.

⁵⁵¹ Lys. 23, 85–87; D. 23, 80.

⁵⁵² D. 23, 28–31.

⁵⁵³ 5, 9: „Gyilkossági ügyben védekezem, holott a vádiratban vagyonellenes bűncselekménnyel vádoltak.”

tolvajt (κλέπτης),⁵⁵⁴ az útonállót (λωποδύτης), egy rabszolga eltulajdonítóját (άνδραποδιστής), valamint a betörőt (τοιχωρύχος),⁵⁵⁵ vagyis a vagyonellenes bűnelkövetőket, de nem terjed ki a gyilkossággal vádolt személyekre.⁵⁵⁶ A κακοῦργος-okkal szemben alkalmazott fellépés az egyes esetek jellegzetességeihez alkalmazkodva többféleképpen történhetett. Az ἀπαγωγή, mely ezúttal nem a letartóztatás pusztá aktusát jelenti, hanem egy speciális eljárásjogi terminus, mikor a sértett testi erőszak alkalmazásával személyesen viszi az elkövetőt az illetékes tisztviselő színe elé. Ha ez a megoldás nem volt vállalható, a károsult két lehetőség között választhatott: vagy segítséget kért és a túlerő támogatásával vezette el a bűnöst (ἐφήγησις), vagy pedig feljelentést tett (ἔνδειξις) a tizenegyek testületénél, akik intézkedtek az ügyben. Utóbbi történt Euxitheossal is. A letartóztatásnak mindhárom esetben alapfeltétele volt, hogy az őrizetbe vett κακοῦργος bűnössége mindenki számára egyértelmű és nyilvánvaló (ἐπ’ αὐτοφώρῳ) legyen.⁵⁵⁷ A peres felek a tárgyalás során mindhárom esetben csak egy-egy alkalommal szólalhattak fel.⁵⁵⁸

Euxitheos részletesen sorra veszi (5, 18), hogy az eljárás felcserélése miatt milyen sérelmeket szenvedett. Bebörtönzése amellet, hogy lemoshatatlan szégyenfoltot ejtett családjá becsületén (ὄνειδος τοῖς ἑμοῖς προσήκουσιν), testileg-lelkileg összetörte (κακοπαθεῖν τῷ σώματι), barátait megfélemlítette (τοὺς φίλους προθυμοτέρους τούτοις τὰ ψευδῆ μαρτυρεῖν ἢ ἑμοῖ τάλθηῃ), ráadásul megakadályozta, hogy személyesen intézkedhessen az ügyben (μὴ διαπράσσεσθαι τᾶμαυτοῦ πράγματα). További szabálytalanság, hogy a vádlók és a vád tanúi nem tették le az ebben az esetben szokásos esküt.⁵⁵⁹ A tárgyalás nem az ügyben illetékes Areiospagos, hanem a héliiaia színe előtt zajlik. Ez pedig, ha az óvatos Euxitheos nem is meri kimondani, számára nem éppen kedvező fordulat, hiszen a tapasztalt, törvényekben kellően jártas hajdani főtisztviselőktől feltehetően körültekintőbb elbánásra számíthatott volna, mint a nem egyszer a végletekig elfogult és nyilvánvalóan kevésbé gyakorlott athéni átlagember részéről. A bíróság megváltoztatása egyszersmind szakrális szempontból is aggályos, mivel a tárgyalás

---

⁵⁵⁴ D. 24, 113.

⁵⁵⁵ Arist. Ath. 52, 1; D. 35, 47.

⁵⁵⁶ HANSEN 1981: 21–30 Aisch. 1, 90 alapján feltételezi, hogy a gyilkosokat (άνδροφόνος) is a κακοῦργος-ok közé sorolták. A kérdéses szöveghely szerintünk általánosabban fogalmaz, fenti következtetés levonását nem teszi lehetővé. Vö.: MANUWALD 1995: 49. 3. jegyzet.

⁵⁵⁷ A terminus pontos jelentéséről lásd: HARRIS 1994: 129–146.

⁵⁵⁸ Az eljárást részletesen tárgyaló alapmű: HANSEN 1976.

⁵⁵⁹ 5, 12: „A vádló eskütétel nélkül vádaskodik ellenem, a tanúk eskütétel nélkül tanúskodnak ellenem.”

nem szabad téren, ráadásul éppen az agorán folyik (5, 10: ἐνταυθοῖ πεποιήκασι τὴν κρίσιν ἐν τῇ ἀγορᾷ). A vádlók esélyeit az is növeli, hogy mivel nem a δίκη φόνου keretében nyújtották be a vádiratot, nyitva hagyták a lehetőséget egy későbbi, ezúttal már csakugyan gyilkossági vád benyújtása előtt.⁵⁶⁰ Így a vádlott még felmentő ítélet esetén sem lehet biztos megmenekülésében. És ami végképp átlép mindenféle törvényadta kereten, a vádlók még az általuk indított eljárás szabályait is megszegték, amennyiben indítványozták, hogy a büntetés megállapítása mérlegelés alapján (ἄγων τιμητός) történjen, vagyis a bíróság válasszon a vád és a védelem által javasolt büntetés közül.⁵⁶¹ Mivel az ἔνδειξις κακούργων során elmarasztalt vádlottak büntetése szintén kötelezően halál volt, felmerülhet a gyanú, hogy a vádlók nem is annyira az elhunytak kívántak elégtételt szolgáltatni, mint inkább a gazdag ifjú vagyonára pályáztak. Az eljárásjogi hibákat pedig azzal tetőzték be, hogy nem tették lehetővé Euxitheos számára, hogy az ἔνδειξις κακούργων szabályainak megfelelően három kezes állításával mentesüljön a börtöntől.⁵⁶²

Első pillantásra kézenfekvőnek tűnik az a megoldási javaslat, miszerint szó sincs jogsértésről, mert gyilkossági ügyben kizárólag athéni polgár bevádolása esetén alkalmaztak a δίκη φόνου-t, idegen, vagyis nem athéni vádlottal szemben viszont pontosan úgy jártak el, mint Euxitheos esetében tették.⁵⁶³ De ha az ügymenet teljesen szabályszerű volt, akkor mi indokolja a védelem indulatos kirohanását? Ráadásul sem a fennmaradt szónoki beszédekben, sem egyéb forrásban nem találunk példát olyan esetre, mikor egy szabad jogállású idegennel szemben gyilkossági ügyben ἔνδειξις

---

⁵⁶⁰ 5, 16: „Módomban áll kijelenteni, hogy a vagyonellenes bűncselekmény vádja alól tisztáztam magam, nem pedig a gyilkosság bűnében.”

⁵⁶¹ 5, 10: „Mérlegelést kértek ellenem.”

⁵⁶² 5, 17: „Bár szándékomban állt, hogy a törvény előírásának megfelelően három kezeset állítsak, ők úgy intézték, hogy ezt se álljon módomban megtenni.”

⁵⁶³ Így MAIDMENT 1941: 151 és HEITSCH 1984: 79 a beszédben a κακούργος kifejezés nem a vagyonellenes bűncselekményt elkövetők jogi terminusaként magyarázza, hanem köznyelvi fordulatnak érti. Véleménye szerint az euboiai Chalkis és Athén szerződésben rögzített kapcsolatának (IG I³ 40) analógiájára feltételezhetünk egy Athén és Mytiléné közötti szövetségi szerződést is, mely szavatolja az eljárás törvényességét. Létezik ugyan a két városállam kapcsolatát valamilyen formában szabályozó szerződés (IG I³ 66), de a bizonytalan datálású, erősen romlott szöveg semmilyen, ügyünk szempontjából érdekes adatot nem tartalmaz. Vö.: MERITT 1954: 359–368. Az ügy ἄγων τιμητός jellegét HEITSCH 1984: 44 sajátos módon hártja: az ἐποίησαν igealak aoristosából előidejűségre (!) következtet és a vádnak az ítélet mérlegelésére vonatkozó kérelmét az eljárás egy korábbi, már nem aktuális szakaszába számúzi. Volonaki 2000: 153–176 az eljárást a Kr. e. 4. század utolsó harmadában bevezetett újításnak tartja, amit talán éppen Euxitheos esetében alkalmaztak először. Javaslatát nem bizonyítja, a τιμησις-t nem magyarázza. Szellemes az eljárást szintén törvényesnek tartó GERNET 1923: 104 felvetése, aki Euxitheos kifakadásában (5, 9: „Ilyen még soha senkivel nem történt ezen a földön”) szónoki leleményt sejt. Szerinte a ravasz megfogalmazás mindössze annyit jelent, hogy az eljárást athéniakkal szemben nem alkalmazták. Nem erről árulkodik az Amphitropé démosból való athéni Menestratos esete (Lys. 23, 55–57).

κακούργων-t alkalmaznak. Egy másik megközelítés szerint az eljárás azért indokolt, mert nem is gyilkossági ügyről van szó, hanem vagyonellenes bűncselekményről.⁵⁶⁴ Csakhogy a vádlott a beszéd során mindvégig a gyilkosság vádja alól próbál szabadulni: anyagi kárról és kártérítésről egyetlen szó sem ejt. Közelebb járhatunk az igazsághoz, ha a rendkívüli eljárást a vád tudatos törekvésével kötjük össze.⁵⁶⁵

Két kérdésre kell magyarázatot találnunk. Mi volt a vádlók célja a szabálytalan eljárás kezdeményezésével? Hogyan tudták a nyilvánvalóan törvénytelen szándékukat megvalósítani? Előbbi kérdésre egyszerűnek tűnik a válasz: Héródész rokonait haszonlesés ösztönözhetette. Ha csak bosszúra vágnak, akkor a törvényes eljárás, a δίκη φόνου is elegendő lett volna számukra. A hasznot azonban véleményünk szerint nem valamiféle kétes jogosultságú kártérítésből remélték, hanem a gazdag mytilénéi megszarolásából. Olyan helyzetbe akarták hozni Euxitheost, hogy ne legyen más választása, mint a peren kívüli egyezség. Egy δίκη φόνου kevés lett volna ahhoz, hogy kellően sarokba szorítsák, a bebörtönzéssel járó meghurcolás viszont nemcsak a menekülésnek vetett gátat, hanem testileg-lelkileg is könnyen megtörhette a fiatalembert. A terv kockázatát az jelenti, ha a fiú mégis erősebbnek bizonyul a vártnál, mert az egyszer már megindított eljárást csak komoly erkölcsi veszteség árán lehet megállítani. Ezt a lehetőséget küszöböli ki a τίμησις kérelmezése: így egészen az utolsó pillanatig kivárhattak. Ha Euxitheos elfogadja az alkut és fizet, akkor a vád nem kér a fejére halálbüntetést, ha ellenáll, hadd vesszen! Hangsúlyozzuk, hogy mindez pusztán feltevés, amit bizonyítani jellegénél fogva nem lehet, de nézetünk szerint olyan feltevés, mely a védelem érveivel összhangban elképzelhető magyarázattal szolgál az ellentmondásos eseményekre. De hogyan tudták keresztül vinni a vádlók a jogsértő eljárást?

Feltételezésünk szerint az ügyben Euxitheos mytilénéi származásának döntő szerepe volt. A stratégiai szempontból rendkívül kedvező fekvésű Mytiléné a peloponnésosi háború első szakaszában kulcsfontosságú tagja volt az Athén irányítása alatt működő szövetségi rendszernek, a két városállam kapcsolatát mégsem nevezhetjük felhőtlennek. Mytiléné már a háború kirobbanása előtt elpártolást

---

⁵⁶⁴ A javaslat feltételezi, hogy a családnak nem sikerült behajtania a váltságdíjat Héródész hadifoglyaiért, mert egyéb anyagi veszteséggel nem számolhatunk. SCHINDEL 1979: 25 a rabszolgák törvénytelen kisajátításának (ἀνδροποδισμός) vádját veti fel.

⁵⁶⁵ MANUWALD 1995: 54–56 szerint a vádlók célja kettős volt: Euxitheos megbüntetése mellett anyagi jóvátételt is reméltek. Mivel gyilkossági vád kezdeményezésével utóbbiról le kellett volna mondaniuk, szabálytalan eljárást indítottak. Szándékuk az volt, hogy Euxitheosra is érvényesítsék a vagyonellenes bűncselekményért elítéltek kétszeres nagyságú kártérítési kötelezettségét, aztán kivégeztessék.

tervezett, de csak Kr. e. 428-ban került sor a nyílt szembeszegülésre. A felkelés történetét Thukydidész tragikus színekkel ecseteli,⁵⁶⁶ fő okaként pedig Athénnek a szövetségeseivel szemben mutatott erőszakos magatartását jelöli meg. A függetlenségét féltő Mytiléné Spártához fordult támogatásért, de az ígért segítség késett, így az ostromzárral körülvett és kiéheztetett város kénytelen volt letenni a fegyvert. A feldühödött Athén véres megtorlást akart: úgy döntöttek, hogy nemcsak a megbánást tolmácsolni igyekvő követeket, hanem a város teljes férfilakosságát kivégzik, a gyerekeket és nőket pedig eladják rabszolgának. Már útnak is indult a hajó, hogy a Mytilénében a nép parancsát váró hadvezérrel, Pachésszel közöljék a határozatot, mire a közhangulat felengedett annyira, hogy készek voltak újratárgyalni az ügyet. Kleón, az általános kivégzés ötletének szülőatyja változatlanul a legsúlyosabb ítéletet követelte, míg Diodotos enyhébb és igazságos döntés mellett érvelt. A hagyomány szerint mindössze néhány szavazaton múlt Mytiléné megmenekülése, és csak az utolsó pillanatban sikerült megakadályozni a vérfürdőt. A büntetés persze nem maradt el: a lázadás vezetőit, mintegy ezer főt, kivégeztették, Lesbos megművelhető földterületét 2700 egyenlő parcellára osztották, és az egyes birtokok feletti haszonélvezeti jogot sorsolás útján kijelölt és betelepített athéniekre ruházták. Ők voltak a sokat emlegetett κληροῦχος-ok, akiknek a korábbi tulajdonos kénytelen volt bérleti díjat fizetni, ha családját és önmagát továbbra is saját földjéből kívánta eltartani. Az események következtében nemcsak Athén és Mytiléné szövetségi viszonya változott meg, hanem a két állam polgárainak hétköznapi kapcsolata is jóval feszültebbé vált a korábinál. Athén nehezen bocsátotta meg az árulást, ez pedig kapóra jött Héródész rokonainak.

Itt utalunk a beszéd Euxitheos apjával foglalkozó részeire (74–80), ahol a szerző röviden ugyan, de annál nagyobb nyomatékkal hangsúlyozza a család rendíthetetlen hűségét Athén felé. A kérdésnek semmi köze sincs a bűntényhez, de hogy mégis szóba került, abból arra következtetünk, hogy a vádbeszéd jelentékeny terjedelemben tárgyalta Euxitheos családjának előéletét, a kívánt hatás elérése érdekében kellően felnagyítva az Athén elleni felkelésben játszott szerepüket.

Az anyagiakon túl a vádlókat minden bizonnyal bosszúvágy is fűtötte. Hogy a jogosnak érzett büntetés esetleges elmaradása miatti félelem, vagy az anyagi haszon elvesztésének kockázata volt-e nagyobb, nem tudhatjuk. Héródész rokonai bizonyára

---

⁵⁶⁶ Th. 3, 1–50.

féltek, hogy szabályos ügymenet esetén a vádlott nem jelenik meg a tárgyaláson, vagy távozik a második beszéd előtt vállalva az önkéntes száműzetést. Utóbbi pedig még akkor sem igazi büntetés, ha hatálya nemcsak Athénra, hanem Mytilénére is vonatkozik, mert apjánál Ainosban biztos menedékre lelhetett volna. Elindították az ἔνδειξις κακούργων-t, vagyis a tizenegyeknél feljelentették és letartóztatták a vádlottat. Ha a tizenegyek testületében fel is merült a kétely az eljárás jogszerűségét illetően, aggályaikat gyorsan levetkőzték, elvégre az eljárás alkalmazhatóságának vizsgálata nem volt feladatuk, és különben is csak egy mytilénéiről volt szó. Az Euxitheost ért sérelmek ettől kezdve szinte kivétel nélkül a két eljárás különbségeiből fakadnak. Egyedül a kezesállítás elmaradásának oka lehet kérdéses, de alighanem ez ügyben sem lehetett túl nehéz rávenni a tizenegyeket, hogy ne alkalmazzák az egyébként rendszeres gyakorlatot, mert a gazdag mytilénéi könnyen vásárolhatna magának három embert, akiket kezeseként felléptetve lehetősége nyílna a szökésre. A vádlott számára mégsem az eljárás kellemetlenségei jelentették a legnagyobb veszélyt, hanem a bíróságban ülő polgárok előítélete.

Könnyen elképzelhetjük, hogy a Mytiléné elpártolását gyalázatos és indokolatlan árulásnak tekintő athéni átlagpolgár milyen érzelmeket táplált egy rebellis mytilénéivel szemben – főleg ha az a mytilénéi fiatal, gazdag, és egy athéni meggyilkolásának vádjával áll a bíróság előtt. A per végkimenetelét nem ismerjük, de annyit leszögezhetünk, hogy Antiphónnak Euxitheos védelmével igen nehéz dolga akadt.

5. A kórista⁵⁶⁷

A Kr. e. 5–4. századi Athénban a számos helyi jellegű fesztivál mellett minden évben három nagyszabású, előadásokkal egybekötött ünneppsorozatra került sor. A télvíz idején rendezett Lénaiát (Gamélion hónap, kb. január) előbb a kora tavaszi Dionysia (Elaphébolion, kb. március) követte, majd harmadikként, már a nyárelőn tartották az Apollónnak szentelt Thargélia (Thargélion, kb. május) ünnepélyt. Míg a Lénaia során tragédia- és komédia-előadásokat mutattak be, a Dionysión pedig ezen felül még fiúk és férfiak dithyrambos-kórusainak is tapsolhatott a közönség, addig a minket ezúttal közelebről érdeklő Thargélia műsora kizárólag fiú- és férfikórusok versenyéből állt.⁵⁶⁸

A kórustagok toborzása, válogatása és az előadás igényes betanítottása éppúgy a kijelölt χορηγός (chorégos = karvezető) feladata volt, mint ahogy a mintegy nyolc hetes felkészülési időszak és a bemutató valamennyi költsége is őt terhelte. A karvezetőket a Lénaián az archón basileus, illetve öt phylé, a Dionysión pedig az archón és mind a tíz phylé nevezte meg. A Thargélián versenybe induló öt férfikórus chorégosát öt különböző phylé nevezte meg, a szintén öt fiúkórus felállításával pedig a másik öt phylé bízott meg újabb öt személyt. A tetemes kiadások és nagy felelősség ellenére a leiturgia (kb. „*a gazdagabb polgárok önkéntes hozzájárulása az állami kiadásokhoz*”) ezen formája komoly társadalmi rangot jelentett: a chorégosok többnyire megtisztelve érezték magukat, hogy személyük képviseli a phylét, s ennek megfelelően fáradságot és pénzt nem kímélve igyekeztek diadalra juttatni a gondjukra bízott társulatot.⁵⁶⁹

Egy ilyen, név szerint nem ismert chorégos a vádlottja annak a különös pernek is,⁵⁷⁰ melyet a peloponnésosi háború alatt, a Nikias nevéhez fűződő tiszavirág életű békeszerződés megkötése után minden bizonnyal két évvel, Kr. e. 419-ben rendeztek,⁵⁷¹ és amelyről a kézirati hagyományban hatodikként számozott beszéd, a

---

⁵⁶⁷ A beszéddel foglalkozó önálló kiadások, kommentárok és tanulmányok: BRINKMANN 1888; WILAMOWITZ-MOELLENDORFF 1900: 398–416; TEN BERGE 1948; FREEMAN 1952: 85–94; BARIGAZZI 1955b; ERBSE 1961: 17–35; HEITSCH 1980.

⁵⁶⁸ Arist. Ath. 56, 3; 57, 1.

⁵⁶⁹ MACDOWELL 1989: 65–77.

⁵⁷⁰ RAUBITSCHKE 1954: 69, 10. jegyzet szerint a chorégos a Képhisia-beli Euktémón lehetett. PA 5759. Vö.: Is. 6, 14. *Contra* DAVIES 1971: 530 és 594.

⁵⁷¹ A datálás alapja Ant. 6, 45 utalása a tanács üléskezési rendjére. ALY 1929: 160–161; MAIDMENT 1941: 236–237; TEN BERGE 1948: 303 elfogadja a beszéd keletkezési évét, míg VOLLGRAF 1948:

chorégos védőbeszéde tudósít.⁵⁷² Az ügy alapjául szolgáló tragikus esemény története a következőképpen rekonstruálható.

Egy jómódú, befolyásos, negyvenedik életévét már betöltött férfi megbízást kapott, hogy a közlegő Thargélián az Erechtheis phylé színeiben versenybe szálló fiúkórus felállításának költségeit viselje.⁵⁷³ A kórustagok válogatása zökkenőmentesen zajlott, és bár a törvény elvileg még kényszerítő eszközök alkalmazására is lehetőséget biztosított, ha a szülők kifogással éltek volna fiuk szereplését illetően, ez alkalommal semmilyen rendkívüli intézkedésre nem volt szükség.⁵⁷⁴ Nem is csoda, hiszen a chorégos az adott évben egyszer már tanúbizonyságot tett alkalmasságáról és lelkiismeretességéről a Dionysiára kiállított kar felkészítése során. Önmagáért beszél, hogy bár nem kötelezhatték volna ugyanabban az évben egy újabb chorégia teljesítésére, esze ágában sem volt visszautasítani a felkérést.⁵⁷⁵

A fiúkat most is saját házában szállásolta el, a próbákat Pantaklés, a szerződöttetett énekmester felügyelte, és még az énekesek étrendjét is külön szakértő állította össze. A betanítási időszak alatt azonban a chorégost éppen egy fontos per előkészületei kötötték le. Mivel keresete, melyet két ismert állami hivatalnok, Aristión és Philinos ellen állami vagyon elsikkasztásának vádjával nyújtott be, a végső szakaszba ért, felkérte vejét, Phanostratot,⁵⁷⁶ hogy két további segítő, a szintén Erechtheis phylébe tartozó Ameinias,⁵⁷⁷ valamint a Kekropis phylét képviselő meg nem nevezett személy közreműködésével helyettesítse elfoglaltságai idejére. Az események azonban váratlanul szerencsétlen fordulatot vettek. A kórus egyik tagja, bizonyos Diodotos torokbántalmái miatt gyógykezelésre szorult.⁵⁷⁸ A házigazdák orvosságot itattak vele, de a szer nem segített, sőt, az elfogyasztása után Diodotos meghalt.

261–263 szerint a helyes időpont Kr. e. 411. *Contra* DOVER 1950: 44, 1. jegyzet és 60; ERBSE 1961: 19–20.

⁵⁷² JEBB 1893: 62 a második védőbeszédnek tartja, de Ant. 6, 14 alapján helyes FREEMAN 1952: 85 javítása *első* védőbeszédre.

⁵⁷³ TEN BERGE 1948: 154–155.

⁵⁷⁴ Vö. X. Hier. 9, 4.

⁵⁷⁵ Lys. 21, 3 szerint egy fiúkórus betanításának költségei meghaladták a tizenöt minát.

⁵⁷⁶ PA 14093, illetve ha a chorégos csakugyan azonos Euktémónnal: PA 14103.

⁵⁷⁷ Először JERNSTEDT 1880: 76 javasolta az Ameinias nevet a néhány kódexben szereplő Amynias variáns helyett, az N és A kéziratok Ἄμηνιωνόν olvasatát Ἄμεινίον ὄν-ra javítva.

⁵⁷⁸ A kéziratokban a beszéd előtt található tartalmi összegzés, a hypothesis ismeretlen szerzője szerint Diodotos valamilyen „hangjavító” szert kapott. A beszédből nem derül ki, hogy miért volt szükség, vagy szükség volt-e egyáltalán az orvosságra.

Az elhunyt hozzátartozói a temetést követően Diodotos bátyjának, Philokratésnek a vezetésével felkeresték a gyilkossági ügyben illetékes archón basileust és bevádolták a chorégost.⁵⁷⁹ A tisztviselő azonban formai kifogásra hivatkozva megtagadta az eljárás elindítását. Elutasításának alapja az ismert szabály, miszerint a tárgyalás előtt a törvény kötelezően előírt három egymást követő hónapban tartott három előzetes meghallgatást, márpedig ezek levezetését a basileus nem tudta vállalni, mert hivatali idejéből már csak két hónap volt hátra. A vádemeléstől így átmenetileg megmenekült chorégost semmi nem akadályozta abban, hogy tovább élje hétköznapi életét. Így is tett, és hamarosan sikerrel zárta azt a pert, amely korábban a chorégiával járó teendők ellátásában hátráltatta. Két ellenfelét, vagyis Aristiónt a Kr. e. 421. év archón epónymosát,⁵⁸⁰ és Philinost, a hírhedt Hyperbolos köréhez tartozó népvezért a bíróság bűnösnek találta és pénzbírsággal sújtotta. Ennek a mellékesnek tűnő szálnak történetünk szempontjából döntő jelentősége van.

Időközben Diodotos családjának haragja enyhülni látszott: a chorégos kártérítési ajánlatát elfogadták, és a felek Athéné templomában tanúk előtt kibékültek. Ráadásul az új hivatali év megkezdése miatt éppen az Erechtheis phylére esett a soros prytaneaia ellátásának feladata, és a véletlennek köszönhetően mind a chorégos, mind az elhunyt bátyja, Philokratés a delegált tanácsstagok között volt. A két férfi így hivatalból is szorosabb napi kapcsolatba került egymással, de viszonyukat nem árnyékolta be a tragikus haláleset: barátságosan elbeszélgettek, kölcsönösen meglátogatták egymást, mintha mi sem történt volna. A helyzeten még az sem változtatott, hogy közben hivatalba lépett az új archón basileus, és ezzel a vádemelés formai akadályai elhárult.

Diodotos halála csak akkor kezdett ismét fontossá válni a család számára, mikor a chorégos újabb állami hivatalnokok visszaéléseire próbált fényt deríteni. Ötven nappal a hivatali év megkezdése, két héttel a prytaneaia lejárta után Philokratés újra vádat emelt a chorégos ellen, az archón ezúttal elfogadta a beadványt, megtartották az előzetes meghallgatásokat és kitűzték a tárgyalás napját. A chorégosra

---

⁵⁷⁹ A hypothesis a vádemelést tévesen az áldozat apjának tulajdonítja. A körülményekből következően ő már valószínűleg nem volt életben az ügy idején.

⁵⁸⁰ PA 1733. Az azonosításról lásd: ALY 1929: 160–161.

kedvezőtlen ítélet esetén száműzetés várt. A kóristafiú ekkor már több mint hét hónapja halott volt.⁵⁸¹

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy egyáltalán mivel vádolták a chorégost, hiszen biztosra vehetjük, hogy aktív szerepet a fiú halálában nem játszott.⁵⁸² Indítéka nincs, és több tucat tanú igazolja, hogy a történeletről is csak utólag szerzett tudomást. Ahogy ő maga állítja (Ant. 6, 17):

„Be fogom bizonyítani nektek, hogy mindabban, amivel ellenfeleim vádolnak, nem vagyok részes, mert nem is utasítottam a fiút, hogy igya meg a szert, nem is kényszerítettem rá, nem is én adtam neki, ráadásul még jelen sem voltam, amikor megitta. Mármost, ha szerintük az a bűnös, aki utasítást adott, én nem hibáztam, mert nem adtam utasítást; ha szerintük az a bűnös, aki a fiút kényszerítette, én nem hibáztam, mert nem kényszerítettem; ha pedig az a hibás, aki beadta a szert, én nem vagyok bűnös, mert nem én adtam.”

A chorégos, saját jóhiszeműségét bizonyítandó, még azt is felajánlja Philokratésnek, hogy ha neki nem hisz, nyugodtan vallassa ki akár valamennyi szolgáját, terhelő adat akkor sem fog előkerülni. Elméleti lehetőségként fennáll, hogy a chorégos esetleg megbízást adott Diodotos megölésére, de ez teljesen valószínűtlen.

Bár az attikai törvénykezési gyakorlat vázlatos ismertetéséből világosnak látszik, hogy Diodotos halála a φόνοϛ ἀκούσιος, vagyis a nem szándékosan elkövetett gyilkosság klasszikus példája, a chorégos számonkérése mégis magyarázatra szorul.⁵⁸³ A karvezető, közvetlen bűnösségének kizárása ellenére, *közvetett* felelőssége miatt kerülhet bíróság elé. A gondatlanságával maga is tisztában van. Nem véletlen, hogy hosszasan mentegeti magát gyakori távolmaradása miatt, hanyagságát azzal igyekszik védeni, hogy példásan gondoskodott a saját helyettesítéséről, hiszen öten is a fiúk szolgálatára álltak. Csakhogy ez mit sem számít, mivel a chorégia esetében is mindenért, ami csak a felkészülés ideje alatt a kórussal történik, a chorégos felel. Ennek ellenére több mint különös, hogy az orvosságot ténylegesen beadó személy vád alá helyezéséről nem esik szó, a beszédből nem derül ki, hogy melyik segítő okozta Diodotos halálát. A zavart fokozza, hogy a Philokratés és rokonai a haláleset és a tárgyalás között több, különbözően megfogalmazott vádponttal álltak elő. Először, amint értesültek a tragédiáról, az ügy

⁵⁸¹ Az események kronológiájáról lásd: HEITSCH 1980: 47.

⁵⁸² Vö.: HEITSCH 1980: 10.

⁵⁸³ Az ügy besorolási nehézségeinek összefoglalása: HEITSCH 1980: 13–18.

tárgyalására nem jogosult archón thesmothetések előtt próbáltak panaszt tenni,⁵⁸⁴ a karvezető szerint a következő módon (Ant. 6, 21):

„Ez a Philokratés ugyanis a fiú temetésének napján megjelenve a thesmothetések bíróságán kijelentette, hogy én öltem meg a fivérét a kóruspróbák során, mert arra kényszerítettem, hogy mérget igyon.”

A thesmothetések előtt megjelent a karvezető is, aki tagadta a vádat. Állítása szerint már a vádemelés időzítése is beszédes, ugyanis ellenfeleit nem a bosszú vezérelte, hanem hogy megakadályozzák a megjelenését az állami hivatalnokok sikkasztása ügyében benyújtott keresetének két nappal később tartandó tárgyalásán.⁵⁸⁵ A basileus ezt a vádindítványt utasította el technikai okokból. A családtagok hirtelen felindulása is hamar elmúlt, az idő szemlátomást begyógyította a sebeket. Ám az új hivatali év ötvenedik napján váratlanul ismét beléjük hasított a fájdalom, Philokratés és társai a korábbi eljárási hibából okulva ezúttal az archón basileus előtt tettek panaszt, méghozzá a következőképpen (Ant. 6, 16):

„Ellenfeleim megesküdtek, hogy én öltem meg Diodotost előre kiterelve a halálát, én pedig, hogy nem volt részem a megölésében sem úgy, hogy saját kezűleg végeztem vele, sem úgy, hogy kiterveltem halálát.”

A vád fenti megszővegezése egyértelműen szándékos emberölésre utal, amit súlyosbító körülményként tovább terhel annak előre kiterveltsége. Az előzetes meghallgatások során azonban nyilvánvalóan bebizonyosodott, hogy a vád ebben a formában tarthatatlan, mert a chorégosnak nem volt alkalma és lehetősége a gyilkosság elkövetésére. Így fordulhatott elő, hogy a tárgyalási szakaszban maga a vádindítvány is módosult (Ant. 6, 19):

„Még maguk a vádlók is elismerik, hogy a fiú halála nem volt sem szándékos, sem előre kitervelt.”

Nem csoda, ha a szövevényes előzmények értelmezése az ügy modern kori kutatóit is megosztja. Néhányan korábban ugyanis arra gondoltak, hogy az ügy az ún. βούλευσις kategóriájába sorolható.⁵⁸⁶ Fentiek alapján magunk az ügy típusát a „nem szándékosan elkövetett gyilkosság”, vagyis a φόνοϛ ἀκούσιος kategóriájába soroljuk, melynek tárgyalása és az ítélethozatal az ötvenegy főből álló Palladion bíróság

---

⁵⁸⁴ A hat törvényhozó archón illetékességi köréről lásd: Arist. Ath. 59. A vádlók magatartását talán a haláleset okozta megdöbbenés magyarázza. Tiszta fejjel aligha fordultak volna a legfeljebb ötszáz drachmás bírság kirovására felhatalmazott thesmothetésekhez.

⁵⁸⁵ Az érvekről részletesen DUE 1980: 53–69.

illetékessége alá tartozik. Utóbbit sem árt hangsúlyozni, mivel részben az a tény, hogy a gyilkosság *mérgezés* útján történt, részben a beszéd bírakat megszólító részeinek fennkölt hangneme azt a benyomást is kelthetné, hogy az ügyet az Areiospagos tárgyalta.⁵⁸⁷

A vázlatosan ismertetett eseménysor számos kérdést megválaszolatlanul hagy. Ha a gyilkossággal kapcsolatban a szándékosság motívumát ki is zárjuk, valaki mégiscsak beadta a fiúnak a halálos orvosságot, márpedig ha a chorégos felelősségét megállapítottuk, legalább ekkora felelősség terheli a szer átadóját. Ez a mozzanat azonban feltűnően elsikkad, mint ahogy a vádlók viselkedése is magyarázatra szorul. Mi indokolja, hogy Philokratés előbb kibékül testvére állítólagos gyilkosával, majd váratlanul újból benyújtja a vádiratot? Ha csakugyan az első archón formai kifogása miatt nem tudott elégtételt szerezni családjának, miért nem próbálkozott az új hivatali év legelején? Miért kellett még ötven napot várnia? Meggyőződésünk, hogy valamennyi vitás pontra kielégítő választ kapunk, ha feltételezzük, hogy a kórista szerencsétlen halála az ügy valamennyi résztvevője számára másodlagos kérdés, az igazi küzdelem pedig a politika kulisszái mögött zajlik. Ebben a kérdésben általában nincs is vita, az egyes részletek vonatkozásában azonban egymástól szélsőségesen eltérő javaslatokkal találkozhatunk.⁵⁸⁸ Akad olyan is, aki szerint a chorégos egy megátalkodott sykophanta (kb. „*bérfeljelentő*”) volt, akinek ténykedését a közvélemény végképp megelégelte, és a szerencsétlenséget az áldozat családtagjai arra próbálták meg felhasználni, hogy egyszer s mindenkorra eltávolítsák a közéletből a mindenkire fenyegetést jelentő ámokfutót. Más a szándékos, előre eltervelt emberölés lehetőségét veti fel, melynek elkövetője azonban nem a vádlott, hanem éppen ellenkezőleg, az áldozat családtagjai. Szándékuk állítólag az lett volna, hogy a közhivatalt betöltő és korrupciós ügyeik miatt a chorégos részéről magukat fenyegetve érző tisztviselők megbízásából, busás díjazás fejében megszabadítsák a hivatalnokokat a „tisztá kéz” politikáját hirdető karvezetőtől.⁵⁸⁹

Magunk a két véglet közötti átmeneti megoldás mellett érvelünk. Nézzük, mit tudhatunk a perben érintett személyekről! Itt van mindjárt a beszéd szerzője, a rhamnusi Antiphón, akinek megítélését alapvetően meghatározza a politikai

---

⁵⁸⁶ Lásd például: BRINKMANN 1888: 4–21; JEBB 1875: 61. Vö.: GAGARIN 1997a: 223–224, aki az ügyet „*nem szándékos emberölés kitervelésének*” tekinti.

⁵⁸⁷ Az ötletet FREEMAN 1952: 90 veti fel, de maga sem tartja megalapozottnak.

⁵⁸⁸ SCHWARTZ 1956: 122.

⁵⁸⁹ FREEMAN 1952: 91–92.

hitvallásával kapcsolatos közhely. Antiphón demokrácia iránti ellenszenvét most sem érezzük az ügy megértéséhez feltétlenül szükséges elemnek. A vagyonos, a közéletben aktív, a második vonalhoz tartozó demokrata államférfiakat hitelteleníteni igyekvő chorégos kapcsolata Antiphónnal persze nem véletlenszerű, de éppúgy lehet pusztán üzleti alapú, a korábban közösen győzelemre vitt ügy eredménye, mint a közös pártállás hozadéka.⁵⁹⁰ A már többször emlegetett perben ugyanis, ahol a karvezető Aristión és Philinos ellen lépett fel, a győztes vádbeszédet, melyből négy rövidke töredék maradt fenn, szintén Antiphón írta.⁵⁹¹ A másik oldal név szerint említett képviselőiről ugyan keveset tudunk, de annyi bizonyos, hogy Philinos érintett volt a Kr. e. 417. évi botrányos ostrakismosban.⁵⁹² A történetet közismert: Alkibiadés és Nikias vetélkedése a hatalomért odáig fajult, hogy végül mindkét fél megpróbálta cserépszavazás útján kicsikarni a másik száműzetését. Csakhogy az erőviszonyok nagyjából kiegyenlítettek voltak és a lázas számolgotás közepette mindkét oldal elbizonytalanodott. Az esetleges kudarc elkerülésére aztán állítólag megegyeztek, hogy nem egymás nevét íratják a cserépre, hanem az egyébként is nyughatatlan demagóg, Hyperbolos ellen fordulnak.⁵⁹³ A szavazás során felkerült néhány cserépre a Hyperbolos-körhöz tartozó Philinos neve is, aki feltehetően azonos Kleippidés fiával, vagyis az oly sok kárt okozó lantkészítő, Kleophón testvére. Mindezek alapján nem pusztán a sors furcsa szeszélyének tartjuk, hogy a Diodotos-per második felvonására pontosan akkor került sor, mikor a chorégos újabb demokrata hivatalnokok ellen készült lépéseket tenni. A leendő vádlottak között a korábban már bíróság elé állított Aristión és Philinos mellett egy Ampelinos nevű, egyébként ismeretlen személy, valamint egy nem nevesített ὑπογραμματούς (kb. „segédjegyző”) szerepelt. A vádló Philokratés sykophantának minősítése ezúttal alighanem több pusztá gyalázkodásnál.⁵⁹⁴

Véleményünk szerint a chorégos viselkedése már régóta szálka lehetett ellenlábasai szemében, Diodotos halála pedig végre alkalmat kínált arra, hogy fogást találjanak rajta. Igazából soha nem a gyilkosság megtorlása volt a család célja, hanem,

---

⁵⁹⁰ KEIL 1894: 337; WILAMOWITZ-MOELLENDORFF 1900: 408; GERNET 1923: 138; FREEMAN 1952: 88 egyenesen az oligarchikus államrend erőszakos bevezetését megelőző, a demokrata hivatalnokokat lejárató akcióorozat egyik állomásának tekintik az ügyet.

⁵⁹¹ frg. 61–64.

⁵⁹² PA 14300. A nevet őrző ostrakonról beszámoló RAUBITSCHKE 1954: 68 a kérdéses cserépszavazást Kr. e. 415-re datálja.

⁵⁹³ And. 4; Plu. Arist. 7, 3; Plu. Nic. 11, 1–4; Plu. Alc. 13, 1–4.

⁵⁹⁴ Ant. 6, 49 a megvesztegetés összegét (harminc mina) is tudni véli.

hogya a per elindításával időt nyerjenek. Amennyiben ugyanis az első archón elfogadta volna a vádiratot, akkor a chorégos a tárgyalás végéig, vagyis nagyjából négy hónapig semmilyen nyilvános tevékenységet nem folytathatott volna, következésképp kénytelen lett volna elállni a tisztviselők ellen kezdeményezett eljárástól. A per végkimenetelétől függetlenül a jó híre is megsínylette volna az elhúzódó eljárást, arról nem is beszélve, hogy esetleges elítélése esetén – melyre valószínűleg még vádlói sem számítottak – a száműzése miatt végképp megszabadultak volna tőle. Nem tudjuk eldönteni, hogy az első archón teljesen jogszerűen járt-e el, elképzelhetőnek tartjuk, hogy a chorégos befolyására hozta meg a vádlott számára kedvező döntését. Az első vádirat befogadásának elutasításával a vádemelés oka fogottá vált, hiszen az időhúzás meghiúsult, a chorégost nem sikerült megállítani, és meg is nyerte a Philinosék ellen indított pert. Mielőtt azonban az újabb kezdeményezés eljárási szakaszba ért volna, kezdődött minden előlről ugyanazon forgatókönyv alapján. Ha igazunk van, érthető, hogy miért nem került szóba a tényleges gyilkos személye: a chorégosnak nem állt érdekében saját családtagjainak és híveinek gyanúba keverése, a vádlókat pedig nem a bűnös felelősségre vonása, hanem a karvezető ellehetetlenítése vezérelte.

6. A mesterségen kívüli bizonyítás Antiphón beszédeiben⁵⁹⁵

Aristotelés a *Rétorika* első könyvében különbséget tesz mesterségen belüli (ἔντεχνοι) és mesterségen kívüli (ἄτεχνοι) bizonyítékok között.⁵⁹⁶ Előbbi esetben a bizonyítás a szónok módszeréből és jelleméből fakad (διὰ τῆς μεθόδου καὶ δι' ἡμῶν), amennyiben a saját képességeinek és képzettségének segítségével próbálja meggyőzni a hallgatóságot, míg utóbbinál nem beszélhetünk szónoki leleményről, a beszélő pusztán felhasználja a személyétől független, már meglévő bizonyítékokat (μὴ δι' ἡμῶν πεπóρισται ἀλλὰ προὔπηρχεν). Aristotelés ἄτεχνος bizonyítéknak nevezi a tanúkat (μάρτυρες), a kínvallatásokat (βάσσανοι), valamint a szerződéseket (συμβαῖται). Később, a mesterségen kívüli bizonyítékok részletesebb tárgyalása során a listát kiegészíti a törvényekkel (νόμοι) illetve az eskütétellel (ὄρκιοι).⁵⁹⁷ Az *Athéni állam* egy újabb ἄτεχνος bizonyítékot említ: a tanúvallomások és a hivatkozott törvények mellett a kihívások (πρόκλησεις) szövege is bekerült abba a lepecsételt tokba, amit a bírák a tárgyalás előtt megkaptak.⁵⁹⁸ A πρόκλησις valójában csak részben számít új elemnek, a kifejezés ugyanis a kínvallatás és az eskütétel előzetes eljárásának terminusa, mikor valamelyik peres fél felszólítja, kihívja (προκαλεῖν) ellenfelét, hogy tegyen eleget kérésének: bocsássa kínvallatásra rabszolgáit, illetve tegyen esküt igaza bizonyítására. A bizonyítékok csoportosítása és az ἄτεχνοι bizonyítékok egyes típusai – kisebb eltérésekkel ugyan – megtalálhatók a lamsakosi Anaximenésnek tulajdonított, nagyjából egykorú értekezésben is.⁵⁹⁹ Valószínű, hogy az ἔντεχνοι – ἄτεχνοι különbségtétel már jóval korábban ismeretes volt a görög szónokelmélet-írók előtt, és a két nevesített szerző nem egymás munkáiból, hanem

⁵⁹⁵ A fejezet MÉSZÁROS 2009: 108–115 átdolgozott változata.

⁵⁹⁶ Arist. Rhet. 1355b 35: „A bizonyítékok közül egyesek rétorikán kívüliek, mások rétorikán belüliek. Rétorikán kívülieknek nevezem mindazokat, amelyeket nem mi gondoltunk ki, hanem már korábban is léteztek: a tanúk, a kínzással kicsikart vallomások, a dokumentumok stb. A rétorikán belüliek azok, amelyeket a módszer szolgáltat, és amelyeket mi hozunk létre. Az előbbieket csak alkalmaznunk kell, az utóbbiakat viszont meg kell találnunk.” (Adamik Tamás fordítása)

⁵⁹⁷ Arist. Rhet. 1375a 22: „Az elmondottak alapján az úgynevezett rétorikán kívüli bizonyítékokat vegyük végig, mert ezek sajátosan a törvényszéki beszédhez tartoznak. Szám szerint öt ilyen van: a tanúk, a törvények, a szerződések, a kínvallatások, az eskük.” (Adamik Tamás fordítása)

⁵⁹⁸ Arist. Ath. 53, 2: „Amennyiben a peres felek egyike fellebbez a bírósághoz, beleteszik a tanúvallomásokat, a kihívásokat és a törvényeket egy tokba, külön a vádlóét, külön a vádlottét, és miután ezeket lepecsételték, és a döntőbíró táblára írt véleményét ráerősítették, átadják a négy személynek, akik a vádlott phyléjében ítélnének.”

⁵⁹⁹ Anaximen. Lampsac. Rhet. ad Alex. 14, 8 – 17, 2.

közös forrásból merített.⁶⁰⁰ Szemléletéből adódóan mind Aristotelés, mind Anaximenés igen csekély terjedelemben tárgyalja az ἄτεχνοι bizonyítékokat: számukra sokkal fontosabbak a gyakorlati szempontok, a szónoki mesterség megtanítható és elsajátítható elemeinek részletes ismertetése.

A modern kutatásban – K. LATTE észrevételei alapján⁶⁰¹ – elsőként F. SOLMSEN fogalmazta meg részletesen az ἄτεχνοι bizonyítékokkal kapcsolatos tételeit,⁶⁰² melyek széles körben elfogadást nyertek. Eszerint a kétféle bizonyítási mód fentihez hasonló értékelése megtévesztő lehet, amennyiben a korabeli tárgyalótermek gyakorlatát tükröző, magas színvonalú, virágzó szónoki kultúra elemzésén alapszik. Ellenben ha történeti keretből kiindulva vizsgáljuk a két csoportot, egy másik, valószínűbbnek látszó viszony is elképzelhető. SOLMSEN szerint az archaikus, „ékesszólás előtti” korban a vitás ügyek rendezésének módja során az ἄτεχνοι bizonyítékok elsődleges, sőt, kizárólagos, ügydöntő jelentőséggel bírtak, míg az érvelés, a szó ereje csak hosszú idő után, fokozatosan került előtérbe.⁶⁰³ Más szóval a görög ékesszólás története az ἄτεχνοι és ἔντεχνοι bizonyítékok megjelenési arányának és súlyának változásával is leképezhető. Állítását SOLMSEN magától értetődő módon a legkorábbról fennmaradt szónoki beszédek, a rhamnusi Antiphón törvényszéki beszédeinek vizsgálatával kívánta igazolni,⁶⁰⁴ ugyanis Antiphón személyében vélte megtalálni a kétféle szemlélet határmezsgyéjén álló szónokot, akinek beszédeiben tetten érhető az ἄτεχος bizonyítás elsődleges, de már nem kizárólagos jellege, emellett csíráiban már megtalálható a később még nagyobb súllyal megjelenő ἔντεχος szemlélet is.⁶⁰⁵

Mielőtt részletesen tárgyaljuk az egyes ἄτεχνοι bizonyítási formákat és szerepüket Antiphón beszédeiben, szükségesnek látszik, hogy pontosítsuk magának a fogalomnak az értelmezését. Az ἄτεχνοι πίστεις szókapcsolat hagyományos magyar fordítása („mesterségen kívüli bizonyítékok”) – összhangban az angol „non-technical

---

⁶⁰⁰ MIRHADY 1991a: 5–28. elméletét, aki a byzantioni Theodóros *elveszett* technéjében véli felfedezni a közös előképet, nem tartom meggyőzőnek.

⁶⁰¹ LATTE 1920. Vö.: LATTE 1931: 30–48 és 129–158.

⁶⁰² SOLMSEN 1931.

⁶⁰³ SOLMSEN 1931: 7 szerint „im archaischen Gerichtsverfahren jenen untechnischen, vorrhetorischen, ja man darf sagen: λόγος-fremden Bestandteilen des Prozesses die eigentlich entscheidende Rolle zufällt und das richterliche Urteil durch den Befund der μάρτυρες und ὄρκοι weitgehend festgelegt ist.” Majd később: „Die μάρτυρες, βάσανοι, ὄρκοι sind ursprünglich durchaus vollwertige und autarke πίστεις, ja sogar die eigentliche πίστεις, neben denen der λόγος gar keinen Erweiswert hat.”

⁶⁰⁴ Az elemzésnél csak Ant. 1., Ant. 5., Ant. 6. jöhet számításba. A *Tetralogiák* fiktív jellegük, a töredékek pedig túl csekély terjedelmük miatt nem alkalmasak a vizsgálathoz.

proofs”, „*artless proofs*” fordítással – félreértésen alapszik. Fenntartásunk leginkább akkor válik világossá, ha megpróbálunk válaszolni a következő kérdésre: mennyiben tekinthető bizonyítéknak egy törvény idézése? Másképpen fogalmazva: ha törvény tiltja a lopást, bizonyíthatja-e egy adott ügyben a vádlott ártatlanságát vagy bűnösségét a lopásról szóló törvény felolvasása? Nyilvánvalóan nem. Hasonló a helyzet az eskütétellel, mely sokkal inkább a pert megelőző eljárások kötelező formális eleme, mint bizonyíték. Ha a két ellenérdekelt fél esküvel tanúsítja, hogy igaza teljes tudatában néz az eljárás elé, melyikük esküje bizonyít bármit is? Mivel a tényleges tárgyaláson írásos szerződések sem kerültek soha a bírák színe elé, hanem tanúvallomások voltak hivatottak igazolni azok hitelességét vagy hamisságát, a *συνθήκαι* önálló formában szintén nem bizonyítékok. Mesterségen kívüli bizonyítéknak a szó szoros értelmében kizárólag a tanúvallomásokat (*μάρτυρες*) tekinthetjük, beleértve azok sajátos formáit, a rabszolgáktól kínvallatás útján kicsikart tanúvallomásokat (*βόσσαι*). Fentieknek megfelelően az *ἄτεχνοι πιστεῖς* kifejezés nem jelenthet mesterségen kívüli bizonyítékokat. Figyelembe véve az aristotelési meghatározást, és a tényt, hogy *ἄτεχνοι* elemek kizárólag a szónoki beszédek bizonyító részeiben fordulnak elő, megfelelőbbnek tűnik, ha a szókapcsolatot fordított jelzős szerkezetnek értelmezzük: „*a bizonyítási eljárás mesterségen kívüli részei.*”

SOLMSEN első hallásra tetszetős elmélete nem vesz tudomást egy rendkívül fontos körülményről, nevezetesen arról, hogy mindhárom szóban forgó Antiphón-beszéd gyilkossági ügyet tárgyal. Márpedig ez a tény súlyos, hogy úgy mondjuk, ügydöntő következményekkel jár. Egyrészt azt jelenti, hogy a rendelkezésünkre álló legkorábbi anyag mindössze egyetlen meghatározott ügýtípusba nyújthat betekintést, ennél fogva általános következtetések levonására nem alkalmas. Másrészt, ami sokkal fontosabb, egy gyilkossági ügy a jellegéből, eljárásának menetéből adódóan eleve korlátozza az *ἄτεχνοι* bizonyítékok felhasználásának lehetőségét. Ráadásul minden egyes per más és más, az adott esetben legjobban felhasználható érvelési stratégiát, bizonyítási módszert követel. A következőkben amellet kívánok érvelni, hogy a mesterségen kívüli bizonyítási mód megjelenése az Antiphón-beszédekben nem tükrözi a SOLMSEN által sugalmazott archaikus szemléletet. Az egyes *ἄτεχνοι* bizonyítékok előfordulási aránya a későbbi szónoki beszédekhez képest átlagosnak

---

⁶⁰⁵ SOLMSEN 1931: 4 szerint „*Die Aufgabe ist die antiphontische Rede als das Produkt eines Aufeinanderwirkens neuer Tendenzen und alter Institutionen zu verstehen.*”

mondható, alkalmazásuk elsősorban az adott ügy jellegéből adódik, felhasználásuk módja pedig megfelel az általános szónoki gyakorlatnak.

Mindenekelőtt tekintsük át röviden, hogy mit tudunk az egyes ἄτεχνος bizonyítékokról! A már említetteknek megfelelően az Antiphónnál tárgyalt ügyekben nem szerepel, mert nem szerepelhet συνθήκη, vagyis szerződés: a különböző írásos dokumentumok kizárólag adás-vételi ügyletek, örökösödési perek szövegében kerülhetnek alkalmazásra.

Többé-kevésbé ugyanez a helyzet a törvényekre történő hivatkozással.⁶⁰⁶ Ha a szónok a bíróságon törvényt kívánt idézni, az előzetesen írásban leadott szöveget olvastatta fel a törvényszolgálóval a beszéd megfelelő pontjain. Ez a szöveg nem feltétlenül egyezett a törvény tényleges, teljes szövegével. A bírák a törvényt nem tartották a kezükben, csak saját tapasztalatuk, személyes emlékeik alapján ismerték, így a szónoknak lehetősége volt arra, hogy kizárólag a számára fontosnak tűnő, kedvező szemelvényeket idéztesse. Előfordult, hogy az ügytől teljesen idegen, oda nem illő törvényeket olvastattak. Megtehették, hiszen a szónokot büntetés csak nem létező törvények idézése esetén fenyegette. Mindez több célt szolgált: egyrészt hatásos módon erősítette a bírákban a beszélő véleményének igazságát, másrészt rövidebb, ezáltal könnyebben érthető részekre tagolta a beszédet, egyszersmind lehetőséget adott a szónoknak némi pihenőre is.⁶⁰⁷ A kéziratok az idézett törvény szövegét általában nem közlik, mindössze a beszédet megszakító ΝΟΜΟΣ bejegyzéssel jelzik, ha a szónok egy törvényre kívánt utalni. Az Antiphón-kéziratokban ilyen ΝΟΜΟΣ bejegyzés nincs. Érthető, hiszen – mint láttuk – emberölés esetén csakis a Drakón nevéhez köthető gyilkossági törvény volt hatályos, melynek idézése értelmetlennek tűnhetett volna. Antiphón tehát a gyilkossági törvény kizárólagosságáért nem idéz, nem idézhet törvényt. Kénytelen beérni szórványos utalásokkal, a gyilkossági törvény általános említésével.⁶⁰⁸ Egyetlen jellemző példa! Miközben az ötödik beszéd főszereplője az előzetes eljárás során tapasztalt visszasságokat emlegeti, így szól a bírákhoz (Ant. 5, 14):

„Márpedig ami az efféle ügyekben hatályos törvényeket illeti, azt hiszem, abban mindnyáján egyetérténetek, hogy valamennyi törvény közül ezek a leghelyesebbek, és az isteni elvárásoknak leginkább megfelelők. Elmondhatjuk róluk, hogy a legősibb

⁶⁰⁶ A törvényekről újabban CLINTON 1982: 27–37; CAREY 1996: 33–46; DE BRAUW 2001: 161–176.

⁶⁰⁷ CAREY 1994: 95–106.

⁶⁰⁸ A νόμος kifejezés az első beszédben 3, az ötödikben 19, a hatodikban 11 alkalommal szerepel.

törvények ezen a földön, ráadásul ugyanarról az ügrről mindig ugyanúgy rendelkeznek, és éppen ez a legfőbb bizonyosság arra, hogy egy törvény helyes. Ugyanis az idő és a tapasztalat leleplezi az emberek előtt a rossz törvényeket.”⁶⁰⁹

A tanúvallomások felhasználása nagyban emlékeztet a törvények idézésénél látott gyakorlatra. Tanú csak szabad, nagykorú, athéni férfi lehetett, méghozzá saját akaratából, kényszerítő eszközök alkalmazása nélkül. A tanúk tárgyalótermi meghallgatásának gyakorlata az idők során változott. Eleinte, így Antiphón működésének idején is, a tanú a szónoki emelvényen megjelenve, élőszóban tett eleget feladatának, míg később már elegendő volt az is, ha a korábban írásban rögzített vallomását pusztán megerősítette, fenntartotta.⁶¹⁰ Tanúk kiállítása ugyan nem volt kötelező, a szónokok az esetek döntő többségében mégis éltek ezzel a lehetőséggel. Ennek oka, amennyire látszik, leginkább szintén a hatáskeltés volt: a fennmaradt beszédekben ugyanis a tanúk ritkán szolgálnak az ügyet érdemben érintő adatokkal. A kéziratokban ΜΑΡΤΥΡΕΣ bejegyzés jelzi, ha a szónok álláspontja alátámasztására tanúkat kíván állítani.⁶¹¹ Antiphón első beszédében meglepő módon nem szerepelnek tanúk. Miért nem? A magyarázat ezúttal is az adott ügy sajátosságaiban rejlik. A kérdéses gyilkosságban érintett szereplők között ugyanis nincs olyan személy, aki számításba jöhetne: szabad, nagykorú férfiak csak az ellenfél oldalán találhatók. Az ötödik beszédben átlagosnak mondható arányban, kilenc esetben találkozunk tanúvallomással, de a tanúk megjelenése kivétel nélkül olyan tények megerősítését szolgálja, melyek a vitás kérdések szempontjából nem bírnak jelentőséggel, melyeket senki, még a vád sem vitat.⁶¹² A hatodik beszédben szintén nem fordul elő ΜΑΡΤΥΡΕΣ bejegyzés. Ennek ellenére a szöveg alapján egy helyen vélelmezhető a tanúvallomás, de az sem szolgál érdemi adalékkal.⁶¹³ Ugyanaz a helyzet, mint a törvények esetében: az ἄτεχνος bizonyíték vagy egyáltalán nem szerepel, vagy csak erősen korlátozott mértékben, messzemenőkéig az érvelésnek, az ἔντεχνος bizonyításnak a szolgálatába állítva.

---

⁶⁰⁹ Csaknem szó szerint ugyanez a megfogalmazás: Ant. 6, 2.

⁶¹⁰ A változás a szónokok által használt terminusokból is kiolvasható. Míg Andoc. 1, 28 („*Hívd is ide nekem ezek tanúit!*”; Καί μοι κάλει τούτων τοὺς μάρτυρας), Lys. 1, 29 („*Vezessétek is fel nekem ezek tanúit!*”; Καί μοι ἀνάβητε τούτων μάρτυρες) megfogalmazása a bíróság színe előtt tett vallomásra utal, addig a Démosthenésnél visszaköszönő „*Ismeresd a tanúvallomást!*”; λέγε τὴν μαρτυρίαν fordulat (19, 168; 19, 214; 19, 236; 35, 23; 37, 30; 43, 70; 45, 25; stb) már a törvénytisztogatáshoz szól.

⁶¹¹ A legújabb összegzés MIRHADY 2002: 255–274.

⁶¹² Ant. 5, 20; 5, 22; 5, 24; 5, 28; 5, 30; 5, 35; 5, 56; 5, 61; 5, 83.

⁶¹³ Ant. 6, 15.

Nézzük, hogy mi a helyzet az eskütétellel! Az eskü mint a vitás helyzet eldöntésének eszköze az irodalmi hagyományból közismert. Az *Ilias* 23. énekében a Patroklos temetésén rendezett játékok kocsiversenyén Menelaos és Antilochos keveredik nézeteltérésbe, miután utóbbi szabálytalan előzéssel szerzi meg a második helyet. A királyi tekintélyében sértett Menelaos először az achájok vezetőihez fordul jogorvoslatért, majd egy váratlan fordulattal így szól (579–585): „*Én magam ítélek, s azt mondom: senkise fogja / szídni az én ítéletemet más, mert egyenes lesz: / Antilokhosz, jer idébb, s ahogy illik, Zeusz nevelése, / állj a szekér s a lovasnak elébe, s a lengeteg ostort, / mellyel előbb hajtottál, fogd, s érintve kezedd / két lovad, esküdj meg földrázó Földemelőre, / hogy nem akart csellel tartottad az én szekerem föl.*”⁶¹⁴ Vagyis Menelaos szabályos kihívást, *πρόκλησις*-t intéz Antilochoshoz. Ha hajlandó megesküdni igazára, Menelaos elfogadja a szavát, és aláveti magát az eskü erejének. Antilochos azonban udvariasan kitér a kihívás elől, nem hajlandó esküt tenni, a versenydíjat viszont minden ellenkezés nélkül átadja. Bár a szónoki beszédek több helyen említést tesznek hasonló jellegű *πρόκλησις*-ről, egy esetben még az esküre történő kihívás szövegét is ismerjük,⁶¹⁵ olyan ügyről nincs tudomásunk, ahol az elfogadott kihívást és az esküt követően ténylegesen sor került a perre, sőt a gortyni törvények az eskü ügydöntő jellegét négy esetben is megerősítik.⁶¹⁶ Minden jel arra mutat, hogy a felek ebben az esetben peren kívüli megegyezéssel rendezték a vitát. Arról azonban megoszlanak a vélemények, hogy az elfogadott *πρόκλησις* kötelező érvénnyel vetett-e véget az ügynek,⁶¹⁷ esetleg az alulmaradt kihívó látta jobbnak, ha eláll a folytatástól,⁶¹⁸ belátva, hogy a bírák előtt tett eskü, mint hatásos érv nyilvánvalóan sokat nyom a latba.⁶¹⁹ Mindez SOLMSEN állítása mellett szólna, ha a gyilkossági ügyekre nem volna érvényes egyéb szabályozás. De érvényes! Emberölés esetén ugyanis nem volt kihívás: mindkét fél még az előzetes meghallgatás során köteles volt megesküdni arra, hogy jóhiszeműen, minden hátsó szándék nélkül, igaza teljes tudatában vállalja a pert. Szó sincs tehát ügydöntő jellegről, ráadásul az Antiphón-beszédekben átlagos számban található esküre tett utalások ismételten az

⁶¹⁴ Devecseri Gábor fordítása.

⁶¹⁵ Irodalmi példák: A. Eu. 429–432; Hdt. 6, 86. D. 59, 124 pedig közli az egyetlen fennmaradt *πρόκλησις* szövegét.

⁶¹⁶ IC IV, 72, 2, 26–31; IC IV, 72, 3, 5–9; IC IV, 72, 2, 36–45; IC IV, 47, 16–26; IC IV, 72, 9, 37–40.

⁶¹⁷ MIRHADY 1991b: 78–83.

⁶¹⁸ THÜR 1996b: 57–72; GAGARIN 1997b: 125–134.

⁶¹⁹ Az eskü fontos, de nem ügydöntő, a bírákra nézve nem kötelező erejű jellegét hangsúlyozza: LIPSIUS 1905-15: 895; HARRISON 1968-72: 150.

ᾠτεχνος bizonyíték ἔντεχνος felhasználására emlékeztetnek, mert kizárólag az ellenfél esküjének hitelességét vonják kétségbe.

Hátra van még az utolsó mesterségen kívüli bizonyíték, a kínvallatás útján szerzett vallomással. Ahogy az egyes beszédek kapcsán már láttuk, a görög bíróság rabszolga jogállású személy tanúvallomását csakis abban az esetben fogadta el, ha azt kínvallatás előzte meg.⁶²⁰ Antiphón mindhárom beszédében találkozunk βόσσωος-szal,⁶²¹ tehát a bizonyíték megjelenésének aránya ezúttal csakugyan számottevőnek mondható. Csakhogy SOLMSEN ezúttal is figyelmen kívül hagyta, hogy különbséget kell tennünk a βόσσωος terminussal jelölt eljárás egyes fajtái között: az ötödik beszédben a fontossága miatt többször is idézett βόσσωος ugyanis nem a fentebb említett ügymenet szerint zajlott. A kínvallatásra kihívás nélkül, hatósági kezdeményezésre került sor, mert a kínzás alá vont személy gyanúsítható volt a bűncselekménnyel. Ráadásul a βόσσωος eredménye nem Antiphón ügyfelének érdekeit szolgálta: a vádlott azért volt kénytelen hosszasan tárgyalni a kérdést, hogy a bizonyítékot cáfolhassa. Az első és a hatodik beszédben említett βόσσωος már olyan rabszolgák meghallgatására irányult volna, akiknek a kérdéses gyilkosságokhoz semmi köze nem lehetett. Ám az ellenfél egyik esetben sem fogadta el a kihívást, a vallatásra nem került sor. A terjedelmes hivatkozások az ellenfél ellehetetlenítésére tett kísérletek, az ᾠτεχνος bizonyítékból ismét ἔντεχνος lesz. Egyetlen példa. Az első beszéd vádlója így érvel a bíráknak (Ant. 1, 11):

„...meggyőződésem, hogy ha ők jönnek hozzám, ők mutatkoznak hajlandónak rabszolgáik átadására, és én nem akarom elfogadni, ezt a tényt önmagában is döntő bizonyítékul hozzák fel ártatlanságukra. Most, fordított helyzetben, minthogy én vagyok az, aki a vallatást akarja, bizonyára én is ugyanúgy feltételezhetem, hogy ez bizonyíték bűnösségükre.”

Összességében megállapíthatjuk, hogy

(1): az ᾠτεχνοι πιστεις nem mesterségen kívüli bizonyítási módot jelent, hanem a bizonyítási szakasz mesterségen kívüli részeit;

---

⁶²⁰ A törvény „embertelensége” miatt régóta a vizsgálódások központjában áll. A régebbi irodalom HEADLAM 1893: 1–5; HEADLAM 1894: 136–137; THOMPSON 1894: 136.

⁶²¹ Újabbban részletesen tárgyalja az ügymenetet THÜR 1977. Vö.: CAREY 1988: 241–245; GAGARIN 1996: 1–18; MIRHADY 1996: 119–131; MIRHADY 2000: 53–74. Utóbbira válaszol THÜR 1996a: 132–134.

(2): az ἄτεχνος jellegű részek a legkorábbi törvényszéki beszédekben, melyek Antiphón gyilkossági ügyben elhangzott beszédei, nem szerepelnek kirívó arányban;

(3): az ἄτεχνοι πίστεις semmiképpen nem számít ügydöntő bizonyítási módoknak;

(4): az ἄτεχνοι πίστεις felhasználása elsősorban az adott ügy jellegzetességeinek megfelelően történik, meggyőző erejüket pedig ἔντεχνος bizonyítási eszközök segítik.

7. Antiphón és az attikai szónoki kánon⁶²²

A több, mint egy évszázados tudományos vita ellenére az attikai szónoki kánon kialakulásának kérdése máig nem tisztázott probléma. Nincs általánosan elfogadott vélemény sem a kánon eredetét, sem kialakításának célját illetően.⁶²³

Ami előbbit illeti, ez idáig három különböző elmélet merült fel: a leginkább elfogadott nézet az alexandriai filológusok rendszerező munkájának eredményét látja a kánonban,⁶²⁴ néhány kutató szerint azonban a pergamoni rétoriskolában történt a kanonizálás,⁶²⁵ mások pedig – így magunk is – a kalé aktéi Caeciliust tartják a kánon összeállítójának.⁶²⁶ Újabban A. E. DOUGLAS tett kísérletet annak bizonyítására, hogy a kánon még nem létezett a Kr. e. 2. század, nevezetesen a tharsosi Hermogenés működése előtt.⁶²⁷ Valamennyi korábban felmerült véleményt bemutatja és jó kritikai érzékkel rostálja R. M. SMITH, akinek módszeres vizsgálata annak ellenére példaértékű, hogy végső következtetését, miszerint a kánon alexandriai eredetű, és kialakulása az ott dolgozó tudósok könyvtárosi működéséhez köthető, nem tudjuk elfogadni.⁶²⁸ A Caecilius melletti érveket manapság I. WORTHINGTON összegezte újból.⁶²⁹

Az attikai szónoki kánonra vonatkozó tudásunk meglehetően szerény antik forrásanyagra támaszkodik. Rétorikai tárgyú írásaiban Cicero a kánonról magáról nem tesz említést, bár a jelentősebb szónokok többségét név szerint említi. A halikarnassosi Dionysios a Kr. e. 1. században szintén számos művében foglalkozott érdemben az attikai ékesszólással, de a kánonra ő sem hivatkozik sehol. A Suda állítása szerint Caecilius volt az első,⁶³⁰ aki – az Antiphónnal foglalkozó műve mellett – önálló értekezést tett közzé *A tíz szónok stílusa* (Περὶ τοῦ χαρακτηῆρος τῶν δέκα ῥητόρων) címen, a mű azonban elveszett. Quintilianus nagyszabású történeti

---

⁶²² A fejezet MÉSZÁROS 2010: 149–152 bővített és átdolgozott változata.

⁶²³ Minden olyan állítás, mely a tudományos közvélemény egységes véleményére utal, megtévesztő. Így EDWARDS 1994: 8 is pontatlanul fogalmaz, mikor Caeciliust mint a kánon megalkotóját egyetlen lehetőségként említi.

⁶²⁴ JEBB 1893; KENNEDY 1963.

⁶²⁵ BRZOSKA 1883; COUSIN 1936. Vö.: RE X: 1873–1878, s. v. Kanon (RADERMACHER).

⁶²⁶ MEIER 1837; HARTMANN 1891.

⁶²⁷ DOUGLAS 1956: 30–40.

⁶²⁸ SMITH 1995: 66–79.

⁶²⁹ WORTHINGTON 1994: 244–263.

⁶³⁰ Suda s. v. Κεκίλιος.

áttekintésében említi ugyan „a tíz szónokot”, de nevüket nem sorolja fel.⁶³¹ Hermogenés azonban jeles elődeivel ellentétben részletes ismertetést közöl a tíz szónokról, melyben leírja stílusuk jellemzőit is. A fontos források között kell említenünk Harpokrationnak *A tíz attikai szónok lexikona* című gyűjteményét, már csak azért is, mert a Valerius Diodotusnak és Iulianusnak tulajdonított hasonló kortárs gyűjtemények nem maradtak fenn. A tíz szónok csoportjának néhány kéziratban szórványosan előforduló említése mellett, melyek közül mindössze kettő tartalmaz névsort is,⁶³² újból meg kell említenünk a Plutarchos kéziratokban megőrzött *A tíz szónok élete* című művet, mely nemcsak az Antiphónra vonatkozó életrajzi hagyomány, hanem – megítélésünk szerint – a kanonizáció legfontosabb forrása is egyben. Phótios *Könyvtára* ezúttal is kisebb jelentőségű, mivel, mint korábban már láttuk, több helyen a pseudo-plutarchosi írás szó szerinti átvétele.⁶³³ Mindössze ennyi az antik forrásanyag, mely a további vizsgálat alapjául szolgálhat.

Ami a *szónoki kánon* meghatározását illeti, a félreértések elkerülése végett a továbbiakban magunk a *tíz attikai szónok*, nevezetesen Aischinés, Andokidés, Antiphón, Deinarchos, Démostenés, Hypereidés, Isaios, Isokratés, Lykurgos és Lysias megjelölésére használjuk a fogalmat, átvéve a kánont legrészletesebb formában megőrző források névsorát. Sem más létszámú szónoki csoportot, sem más névsorból álló tízes egységet nem tekintünk kánonnak.⁶³⁴

Nézzük először, hogy mit mond Cicero az attikai szónokok nagy nemzedékéről szóló összegzésében: „Az ő (ti. Démostenés) közvetlen kortársa volt Hypereidés, Aischinés, Lykurgos, Deinarchos és Démadés, akinek egyetlen írása sem maradt fenn. Ez a korszak ugyanis ontotta a tehetséges szónokokat, és véleményem szerint a szónokok ezen nemzedékének a végéig maradt meg az ékesszólás veleje és ereje abban a romlatlan formában, amelyben a ragyogás természetes, nem pedig szépítőszerek eredménye.”⁶³⁵ Cicero másutt is említi ugyan követésre érdemes görög elődöket, köztük a tízekhez nem tartozó Démadést, de névsorai mindössze

---

⁶³¹ Quint. Inst. orat. 10, 1, 76–80.

⁶³² Anec. Graec. 4, 195–197 és Cod. Coisl. 387.

⁶³³ Phot. Bibl. 259–268.

⁶³⁴ A kánon fogalmának következetlen alkalmazásáról lásd: DOUGLAS 1956: 31.

⁶³⁵ Cic. Brut. 36: *huic (ti. Demostheni) Hyperides proximus et Aeschines fuit et Lycurgus et Dinarchus et is, cuius nulla extant scripta, Demades aliique plures. Haec enim aetas effudit hanc copiam, et ut opinio mea fert, sucus ille et sanguis incorruptus usque ad hanc aetatem oratorum fuit, in qua naturalis inesset, non fucatus, nitor.*”

emlékeztetnek az általunk ismert szónoki kánonra.⁶³⁶ Egyet kell értenünk tehát DOUGLAS véleményével: a kánon említésének hiánya egyértelműen annak tudható be, hogy Cicero nem tud a létezéséről.⁶³⁷

Ugyanígy a kánon ismeretének a hiányára kell következtetnünk, ha a halikarnassosi Dionysios szöveghelyeit vizsgáljuk. Dionysios nemcsak általában véve számított kifinomult ízlésű irodalmárnak és kritikusnak, hanem kifejezetten a próza, azon belül is az ékesszólás szakértőjének tartották. Önálló monográfiát szentelt Lysias, Isokratés, Isaios és Deinarchos működésének, de hasonlóan külön tanulmányban emlékezett meg Démosthenés stílusáról is. *Az utánzásról* című művében egyéb irodalmi kánonok mellett összeállítja a követésre érdemes attikai szónokok listáját is. A névsorban Lysias, Isokratés, Lykurgos, Démosthenés, Hypereidés és Aischinés neve szerepel. Ehhez képest *A régi szónokokról* című művében közölt lista mindössze egy ponton változik: a régi nemzedéket Lysias, Isokratés és a Lykurgos helyére bekerülő Isaios, míg az újakat Démosthenés, Hypereidés és Aischinés képviseli. A tízes szónoki kánon ismeretének nyoma tehát nem mutatható ki Dionysios műveiben sem.

Egy különbséggel ugyanezeket a szónokokat említi név szerint Quintilianus is, aki csupán az örökösödési beszédeiről elhíresült Isaiost cseréli le phaléroni Démétriosra. A tíz nevet ugyan ő sem sorolja fel, ennek ellenére úgy tűnik, mintha mégis tudna a szónokok tízfős csoportjáról (10, 1, 76): „*Következik a szónokok hatalmas serege: egyetlen időszak (una aetas) alatt Athénban egyszerre tízen léptek fel.*”⁶³⁸ A kérdés csak annyi, hogy a quintilianusi tíz és a kanonizált tíz milyen viszonyban áll egymással. DOUGLAS, azon az alapon, hogy a kánon tagjai nem egy nemzedékhez („*una aetas*”) tartoznak, úgy véli, Quintilianus nem ismerte a kánont.⁶³⁹ Mindezt látszólag tovább erősíti Démétrios említése. Csakhogy a Quintilianus által felsorolt szónokok sem egy nemzedékhez tartoznak: a makedón terjeszkedés korára

---

⁶³⁶ Az attikai szónokat név szerint említő további szöveghelyek: Brut. 285 (Démosthenés, Lysias, Hypereidés, Aischinés); Brut. 291 (Hypereidés, Aischinés, Démosthenés); de or. 1, 58 (Démosthenés, Hypereidés); de or. 2, 93 (Lysias, Isokratés, Démosthenés, Hypereidés, Aischinés, Lykurgos, Deinarchos); de or. 3, 28 (Lysias, Isokratés, Démosthenés, Hypereidés, Aischinés); de or. 3, 71 (Démosthenés mint princeps oratorum); de opt. gen. orat. 13 (Démosthenés, Aischinés); Or. 110 (Démosthenés, Lysias, Hypereidés, Aischinés); Or. 235 (Isokratés, Démosthenés, Aischinés), stb. Cicero gyakran említi olyan szónokokat is (Démadés mellett lásd pl. Brut. 285–291 felsorolását, ahol szerepel Charisios, Démétrios és Démocharés), akik nem tartoznak a kánonba.

⁶³⁷ SMITH, bár a kánon keletkezését Alexandriába helyezi, nem tud magyarázatot adni arra a kérdésre, hogy miért nem ismerte az ékesszólás iránt érdeklődő Cicero a tíz szónokra vonatkozó hagyományt.

⁶³⁸ Quint. Inst. orat. 10, 1, 76: „*Sequitur oratorum ingens manus, ut cum decem simul Athenis aetas una tulerit.*”

esik Démosthenés, Aischinés, Hypereidés és Isokratés működése, de Lysias – ahogyan maga Quintilianus is megjegyzi – „náluk egy nemzedékkel idősebb” („*his aetate Lysias maior*”). Tehát vagy arról van szó, hogy Quintilianus néhány mondat különbséggel ellentmond saját korábbi állításának, vagy – ami valószínűbb – az *aetas* kifejezés értelmét kell árnyalnunk. Utóbbi minden további nélkül megoldható.⁶⁴⁰ az *aetas* nem feltétlenül jelent nemzedéket: könnyen lehet, hogy egy roppant időtartamot átölelő irodalomtörténeti értekezésben a *kor* nem harminc évre, hanem nagyobb időszakra, akár egy *évszázadra* vonatkozik. De ha Quintilianus ismeri a kánont, miért sorolja ide phaléroni Démétrioszt? A válasz egyszerű, ha a fejezet szövegét figyelmesen olvassuk. Quintilianus említi ugyan Démétrioszt, de nem a tízek között: „*Magam sem hiszem, hogy a szónokoknak, akikről beszéltem, kizárólag ezek az erényeik vannak, de ezek a legfontosabbak. És azt sem gondolom, hogy a többiek kevésbé voltak nagyok. Sőt, elismerem, hogy phaléroni Démétrios, bár állítólag elsőként indította el a lejtőn az ékesszólást, igen tehetséges szónok volt.*”⁶⁴¹ Démétrios tehát nem a tízek, hanem a későbbi követők, a többiek (*ceteri*) közé tartozik, akik Quintilianus szerint nem hoztak szégyent elődeikre. Igaz, hogy Quintilianus csakugyan nem sorolja fel a tíz szónokot. Miért is tenné? Kézenfekvőnek veszi, hogy művelt olvasója különben is tudja, kikről van szó. Eljárása egyáltalán nem példátlan: mikor a három iambosköltőről beszél, egyedül Archilochost nevezi meg, a kilenc kardalköltőből pedig csak négyet nevesít.⁶⁴² Fentiek alapján úgy gondoljuk, hogy Quintilianus ismerte az attikai szónoki kánont, melynek keletkezési idejét ezek szerint Cicero (*terminus post quem*) és Quintilianus (*terminus ante quem*) működése közé kell tennünk.

Mielőtt kísérletet teszünk a pontosabb datálásra, vessünk egy pillantást a kánon megállapításának céljára is! Ezúttal nem SMITH véleményével értünk egyet, aki az alexandriai könyvtárosok bibliográfiai és filológia tevékenységével szükségesen együtt járó mellékterméket lát a kánonban,⁶⁴³ hanem J. BRZOSKA álláspontjával. Bár BRZOSKA – szerintünk tévesen – a pergamoni rétorok munkáját vélelmezi a kánon kialakításának hátterében, magát a névsort, a tíz szónok kiemelését a görög szónoki

⁶³⁹ DOUGLAS 1956: 35.

⁶⁴⁰ Az *aetas* különböző jelentésárnyalatairól lásd SMITH 1995: 71, 6. jegyzet.

⁶⁴¹ Quint. Inst. orat. 10, 1, 80: „*Neque ego in his, de quibus sum locutus, has solas virtutes, sed has praecipuas puto, nec ceteros parum fuisse magnos. Quin etiam Phalerea illum Demetrium, quamquam is primus inclinasse eloquentiam dicitur, multum ingenii habuisse et facundiae fateor.*”

⁶⁴² SMITH 1995: 71–73.

⁶⁴³ HARTMANN 1891: 18–19. Vö.: PFEIFFER 1968: 206–207.

hagyományból a rétorika elméleti és gyakorlati kérdései iránt megnyilvánuló élénk érdeklődés eredményének tekinti.⁶⁴⁴

Javaslatunk szerint a kánonnal kapcsolatos kérdések ügyében döntő jelentőséggel bír Pseudo-Plutarchos műve. Ahogy korábban láttuk, az ismeretlen szerző jól ismeri a tíz szónok hagyományát: részletesen ismerteti életüket, bemutatja műveiket, elemzi stílusukat. Forrásait rendszeresen és pontosan megnevezi. Előszeretettel hivatkozik Dionysiosra és Caeciliusra, de mivel náluk későbbi szerzőt nem nevez meg, *A tíz szónok élete* feltehetően a Kr. e. 1. század környékén született. Ugyanakkor, mint láttuk, Cicero még nem ismerte a kánont, ami ezek szerint csak az ő halála, vagyis Kr. e. 43 után, de még a Kr. e. 1. században keletkezett. Márpedig pontosan ez az időszak Caecilius működésének fénykora.

A kanonizáció menetét magunk a következőképpen rekonstruáljuk.⁶⁴⁵ A görög irodalmi hagyomány a kezdetektől őrzi különböző listák (kilenc múzsa, hét bölcs stb.) nyomait. Az alexandriai filológusok, Aristarchos, byzantioní Aristophanés, Kallimachos és Didymos maguk is előszeretettel csoportosították különböző műfajokban az általuk kiválasztásra érdemesnek minősített szerzőket. Ilyen „*kiválasztottak*” (ἐγκριθέντες) alkották a kilenc lírikus és a három tragikus kánonját. Az alexandriaiak azonban elsősorban a költészet iránt érdeklődtek: Kallimachos mint a könyvtár vezetője munkaköri kötelessége folytán foglalkozott ugyan szónokokkal, de ez irányú tevékenysége elenyésző és tévedésektől sem mentes.⁶⁴⁶ Cicero, aki maga is élénken tanulmányozta az ékesszólás történetét, olvasta ugyan a számára elérhető attikai szónokokat, de a kánont nem ismerte. A görögökkel elsősorban stilisztikai szempontból, az asianista és atticista vita kapcsán, valamint gyakorlati szempontból foglalkozott: mi az, amit el tud lesni kiváló elődeitől. Cicero tekintélye és befolyása arra ösztönözte a görög anyanyelvű prózáírókat, hogy maguk is foglalkozni kezdjenek az attikai ékesszólással. Tevékenységük eredményeképpen számos, egyes szónokokkal vagy stilisztikai kérdésekkel foglalkozó értekezés látott napvilágot. Caecilius egyebek mellett azzal járult hozzá a „szónoki reneszánszhoz”, hogy összeállította a tíz, utánzásra érdemes szónokból álló listát, a kánont. A kanonizált szónokok fennmaradási esélyei a listára kerüléssel jelentősen növekedtek, részben pusztán a kanonizálás tényének köszönhetően. A kánon újszerűsége a többi görög

---

⁶⁴⁴ BRZOSKA 1883: 56–80.

⁶⁴⁵ Vö.: WORTHINGTON 1994: 244–263.

⁶⁴⁶ Részletesen HARTMANN 1891: 18–19.

irodalomkritikust is hasonló lista összeállítására ösztönözte. Caecilius barátja, Dionysios a saját szempontjai szerint szintén kidolgozott egy hatos kánont. Igazán ismertté és széles körben elterjedté azonban a Caecilius-féle kánon vált, köszönhetően elsősorban az őt követő és gyakorta idéző Pseudo-Plutarchosnak. Miután Caecilius saját műve elveszett, éppen a pseudo-plutarchosi értekezés vált a későbbi nemzedékek, Quintilianus, Hermogenész, Phótiós és a többiek forrásává.

De hogyan került a kánonba Antiphón? A rhamnusi Antiphón pályáját és működését magunk a következőképpen rekonstruáltuk:

(1): Valamikor a második perzsa invázió idején, Kr. e. 480 körül, Athén Rhamnus nevű démosában megszületett Antiphón;

(2): Családja jómódú, értelmiségi család; apja, Sophilos rendelkezett a kor athéni műveltségideáljának megfelelő tudással: járatos volt a rétorikában, képességeinek gyümölcsét fizetség fejében másokkal is megosztotta;

(3): Antiphón követte apja példáját: bekapcsolódott a szellemi életbe (szofisták), maga is tanított, mellette a művelt közvéleményt foglalkoztató kérdésekben a kor stílusának megfelelő, önálló műveket alkotott; ekkor keletkeztek az ún. szofisztikus írások, valamint a *Tetralogiák*;

(4): Közben Antiphón megismerkedett a város közéletét formáló személyekkel, ismert szereplője lett a társasági életnek, de maga nem lépett közéleti pályára;

(5): Hírét és megélhetését szónoki tehetségének köszönhette: néhány törvényszéki győzelem elég volt ahhoz, hogy a logográfus nevét mindenki megismerje, ezután már csődültek hozzá a fizetős ügyfelek; ekkor születnek a törvényszéki beszédei;

(6): A siker nyomában támadt népszerűség miatt Antiphón megengedhette magának, hogy csak számára érdekes ügyekben fogja munkára tehetségét, minden esetben busás javadalmazásért, mellyel kitette magát a komédiaszerzők csipkelődésének; további törvényszéki beszédek;

(7): A befolyásos logográfus személyes barátja, Phrynichos oldalán részt vett a négyszázak alapjában jó szándékú hatalomátvételi kísérletében;

(8): A bukást követően a városban maradt, megpróbálta igazolni szerepét az államrend megváltoztatásában, de sikertelenül járt, az újból hatalomra került demokraták kivégezték;

(9): A büntetés legsúlyosabb következménye az volt, hogy Antiphón személye és szónoki életműve hosszú időre nemkívánatossá vált; feltehetően csak kevesen

olvasták, még kevesebben másolták; a *corpus Antiphonteum* jelentős része az enyészet martalékává lett;

A négy század bukását követő elhallgattatás szomorú eredménnyel járt: a szerző és életműve hosszú időre kikerült a köztudatból. Fentiekből érthető módon következik, hogy többnyire sem a rétorika iránt érdeklődő kései görög szerzők, sem római társaik nem ismerték első kézből Antiphón beszédeit, értékelésük pusztán hallomáson, másodlagos közléseken alapszik. Még a Kr. e. 1. század hivatkozásainak többségében sem bizonyítható, hogy a méltatók vagy bírálók ismerték és olvasták Antiphón műveit. Amikor Antiphón újból feltűnik, már csak mint a kánon tagja kerül elő, mégpedig a császárkori stiliszták fanyalgó, nem egyszer erősen kritikus megjegyzéseitől övezve. Mi történhetett közben? Alighanem a véletlen is közrejátszott abban, hogy a *corpus* előkerült a feledés homályából. Antiphónt minden bizonnyal ugyanaz a Caecilius fedezte fel újra, akihez a kánon összeállítását kötjük: legalábbis erre mutat, hogy ő volt az első, aki bizonyítottan ismerte az életművet, hiszen önálló munkát szentelt az elemzésének, továbbá, hogy ő számított az antikvitás egybehangzó véleménye szerint Antiphón szakértőjének. Antiphón vélhetően éppen azért került bele a kánonba, mert annak összeállítója, Caecilius magától értetődőnek tartotta, hogy kedves szerzőjét is beemeli a tízek közé.

A *corpus Antiphonteum* ismeretében magunk természetesen nem kérdőjelezzük meg Antiphón „kiválasztottságának” megalapozottságát. A törvényszéki ügýtípusok elvi igényű rendszerezése, a szónoki beszéd szerkezetének egyedi tagolása a *προκατασκευή* szakasz beiktatásával, az *εἰκός*-érvelés briliáns alkalmazása és továbbfejlesztése, az eljárásjogi kérdések szakszerű tárgyalása, a részben a tragédia szókincséből, részben a saját képzésű összetett kifejezésekből építkező nyelvhasználat, a ritmikus mondatvégződés, az ún. prózaritmus tudatos alkalmazásának nyomai – megannyi Antiphón mellett szóló érv. Így aztán, bár Hermogenés és társainak véleménye alapján a rhamnusi Antiphón a szónoki érdemeinek köszönhetően, ha úgy tetszik, „alanyi jogon” aligha került volna a tíz szónok közé, magunk biztosak vagyunk abban, hogy ott a helye.

BIBLIOGRÁFIA

I. Antiphón szövegkiadások, kommentárok, fordítások

- BARIGAZZI 1955a: A. Barigazzi: *Antifonte. Prima orazione*. Firenze.
- BARIGAZZI 1955b: A. Barigazzi: *Antifonte. Sesta orazione*. Firenze.
- BEKKER 1823: I. Bekker: *Oratores Attici I*. Oxford.
- BLASS 1892: F. Blass: *Antiphontis orationes et fragmenta*. Leipzig.
- BLASS – THALHEIM 1914: F. Blass – Th. Thalheim: *Antiphontis orationes et fragmenta*. Leipzig.
- BRODERSEN 2004: K. Brodersen: *Antiphon, Gegen die Stiefmutter und Apollodoros, Gegen Neaira*. Darmstadt.
- DECLEVA CAIZZI 1969: F. Decleva Caizzi: *Antiphontis Tetralogiae*. Milano – Varese.
- DECLEVA CAIZZI 1989: F. Decleva Caizzi: Antipho. In: G. Bastianini et alii (eds.): *Corpus dei papiri filosofici Greci e Latini I/I*. Firenze.
- DOBSON 1828: W. S. Dobson: *Oratores Attici et quos sic vocant sophistae I*. London.
- EDWARDS 1985: M. Edwards: Antiphon 5. In: M. Edwards – S. Usher: *Greek Orators I. Antiphon and Lysias*. Warminster.
- FERRANTE 1972: D. Ferrante: *Antifonte. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΗΡΩΙΔΟΥ ΦΩΝΟΥ*. Napoli.
- FUNGI 1984: M. S. Funghi: POxy. 3647. In: H. M. Cockle (ed.): *The Oxyrhynchus Papyri 52*. London.
- GAGARIN 1997a: M. Gagarin: *Antiphon. The Speeches*. Cambridge.
- GERNET 1923: L. Gernet: *Antiphon. Discours*. Paris.
- GRENFELL – HUNT 1915: B. P. Grenfell – A. S. Hunt: POxy. 1364. In: *The Oxyrhynchus Papyri 11*. London.
- GRENFELL – HUNT 1922: B. P. Grenfell – A. S. Hunt: POxy. 1797. In: *The Oxyrhynchus Papyri 15*. London.
- HAGEDORN 1985: D. Hagedorn: PKöln 910r. In: M. Gronewald et alii (ed.): *Kölner Papyri VII/5*. Opladen.
- JERNSTEDT 1880: V. Jernstedt: *Antiphon*. St. Petersburg.
- MAIDMENT 1941: K. J. Maidment: *Minor Attic Orators I*. Cambridge – Massachusetts.
- MÄTZNER 1838: E. Mätzner: *Antiphontis orationes XV*. Berlin.

- MÜLLER 1877: C. Müller: *Oratores Attici I–II*. Paris.
- MORRISON 1972: J. S. Morrison: Antiphon. In: R. K. Sprague (ed.): *The Older Sophists*. Columbia.
- NICOLE 1907: J. Nicole: *L'Apologie d'Antiphon*. Geneva – Basel.
- PENDRICK 2002: G. Pendrick: *Antiphon the Sophist. The Fragments*. Cambridge.
- RADERMACHER 1951: L. Radermacher: *Artium scriptores: Reste der voraristotelischen Rhetorik*. Wien.
- REDONDO SÁNCHEZ 1991: J. Redondo Sánchez: *Antifonte – Andócides: Discursos y fragmentos*. Madrid.
- TEN BERGE 1948: H. M. ten Berge: *Antiphon's Zesde Rede*. Nijmegen.
- THIEL 1932: J. H. Thiel: *Antiphons Erste Tetralogie*. Groningen.
- WIJNBERG 1938: S. Wijnberg: *Antiphon's Eerste Rede*. Groningen.

2. Kézikönyvek

- ATH. OFF. : R. Develin: *Athenian Officials 684–321 BC*. Cambridge, 1989.
- ATL: B. D. Meritt – H. T. Wade-Gery – M. F. McGregor: *The Athenian Tribute Lists I–IV*. Cambridge (Massachusetts) – Princeton, 1939–1953.
- CAH V: D. M. Lewis – J. Boardman – J. K. Davies – M. Ostwald: *Cambridge Ancient History. Volume 5². The Fifth Century B. C.* Cambridge, 1992.
- DK: H. Diels – W. Kranz: *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Berlin, 1952.
- GP: J. D. Denniston: *The Greek Particles*. Oxford, 1950².
- HCT: A. W. Gomme – A. Andrewes – K. J. Dover: *A Historical Commentary on Thucydides I–V*. Oxford, 1972–1981.
- IC IV: M. Guarducci (ed.): *Inscriptiones Creticae. Vol. IV*. Roma, 1950.
- IG: *Inscriptiones Graecae*. Berlin, 1873–
- KP: W. Sontheimer – K. Ziegler (hrsg.): *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike I–V*. München, 1979.
- LESKY: A. Lesky: *Geschichte der griechischen Literatur*. Bern – München, 1971³.
- LSJ: H. G. Liddell – R. Scott – H. S. Jones – R. McKenzie: *A Greek–English Lexicon. With a Revised Supplement*. Oxford, 1996.
- ML: R. Meiggs – D. M. Lewis: *A Selection of Greek Historical Inscriptions*. Oxford, 1969.
- OCD: S. Hornblower – A. Spawforth (eds.): *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford, 2003.
- PA: J. Kirchner: *Prosopographia Attica*. Leipzig, 1901–1903.
- RE: G. Wissowa – W. Kroll et alii (hrsg.): *Pauly – Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart – München, 1894–1980.
- RL: Adamik T. (főszerk.): *Retorikai lexikon*. Pozsony, 2010.
- SCHMID – STÄHLIN: W. Schmid – O. Stählin: *Geschichte der griechischen Literatur. 1, 3, 1*. München.
- TOD: M. N. Tod: *Greek Historical Inscriptions*. Chicago, 1985.

3. Monográfiák, tanulmányok

- ADAMIK 1998: Adamik T.: *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*. Budapest.
- ALTWEGG 1908: W. Altwegg: *De Antiphonte qui dicitur sophista quaestionum particula*. Basel.
- ALY 1929: W. Aly: Formprobleme der frühen griechischen Prosa. *Philologus Suppl.* 21/3.
- AVERY 1982: H. C. Avery: One Antiphon or Two? *Hermes* 110, 140–158.
- BARNES 1979: J. Barnes: *The Presocratic Philosophers Vol. II*. London.
- BARNES 1987: J. Barnes: New Light on Antiphon. *Polis* 7, 2–5.
- BARRI 1977: N. Barri: *Clause-models in Antiphontean Greek*. München.
- BIGNONE 1938: E. Bignone: *Studi sul pensiero antico*. Napoli.
- BIGNONE 1974: E. Bignone: *Antifonte oratore e Antifonte sofista*. A cura di B. Gentili e G. Morelli. Urbino.
- BILIK 1998: R. Bilik: Stammen POxy XI 1364 + LII 3647 und XV 1797 aus der Ἀλήθεια des Antiphon? *Tyche* 13, 29–49.
- BLANK 1985: D. Blank: Socrates versus Sophists on Payment for Teaching. *CA* 4, 1–49.
- BLASS 1887: F. Blass: *Die attische Beredsamkeit I*. Leipzig.
- BLASS 1889: F. Blass: *De Antiphonte sophista Iamblichi auctore*. Kiel.
- BOEGEHOLD 1995: A. L. Boegehold: *The Law-Courts at Athens. Sites, Buildings, Equipment, Procedure, and Testimonia*. Princeton.
- BOLONYAI 2001: Bolonyai G. (szerk.): *Antik szónoki gyakorlatok*. Budapest.
- BOLONYAI 2003: Bolonyai G. (szerk.): *Lysias beszédei*. Budapest.
- BONNER – SMITH 1930-38: R. J. Bonner – G. Smith: *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*. Chicago.
- BREUNING 1937: P. S. Breuning: On the Date of Antiphon's Fifth Oration. *CQ* 31, 67–70.
- BRINKMANN 1888: B. Brinkmann: *De Antiphontis oratione de choreuta*. Osnabrück.
- BRUNS 1896: I. Bruns: *Das literarische Porträt der Griechen im fünften und vierten Jahrhundert*. Berlin.
- BRZOSKA 1883: I. Brzoska: *De Canone Decem Oratorum Atticorum Quaestiones*. Breslau.

- BUSHALA 1968: E. W. Bushala: Torture of Non-Citizens in Homicide Investigations. *GRBS* 9, 61–68.
- BUSHALA 1969: E. W. Bushala: The Pallake of Philoneus. *AJP* 90, 65–72.
- CALHOUN 1913: G. M. Calhoun: *Athenian Clubs in Politics and Litigation*. Austin.
- CANFORA 2006: L. Canfora: *Democracy in Europe. A History of an Ideology*. Oxford.
- CARAWAN 1990: E. Carawan: Trial of Exiled Homicides and the Court of Phreatto. *RIDA* 37, 47–67.
- CARAWAN 1991: E. Carawan: ΕΦΕΤΑΙ and Athenian Courts for Homicide. *CP* 86, 1–16.
- CARAWAN 1993: E. Carawan: The Tetralogies and Athenian Homicide Trials. *AJP* 114, 235–270.
- CARAWAN 1998: E. Carawan: *Rhetoric and Law of Draco*. Oxford.
- CAREY 1988: Ch. Carey: A Note on Torture in Athenian Homicide Cases. *Historia* 37, 241–245.
- CAREY 1994a: Ch. Carey: Artless Proofs in Aristotle and the Orators. *BICS* 39, 95–106.
- CAREY 1994b: Ch. Carey: Legal Space in Classical Athens. *G&R* 41, 172–186.
- CAREY 1995: Ch. Carey: The Witness's Exomosia in the Athenian Courts. *CQ* 45, 114–119.
- CAREY 1996: Ch. Carey: Nomos in Attic Rhetoric and Oratory. *JHS* 116, 33–46.
- CARTLEDGE 1990: Fowl Play: A Curious Lawsuit in Classical Athens. Antiphon XVI, fr. 57–9 Thalheim. In: P. Cartledge – P. Millett – S. C. Todd (eds.): *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*. Cambridge.
- CARY 1952: M. Cary: Notes on the Revolution of the Four Hundred at Athens. *JHS* 72, 56–61.
- CASPARI 1910: M. O. B. Caspari: Notes on Antiphon ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΜΕΤΑΣΤΑΣΕΩΣ. *CQ* 4, 93–95.
- CASPARI 1913: M. O. B. Caspari: On the Revolution of the Four Hundred at Athens. *JHS* 33, 1–18.
- CASSIN 1985: B. Cassin: Histoire d'une identité. Les Antiphon. *L'Écrit du temps* 10, 65–77.
- CASSON 1971: L. Casson: *Ships and Seamanship in the Ancient World*. Princeton.
- CLINTON 1982: K. Clinton: The Late Fifth-Century Revision of the Athenian Law-Code. *Hesperia Suppl.* 19, 27–37.

- COHEN 1992: D. Cohen: *Athenian Economy and Society: A Banking Perspective*. Princeton.
- COLE 1991: T. Cole: *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*. Baltimore.
- COUSIN 1936: J. Cousin: *Études sur Quintilien I: Contribution à la recherche des sources de l'Institution oratoire*. Paris.
- CROISSET 1883: A. Croiset: Les fragments d'Antiphon le sophiste. *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 17, 143–160.
- CROISSET 1917: A. Croiset: Les nouveaux fragments d'Antiphon. *REG* 30, 1–19.
- CROISSET 1921: A. Croiset: *Histoire de la littérature grecque IV*. Paris.
- CUCUEL 1886: C. Cucuel: *Essai sur la langue et le style de l'orateur Antiphon*. Paris.
- DAVIES 1971: J. K. Davies: *Athenian Propertied Families*. Oxford.
- DE BRAUW 2001: M. De Brauw: Listen to the Laws Themselves: Citations of Laws and Portrayal of Character in Attic Oratory. *CJ* 97, 161–176.
- DECLEVA CAIZZI 1985: F. Decleva Caizzi: Ricerche su Antifonte. In: M. Capasso – F. De Martino – P. Rosati (eds.): *Studi di filosofia preplatonica*. Napoli.
- DECLEVA CAIZZI 1986: F. Decleva Caizzi: Il nuovo papiro di Antifonte. In: F. Adorno – F. Decleva Caizzi – F. Lasserre – F. Vendruscolo (eds.): *Protagora, Antifonte, Posidonio, Aristotele. Saggi su frammenti inediti e nuove testimonianze da papiri*. Firenze.
- DECLEVA CAIZZI 1999: F. Decleva Caizzi: Protagoras and Antiphon: Sophistic Debates on Justice. In: A. A. Long (ed.): *Cambridge Companion to Early Greek Philosophy*. Cambridge.
- DENNISTON 1933: J. D. Denniston: *Ant.* V, 16. *CR* 47, 216.
- DENNISTON 1952: J. D. Denniston: *Greek Prose Style*. Oxford.
- DE ROMILLY 1972: J. de Romilly: Vocabulaire et propagande ou les premiers emplois du mot ὁμόνοια. In: *Mélanges Pierre Chantraine*. Paris.
- DE ROMILLY 1988: J. de Romilly: *Les Grands Sophistes dans l'Athènes de Périclès*. Paris.
- DE STE CROIX 1956: G. E. M. De Ste Croix: The Constitution of the Five Thousand. *Historia* 5, 1–23.
- DIGGLE 1994: J. Diggle: Euporos echein and Antiphon De caede Herodis 76. *ICS* 19, 81–82.
- DITTENBERGER 1896: W. Dittenberger: Antiphons Tetralogien und das Criminalrecht I. *Hermes* 31, 271–277.

- DITTENBERGER 1897: W. Dittenberger: Antiphons Tetralogien und das Criminalrecht II–III. *Hermes* 32, 1–41.
- DITTENBERGER 1905: W. Dittenberger: Zu Antiphons Tetralogien. *Hermes* 40, 450–470.
- DODDS 1951: E. R. Dodds: *The Greeks and the Irrational*. Berkeley.
- DODDS 1954: E. R. Dodds: The Nationality of Antiphon the Sophist. *CR* 68, 94–95.
- DOUGLAS 1956: A. E. Douglas: Cicero, Quintilian, and the Canon of Ten Attic Orators. *Mnemosyne* 9, 30–40.
- DOVER 1950: K. J. Dover: The Chronology of Antiphon's Speeches. *CQ* 44, 44–46.
- DOVER 1968: K. J. Dover: *Lysias and the Corpus Lysiacum*. Berkeley – Los Angeles.
- DOVER 1989: K. J. Dover: Two Problems in the Text of Antiphon. In: K. J. Dover: *The Greeks and their Legacy. Collected Papers II: Prose, Literature, History, Society, Transmission, Influence*. Oxford.
- DOVER 1994: K. J. Dover: Style, Genre, Author. *ICS* 19, 83–87.
- DOVER 1997: K. J. Dover: *The Evolution of Greek Prose Style*. Oxford.
- DRERUP 1901: E. Drerup: Die Anfänge der rhetorischen Kunstprosa. In: E. Drerup (hrsg.): *Untersuchungen zur älteren griechischen Prosalitteratur. Jahrbücher für classischen Philologie, Suppl.* 27, 219–351.
- DUE 1980: B. Due: *Antiphon. A Study in Argumentation*. Copenhagen.
- EDWARDS 1994: M. J. Edwards: *Attic Orators*. London.
- EDWARDS 1998: M. J. Edwards: Notes on Pseudo-Plutarch's Life of Antiphon. *CQ* 48, 82–92.
- EDWARDS 2004a: M. J. Edwards: Antiphon the Revolutionary. In: D. L. Cairns – R. A. Knox (eds.): *Law, Rhetoric and Comedy in Classical Athens. Essays in Honour of Douglas M. MacDowell*. Swansea.
- EDWARDS 2004b: M. J. Edwards: Antiphon. In: I. De Jong – R. Nünlist – A. Bowie (eds.): *Narrators, Narrateers, and Narratives in Ancient Greek Literature. Studies in Ancient Greek Narrative I*. Leiden – Boston.
- EDWARDS 2004c: M. J. Edwards: Narrative Levels in Antiphon 1, Against the Stepmother. In: A. López Eire – A. Ramos Guerreira (eds): *Registros Lingüísticos en las lenguas clásicas*. Salamanca.
- EDWARDS 2007: M. J. Edwards: Antiphon. In: I. De Jong – R. Nünlist (eds.): *Time in Ancient Greek Literature. Studies in Ancient Greek Narrative II*. Leiden – Boston.

- ERBSE 1977: H. Erbse: Antiphon's Rede über die Ermordung des Herodes. *RhM* 120, 209–227.
- ERBSE 1961: H. Erbse: Über Antiphon's Rede Über den Choreuten. *Hermes* 91, 17–35.
- EUCKEN 1996: C. Eucken: Das Tötungsgesetz des Antiphon und der Sinn seiner Tetralogien. *MH* 53, 73–82.
- EUCKEN 2008: C. Eucken: Thukydides und Antiphon im platonischen Menexenos. *GFA* 11, 7–51.
- FARAONE 1999: C. A. Faraone: *Ancient Greek Love Magic*. Cambridge – Massachusetts.
- FERGUSON 1932: W. S. Ferguson: The Condemnation of Antiphon. In: *Mélanges Gustave Glotz I*. Paris.
- FINLEY 1939: J. H. Finley: The Origins of Thucydides' Style. *HSCP* 50, 35–84.
- FOSTER 1909: F. M. Foster: On the Hypothesis to Antiphon 2b. *CP* 4, 85–86.
- FREEMAN 1952: K. Freeman: The Mystery of the Choreutes. In: E. M. White (ed.): *Studies in Honour of Gilbert Norwood*. Toronto.
- FURLEY 1981: D. J. Furley: Antiphon's Case against the Justice. In: G. B. Kerferd (ed.): *The Sophists and Their Legacy*. Wiesbaden.
- FURLEY 1992: W. D. Furley: Antiphon der Athener: ein Sophist als Psychoterapeut? *RhM* 135, 198–216.
- GAGARIN 1978a: M. Gagarin: Self-Defense in Athenian Homicide Law. *GRBS* 19, 111–120.
- GAGARIN 1978b: M. Gagarin: The Prohibition of Just and Unjust Homicide in Antiphon's Tetralogies. *GRBS* 19, 291–306.
- GAGARIN 1979: M. Gagarin: The Prosecution of Homicide in Athens. *GRBS* 20, 301–323.
- GAGARIN 1981a: M. Gagarin: *Drakon and the Early Athenian Homicide Law*. New Haven.
- GAGARIN 1986: M. Gagarin: *Early Greek Law*. Berkeley – Los Angeles.
- GAGARIN 1989a: M. Gagarin: *The Murder of Herodes*. Frankfurt am Main.
- GAGARIN 1989b: M. Gagarin: Bouleusis in Athenian Homicide Law. In: G. Nenci – G. Thür (eds.) *Symposion 1988. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Siena – Pisa, 6–8 Juni 1988)*. Köln – Wien.

- GAGARIN 1990a: M. Gagarin: The Ancient Tradition on the Identity of Antiphon. *GRBS* 31, 27–44.
- GAGARIN 1990b: M. Gagarin: The Nature of Proofs in Antiphon. *CP* 85, 22–32.
- GAGARIN 1996: M. Gagarin: The Torture of Slaves in Athenian Law. *CP* 91, 1–18.
- GAGARIN 1997b: M. Gagarin: Oaths and Oath–Challenge in Greek Law. In: G. Thür – J. Vélissaropoulos–Karakostas (eds.): *Symposion 1995. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte. (Korfu, 1–5 September 1995)*. Köln – Weimar – Wien.
- GAGARIN 2002: M. Gagarin: *Antiphon the Athenian: Oratory, Law and Justice in the Age of the Sophists*. Austin.
- GAGARIN 2007: M. Gagarin: Litigants’ Oaths in Athenian Law. In: A. H. Sommerstein – J. Fletcher: (eds.): *Horkos. The Oath in Greek Society*. Bristol.
- GLOTZ 1904: G. Glotz: *La solidarité dans la famille dans le droit criminel en Grèce*. Paris.
- GLOTZ 1906: G. Glotz: *Études sociales et juridiques sur l’antiquité grecque*. Paris.
- GOOLD 1961: G. P. Goold: A Greek Professorial Circle at Rome. *TAPA* 92, 168–192.
- GREEN 1982: P. Green: Longus, Antiphon and the Topography of Lesbos. *JHS* 102, 210–214.
- GUTHRIE 1969: W. K. C. Guthrie: *A History of Greek Philosophy III. The Fifth-Century Enlightenment*. Cambridge.
- HANSEN 1975: M. H. Hansen: *Eisangelia. The Sovereignty of the People’s Court in Athens in the Fourth Century B. C. and the Impeachment of Generals and Politicians*. Odense.
- HANSEN 1976a: M. H. Hansen: *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes. A Study in the Athenian Administration of Justice in the Fourth Century B. C.* Odense.
- HANSEN 1976b: M. H. Hansen: How Many Athenians Attended the Ecclesia? *GRBS* 17, 115–134.
- HANSEN 1980: M. H. Hansen: Eisangelia in Athens: A Reply. *JHS* 100, 89–95.
- HANSEN 1981: M. H. Hansen: The Prosecution of Homicide in Athens: A Reply. *GRBS* 22, 11–30.
- HANSEN 1982: M. H. Hansen: The Athenian Ecclesia and the Assembly Place on the Pnyx. *GRBS* 23, 241–249.
- HANSEN 1988: M. H. Hansen: *Three Studies in Athenian Demography*. Copenhagen.

- HANSEN 2006: M. H. Hansen: *Polis. An Introduction to Ancient Greek City-State*. Oxford.
- HANSEN 2008: M. H. Hansen: Thucydides' Description of Democracy and the EU-Convention of 2003. *GRBS* 48, 15–26.
- HARRIS 1990: E. M. Harris: The Constitution of the Five Thousand. *HSCP* 93, 243–280.
- HARRIS 1994: E. M. Harris: „In the Act” or „Red-Handed”? Apagoge to the Eleven and Furtum Manifestum. In: G. Thür (ed.): *Symposion 1993. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte. (Graz–Andritz, 12–16 September 1993)*. Köln – Weimar – Wien.
- HARRISON 1968-71: A. R. W. Harrison: *The Law of Athens I–II*. Oxford.
- HARTMANN 1891: P. Hartmann: *De canone decem oratorum*. Göttingen.
- HEADLAM 1893: J. W. Headlam: On the πρόκλησις εἰς βάσανον in Attic Law. *CR* 7, 1–5.
- HEADLAM 1894: J. W. Headlam: Slave–Torture in Athens. *CR* 8, 136–137.
- HEFTNER 2001: H. Heftner: *Der oligarchische Umsturz des Jahres 411 v. Chr. und die Herrschaft der Vierhundert in Athen*. Frankfurt am Main.
- HEINIMANN 1945: F. Heinemann: *Nomos und Physis: Herkunft und Bedeutung einer Antithese im griechischen Denken des 5. Jahrhunderts*. Basel.
- HEITSCH 1980: E. Heitsch: *Recht und Argumentation in Antiphons 6. Rede*. Wiesbaden.
- HEITSCH 1984: E. Heitsch: *Antiphon aus Rhamnus*. Wiesbaden.
- HERMANN – MEIER – SCHÖMANN 1824: M. Hermann – E. Meier – G. F. Schömann: *Der attische Prozess*. Halle.
- HEWITT 1910: J. W. Hewitt: The Necessity of Ritual Purification after Justifiable Homicide. *TAPA* 41, 99–113.
- HIRZEL 1902: R. Hirzel: *Der Eid. Ein Beitrag zu seiner Geschichte*. Leipzig.
- HOMMEL 1941: H. Hommel: Antiphon Sophist und Rhetor. *Geistige Arbeit* 8, 1–4.
- HOPPER 1943: E. J. Hopper: Interstate Juridical Agreements in the Athenian Empire. *JHS* 63, 35–51.
- HORVÁTH 2001: Horváth L.: *Az athéni Hypereidés beszédei és stílusának ókori megítélése*. Budapest.
- HUG 1872: A. Hug: *De arte critica in Antiphonteis orationibus factitanda*. Zürich.

- HUMPHREYS 1991: S. C. Humphreys: A Historical Approach to Drakon's Law on Homicide. In: M. Gagarin (ed.): *Symposion 1990. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte. (Pacific Grove CA, 24–26 September 1990)*. Köln – Weimar – Wien.
- JACOBY 1908: E. Jacoby: *De Antiphontis sophistae ΠΕΡΙ ΟΜΟΝΟΙΑΣ libro*. Berlin.
- JAMESON 1971: M. H. Jameson: Sophocles and the Four Hundred. *Historia* 20, 541–568.
- JEBB 1893: R. C. Jebb: *The Attic Orators from Antiphon to Isaeus I–II*. London.
- JONES 1975: A. H. M. Jones: *Athenian Democracy*. Oxford.
- KEIL 1887: B. Keil: Das System des kleisthenischen Staatskalenders. *Hermes* 29, 321–372.
- KENNEDY 1963: G. Kennedy: *The Art of Persuasion in Greece*. Princeton.
- KERFERD 1950: G. B. Kerferd: The First Greek Sophists. *CR* 64, 8–10.
- KERFERD 1956-57: G. B. Kerferd: The Moral and Political Doctrines of Antiphon the Sophist. A Reconsideration. *PCPS* 4, 26–32.
- KERFERD 1981: G. B. Kerferd: *The Sophistic Movement*. Cambridge.
- KRÄMER 1915: H. Krämer: *Quid valeat ὁμόνοια in litteris Graecis*. Göttingen.
- LANG 1948: M. Lang: The Revolution of 400. *AJP* 69, 272–289.
- LANG 1967: M. Lang: The Revolution of 400: Chronology and Constitutions. *AJP* 88, 176–187.
- LANNI 2000: A. M. Lanni: The Homicide Courts and the Dikasteria. *GRBS* 41, 311–330.
- LANNI 2005: A. M. Lanni: Relevance in Athenian Courts. In: M. Gagarin – D. Cohen (eds.): *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge.
- LARSEN 1954: J. A. O. Larsen: The Judgment of Antiquity on Democracy. *CP* 49, 1–14.
- LATTE 1920: K. Latte: *Heiliges Recht*. Tübingen.
- LATTE 1931: K. Latte: Beiträge zum griechischen Strafrecht. *Hermes* 66, 30–48; 129–158.
- LATTIMORE 1987: S. Lattimore: Two Men in a Boat. Antiphon, On the Murder of Herodes 42. *CQ* 37, 502–504.
- LILJA 1968: S. Lilja: *On the Style of the Earliest Greek Prose*. Helsinki.
- LIPSIUS 1905-15: J. H. Lipsius: *Das attische Recht und Rechtsverfahren*. Leipzig.

- LIPSIUS 1904: J. H. Lipsius: Über Antiphons Tetralogien. *Berichte der Königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften* 56, 191–204.
- LOOMIS 1972: W. T. Loomis: The Nature of Premeditation in Athenian Homicide Law. *JHS* 92, 86–95.
- LUGINBILL 1997: R. D. Luginbill: Rethinking Antiphon's Περὶ Ἀληθείας. *Apeiron* 30, 163–187.
- LUPPE 1986: W. Luppe: Review of The Oxyrhynchus Papyri LII. *CR* 36, 121–125.
- LURIA 1924: S. Luria: ΑΓΛΩΤΤΙΑ. *Aegyptus* 5, 326–330.
- LURIA 1926a: S. Luria: Eine politische Schrift des Redners Antiphon aus Rhamnus. *Hermes* 61, 343–348.
- LURIA 1926b: S. Luria: Un criterio ortografico per distinguere l'oratore e il sofista Antifonte. *RFIC* 4, 218–222.
- LURIA 1929: S. Luria: Noch einmal über Antiphon in Euripides' Alexandros. *Hermes* 64, 491–497.
- LURIA 1963: S. Luria: Antiphon the Sophist. *Eos* 53, 63–67.
- MACDOWELL 1963: D. M. MacDowell: *Athenian Homicide Law*. Manchester.
- MACDOWELL 1971: D. M. MacDowell: *Aristophanes, Wasps*. Oxford.
- MACDOWELL 1976: D. M. MacDowell: Bastards as Athenian Citizens. *CQ* 26, 88–91.
- MACDOWELL 1978: D. M. MacDowell: *The Law in Classical Athens*. London.
- MACDOWELL 1989: D. M. MacDowell: Athenian Laws about Choruses. In: F. J. Fernández Nieto (ed.): *Symposion 1982. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte. (Santander, 1–4 September, 1982)*. Köln – Wien.
- MANUWALD 1995: B. Manuwald: Zur rechtlichen Problematik von Antiphon or. 5. *RhM* 138, 41–58.
- MAYER 2008: Mayer Gy: *Mátyás király levelei. Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae exterae*. Budapest.
- MEIER 1837: M. H. M. Meier: *De Andocidis quae vulgo fertur oratione Contra Alcibiadem commentatio IV*. Halle.
- MERKELBACH 1986: R. Merkelbach: Zu einem Fragment des Redners Antiphon. *SIFC* 4, 28.
- MERKELBACH 1986: R. Merkelbach: Widerruf der Konjektur zu Antiphon. *SIFC* 4, 317.
- MERLAN 1950: P. Merlan: Alexander the Great or Antiphon the Sophist? *CP* 45, 161–166.

- MERRITT 1954: B. D. Meritt: The Athenian Covenant with Mytilene. *AJP* 75, 359–368.
- MÉSZÁROS 2004: Mészáros T.: Megjegyzések az Antiphón-kérdéshez. In: Horváth L. – Laczkó K. – Mayer Gy. – Takács L. (szerk.): *ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Budapest.
- MÉSZÁROS 2005: Mészáros T.: Héródész meggyilkolása. Antiphón V. beszéd. *AntTan* 50, 19-31.
- MÉSZÁROS 2008a: Mészáros T.: Egy gyilkosság története. In: Pap L. – Tapodi Zs. (szerk.): *Közösség, kultúra, identitás*. Kolozsvár.
- MÉSZÁROS 2008b: Mészáros T.: Some Thoughts on the Fragments of Antiphon. *Acta Ant. Hung.* 48, 193-200.
- MÉSZÁROS 2009: Mészáros T.: ΑΤΕΧΝΟΙ ΠΙΣΤΕΙΣ. In: Bangha I. – Mészáros T. (szerk.): *A Danubio usque ad Gangem. A 80 éves Vekerdi József köszöntésére*. Budapest.
- MÉSZÁROS 2010: Mészáros T.: Remarks on the Canon of the Attic Orators. In: A. Czeglédy – L. Horváth – E. Krähling – K. Laczkó – D. Á. Ligeti – Gy. Mayer (eds.): *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*. Budapest.
- MIRHADY 1990: D. C. Mirhady: Aristotle on the Rhetoric of Law. *GRBS* 31, 393–410.
- MIRHADY 1991a: D. C. Mirhady: Non-technical pisteis in Aristotle and Anaximenes. *AJP* 112, 5–28.
- MIRHADY 1991b: D. C. Mirhady: The Oath-Challenge in Athens. *CQ* 41, 78–83.
- MIRHADY 1996: D. C. Mirhady: Torture and Rhetoric in Athens. *JHS* 116, 119–131.
- MIRHADY 2000: D. C. Mirhady: The Athenian Rationale for Torture. In: V. Hunter – J. Edmondson (eds.): *Law and Social Status in Classical Athens*. Oxford.
- MIRHADY 2002: D. C. Mirhady: Athens' Democratic Witnesses. *Phoenix* 56, 255–274.
- MIRHADY 2007: D. C. Mirhady: The Dikast's Oath and the Question of Fact. In: A. H. Sommerstein – J. Fletcher: (eds.): *Horkos. The Oath in Greek Society*. Bristol.
- MORRISON 1953: J. S. Morrison: Xenophon memorabilia 1, 6. The Encounters of Socrates and Antiphon. *CR* 67, 3–6.
- MORRISON 1955: J. S. Morrison: Socrates and Antiphon. *CR* 69, 8–12.
- MORRISON 1961: J. S. Morrison: Antiphon. *PCPS* 7, 49–58.
- MORRISON 1963: J. S. Morrison: The „Truth” of Antiphon. *Phronesis* 8, 35–49.

- MORROW 1937: G. R. Morrow: The Murder of Slaves in Attic Law. *CP* 32, 210–227.
- MOULTON 1972: C. Moulton: Antiphon the Sophist, On Truth. *TAPA* 103, 329–366.
- MOULTON 1974: C. Moulton: Antiphon the Sophist and Democritus. *MH* 31, 129–139.
- MUTSCHMANN 1914: H. Mutschmann: Zur ersten Rede des Antiphon. *Hermes* 49, 305–310.
- NARCY 1989: M. Narcy: Antiphon d’Athènes. In: R. Goulet (ed.): *Dictionnaire des philosophes antiques I*. Paris.
- NESTLE 1940: W. Nestle: Xenophon und die Sophistik. *Philologus* 94, 31–50.
- NESTLE 1942: W. Nestle: *Vom Mythos zum Logos*. Stuttgart.
- NILL 1985: M. Nill: *Morality and Self-Interest in Protagoras, Antiphon, and Democritus*. Leyden.
- OSTWALD 1955: M. Ostwald: The Athenian Legislation against Tyranny and Subversion. *TAPA* 86, 103–128.
- OSTWALD 1986: M. Ostwald: *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*. Berkeley.
- OSTWALD 1990: M. Ostwald: Nomos and Phusis in Antiphon’s Περὶ Ἀληθείας. In: M. Griffith – D. J. Mastronarde (eds.): *Cabinet of the Muses: Essays on Classical and Comparative Literature in Honor of Thomas G. Rosenmeyer*. Atlanta.
- OSTWALD 2000: M. Ostwald: *Oligarchia. The Development of a Constitutional Form in Ancient Greece*. Stuttgart.
- PENDRICK 1987: G. Pendrick: Once again Antiphon the Sophist and Antiphon of Rhamnus. *Hermes* 115, 47–60.
- PENDRICK 1993: G. Pendrick: The Ancient Tradition on Antiphon Reconsidered. *GRBS* 34, 215–228.
- PFEIFFER 1968: R. Pfeiffer: *History of Classical Scholarship from the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*. Oxford.
- PHILIPPI 1874: A. Philippi: *Der Areopag und die Epheten*. Berlin.
- RAMÍREZ VIDAL 1998: G. Ramírez Vidal: El trasfondo político en los discursos de Antifonte. *Polis* 8, 233–245.
- RAUBITSCHKE 1954: A. E. Raubitschke: Philinos. *Hesperia* 23, 68–71.
- REUTER 1903: A. Reuter: Beobachtungen zur Technik des Antiphon I–II. *Hermes* 38, 481–497.

- REUTER 1904: A. Reuter: Beobachtungen zur Technik des Antiphon III. *Hermes* 39, 348–356.
- RHODES 1972: P. J. Rhodes: The Five Thousand in the Athenian Revolutions of 411 B. C. *JHS* 92, 115–127.
- RHODES 1978: P. J. Rhodes: Bastards as Athenian Citizens. *CQ* 28, 89–92.
- RHODES 1992: P. J. Rhodes: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*. Oxford.
- RHYS ROBERTS 1897: W. Rhys Roberts: Caecilius of Calacte. *AJP* 18, 302–312.
- RHYS ROBERTS 1900: W. Rhys Roberts: The Literary Circle of Dionysius of Halicarnassus. *CR* 14, 439–442.
- RICHARDS 1906: H. Richards: Notes on Greek Orators I, Antiphon. *CR* 20, 148–153.
- RITOÓK 2004: Ritoók Zs.: Dikaion és kiábrándultság. In: Horváth L. – Laczkó K. – Mayer Gy. – Takács L. (szerk.): *ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Budapest.
- ROBERTSON 1924: H. G. Robertson: Antiphon V, 78. *CP* 19, 368–369.
- ROSENKRANZ 1930: B. Rosenkranz: Der lokale Grundton und die persönliche Eigenart in der Sprache des Thukydides und der alteren attischen Redner. *IGForsch* 48, 127–178.
- ROUSSEL 1925: P. Roussel: La prétendue défense d'Antiphon. *REA* 27, 5–10.
- ROUSSEL 1932: P. Roussel: Remarques sur un discours d'Antiphon. In: *Mélanges Gustave Glotz II*. Paris.
- RUSCHENBUSCH 1960: E. Ruschenbusch: ΦΟΝΟΣ. Zum Recht Drakons und seiner Bedeutung für das Werden des athenischen Staates. *Historia* 9, 129–154.
- RUSCHENBUSCH 1966: E. Ruschenbusch: *ΣΟΛΩΝΟΣ ΝΟΜΟΙ*. Wiesbaden.
- SAUPPE 1896: H. Sauppe: De Antiphonte sophista. In: C. Trieber (ed.): *Ausgewählte Schriften*. Berlin.
- SCHAEFER 1844: A. Schaefer: *Commentatio de libro Vitarum X oratorum*. Dresden.
- SCHEIDWEILER 1966: F. Scheidweiler: Antiphons Rede über den Mord an Herodes. *RhM* 109, 319–38.
- SCHENKENVELD 1989: D. M. Schenkenveld: Antiphon, Or. V. 8. A Case of a Dative of Purpose? *Mnemosyne* 42, 474–6.
- SCHINDEL 1979: U. Schindel: *Der Mordfall Herodes*. Göttingen.
- SCHWARTZ 1956: E. Schwartz: De Thrasymacho Chalcedonio. In: E. Schwartz: *Gesammelte Schriften II*. Berlin.

- SEALEY 1983: R. Sealey: The Athenian Courts for Homicide. *CP* 78, 275–296.
- SEALEY 1984: R. Sealey: The Tetralogies Ascribed to Antiphon. *TAPA* 114, 71–85.
- SMITH 1924: G. Smith: Dicasts in the Ephetic Courts. *CP* 19, 353–358.
- SMITH 1992: R. M. Smith: Photius on the Ten Orators. *GRBS* 33, 159–189.
- SMITH 1995: R. M. Smith: A New Look at the Canon of the Ten Attic Orators. *Mnemosyne* 48, 66–79.
- SOLMSEN 1931: F. Solmsen: *Antiphonstudien*. Berlin.
- SOMMERSTEIN 1983: A. H. Sommerstein: *The Comedies of Aristophanes. Vol. 4: Wasps*. Warminster.
- STANTON 1973: G. R. Stanton: Sophists and Philosophers. Problems of Classification. *AJP* 94, 350–364.
- STROUD 1968: R. Stroud: *Drakon's Law on Homicide*. Berkeley – Los Angeles.
- SZEPESSY 2006: Szepessy T.: Pseudo-Plutarchos. A tíz szónok életrajza. *AntTan* 50, 145–219.
- TAYLOR 2002: M. C. Taylor: Implicating the Demos. A Reading of Thucydides On the Rise of the Four Hundred. *JHS* 122, 91–108.
- THALHEIM 1914: Th. Thalheim: Zu Antiphon. *Hermes* 49, 143–148.
- THIEL 1927: J. H. Thiel: Antiphontea. *Mnemosyne* 55, 321–334.
- THIEL 1928: J. H. Thiel: Antiphontea II. *Mnemosyne* 56, 81–92.
- THOMPSON 1894: C. V. Thompson: Slave-Torture in Athens. *CR* 8, 136.
- THÜR 1977: G. Thür: *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens: die Proklesis zur Basanos*. Wien.
- THÜR 1991: G. Thür: The Jurisdiction of the Areopagos in Homicide Cases. In: M. Gagarin: *Symposion 1990. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte. (Pacific Grove CA, 24–26 September 1990)*. Köln – Weimar – Wien.
- THÜR 1996a: G. Thür: Reply to D. C. Mirhady: Torture and Rhetoric in Athens. *JHS* 116, 132–134.
- THÜR 1996b: G. Thür: Oaths and Dispute Settlement in Ancient Greek Law. In: L. Foxhall – A. Lewis (eds.): *Greek Law in Its Political Setting: Justification Not Justice*. Oxford.
- THÜR 2005: G. Thür: The Role of the Witness in Athenian Law. In: M. Gagarin – D. Cohen (eds.): *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge.
- TODD 1993: S. C. Todd: *The Shape of Athenian Law*. Oxford.

- TRAVLOS 1974: J. Travlos: The Lawcourt ΕΠΙ ΠΑΛΛΑΔΙΩΙ. *Hesperia* 43, 500–511.
- TREU 1873: M. Treu: *Der sogenannte Lampriascatalog der Plutarchschriften*. Waldenburg.
- TULIN 1996: A. Tulin: *Dike Phonou: The Right of Prosecution and Attic Homicide Procedure*. Stuttgart.
- TULIN 1999: A. Tulin: Slave Witnesses in Antiphon 5. 48. *SCI* 18, 21–24.
- UNTERSTEINER 1954: M. Untersteiner: *The Sophists*. Oxford.
- USHER 1999: S. Usher: *Greek Oratory*. Oxford.
- VAN CLEEF 1895: F. L. Van Cleef: *Index Antiphonteus*. Boston.
- VAN LIESHOUT 1980: R. G. A. Van Lieshout: *Greeks on Dreams*. Utrecht.
- VAN HOOK 1907: L. Van Hook: The Criticism of Photius on the Attic Orators. *TAPA* 38, 41–47.
- VAN SPAAN 1765: P. Van Spaan: *Dissertatio historica de Antiphonte oratore attico*. Leiden.
- VOLONAKI 2000: E. Volonaki: Apagoge in Homicide Cases. *Dike* 3, 145–176.
- VOLLGRAF 1948: W. Vollgraf: Observations sur le sixième discours d'Antiphon. *Mnemosyne* 1, 257–270.
- VON DER MÜHLL 1948: P. Von der Mühl: Zur Unechtheit der antiphontischen Tetralogien. *MH* 5, 1–5.
- WALLACE 1989: R. W. Wallace: *The Areopagos Council to 307 B. C.* Baltimore.
- WEBER 1907: Ph. Weber: Zu Antiphon dem Redner. *Philologus* 66, 427–432.
- WEIL 1880: H. Weil: Antiphon, Meurtre d'Hérode, 29, 5 et 49. *Revue de Philologie* 4, 150.
- WHITEHEAD 1986: D. Whitehead: *The Demes of Attica 508/7 – ca. 250 B. C.* Princeton.
- WHITEHEAD 1988: D. Whitehead: Athenians in Xenophon's Hellenica. *LCM* 13, 145–147.
- WIESNER 1994: J. Wiesner: Antiphon der Sophist und Antiphon der Redner. *WS* 107, 225–243.
- WILAMOWITZ-MOELLENDORFF 1876: U. von Wilamowitz–Moellendorff: Memoriae oblitteratae. *Hermes* 11, 291–304.
- WILAMOWITZ-MOELLENDORFF 1887: U. von Wilamowitz–Moellendorff: Die erste Rede des Antiphon. *Hermes* 22, 194–210.

WILAMOWITZ-MOELLENDORFF 1900: U. von Wilamowitz–Moellendorff: Die sechste Rede des Antiphon. *SPAW* 398–416.

WILAMOWITZ-MOELLENDORFF 1927: U. von Wilamowitz–Moellendorff: Lese Früchte. *Hermes* 62, 688–690.

WOLFF 1946: H. J. Wolff: The Origin of Judicial Litigation among the Greeks. *Traditio* 4, 31–87.

WOLFF 1979: H. Wolff: Die Opposition gegen die radikale Demokratie in Athen bis zum Jahre 411 v. Chr. *ZPE* 36, 279–302.

WORTHINGTON 1994: I. Worthington: The Canon of the Ten Attic Orators. In: I. Worthington (ed.): *Persuasion. Greek Rhetoric in Action*. London.

ZUNTZ 1939: G. Zuntz: Earliest Attic Prose Style. *C&M* 2, 121–144.

ZUNTZ 1949: G. Zuntz: Once again the Antiphontean Tetralogies. *MH* 6, 100–103.

Név- és tárgymutató

- A kórista*, 2, 15, 116, 117, 118, 133
A méregkeverő mostoha, 2, 15, 97, 115, 117, 118
Alkibiadés, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 26, 28, 36, 76, 77, 139
Államférfi, 16, 18, 49, 69, 77
Antiphón-kérdés, 2, 4, 15, 16, 20, 46, 54, 65, 81
archón basileus, 90, 91, 133, 135, 137
Areiospagos, 91, 92, 95, 98, 113, 127, 128, 138
Aristophanés, 35, 43, 55, 64, 153
Aristotelés, 45, 46, 48, 53, 102, 141
attikai szónoki kánon, 2, 18, 149
Az államforma megváltoztatása, 16, 21, 79
Az egyetértésről, 16, 20, 29, 49, 67, 68, 69, 70
Az igazságról, 16, 17, 19, 49, 53, 56, 60, 61, 64, 68, 70
bíróság, 11, 13, 39, 52, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 109, 112, 123, 124, 127, 129, 132, 135, 136, 138, 139, 145, 147
bizonyítás, 2, 106, 126, 141, 142
Caecilius, 22, 24, 26, 30, 31, 34, 48, 74, 149, 153, 154, 155, 171
chorégos, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140
Cicero, 32, 149, 150, 151, 152, 153, 163
Delphinion, 94, 111, 112
Didymos, 49, 51, 53, 153
Dionysios, 25, 26, 29, 47, 48, 149, 151, 154
Drakón, 83, 84, 88, 90, 144
életrajzi hagyomány, 2, 4, 17, 18, 19, 20, 22, 27, 31, 34, 35, 40, 44, 48, 81, 150
előzetes meghallgatás, 91, 111, 147
Első tetralógia, 15, 109, 110, 113, 115, 117, 118
eskü, 146, 147
feltételes szerepcsere, 104, 105
gyilkosság, 87, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 100, 105, 110, 114, 119, 122, 123, 124, 125, 127, 129, 130, 136, 137, 138, 140, 169
Harmadik tetralógia, 15, 109, 112, 116, 117, 118
Harpokratión, 52, 53, 75, 93
Hermogenés, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 67, 149, 150, 154, 156
Héródés meggyilkolása, 2, 15, 24, 115, 116, 117, 118, 119, 169
hypothesis, 110, 117, 119, 134, 135
kihívás, 101, 146, 147
kínvallatás, 101, 102, 126, 141, 143, 147
Második tetralógia, 15, 109, 111, 114, 116, 117, 118
mérgezés, 92, 98, 117, 118, 138
mesterségen belüli bizonyítékok, 126
mesterségen kívüli bizonyítékok, 126, 141, 143
mintabeszéd, 116, 117, 118
mytilénéi felkelés, 121
négyszázak, 2, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 18, 24, 30, 36, 47, 55, 74, 76, 77, 79, 84, 120, 155
nem szándékos emberölés, 85, 92, 93, 111, 114, 117, 118, 138
oligarchikus, 7, 8, 9, 13, 25, 36, 58, 60, 66, 70, 73, 77, 79, 80, 120, 139
Palladion, 92, 93, 111, 138
Peisandros, 8, 9, 12, 13, 36
Philodémos, 48
Philostratos, 22, 27, 30, 69
Phótios, 22, 23, 31, 48, 150, 154
Phreattó, 95
Phrynichos, 7, 9, 12, 35, 155
Platón, 22, 26, 39, 40, 44, 50, 51, 55, 58, 87
POxy 1364, 16, 56, 61, 62, 64
POxy 1797, 16, 56
POxy 3647, 16, 57, 62, 63, 65
Prytaneion, 94
Pseudo-Plutarchos, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 38, 48, 75, 76, 153
Quintilianus, 150, 151, 154
stasis, 109, 117
Suda, 22, 31, 32, 52, 53, 56, 75, 91, 95, 149, 150
szándékos emberölés, 86, 93, 98, 117, 118

szeparatista, 16, 17, 18, 20, 40, 50, 51,
54, 55, 61, 71, 81
Szidalmak Alkibiadésre, 18, 71, 77
szofisztikus értekezések, 2, 56
tanú, 136, 145
tanúvallomás, 102, 146
természet, 23, 58, 59, 64
testimonium, 32, 36, 37, 40, 44, 54, 55,
93
tetralogiák, 2, 109, 113, 114
Thukydides, 10, 24, 26, 31, 35, 36, 37,
44, 47, 48, 55, 64, 73, 79, 113, 114,
131

Tíz szónok életrajza, 22, 23
törvény, 58, 59, 64, 84, 85, 86, 87, 88,
90, 91, 95, 98, 113, 114, 115, 127,
129, 134, 135, 143, 144, 145, 147
törvényszéki beszéd, 115, 116, 126
unitárius, 17, 19, 21, 35, 50, 51, 54, 65
valószínűség, 110, 111
vérbűn, 89, 94, 110, 112, 113
Xenophón, 22, 25, 40, 41, 43, 44, 46,
54, 55

Függelék I: Összefoglaló

1. KUTATÁSTÖRTÉNET, A PROBLÉMA FELVETÉSE

Az időrendben első kanonizált attikai szónok, a rhamnusi Antiphón személyével és működésével kapcsolatban egyetlen kérdésben sincs tudományos egyetértés. Ha az Antiphón név alatt fennmaradt összes prózai szöveg gyűjteményét, vagyis az úgynevezett *corpus Antiphonticum* fogalmát a lehető legtágabban értelmezzük, a következő műveket kell számításba vennünk:

(a): a kéziratossági hagyományban fennmaradt szónoki beszédek, melyek mindegyike gyilkossági ügyet tárgyal: közülük három feltehetően valós bírósági eljáráshoz köthető (*A méregkeverő mostoha* [or. 1: Κατὰ τῆς μητρικῆς], *Héródész meggyilkolása* [or. 5: Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου], *A kórista* [or. 6: Περὶ τοῦ χορευτοῦ]), három pedig fiktív beszédpárokat tartalmaz (*Első tetralógia* [or. 2: Τετραλογία Α], *Második tetralógia* [or. 3: Τετραλογία Β], *Harmadik tetralógia* [or. 4: Τετραλογία Γ]), tételenként két-két védő-, illetve vádbeszéd formájában (α, β, γ, δ);

(b): töredékek egyéb tárgyalótermi beszédekből, melyek többnyire más szerzők közvetítésével, egy esetben pedig papiruszon hagyományozódtak;

(c): nem tárgyalótermi beszédből származó töredékek, melyek részben papiruszon, részben más szerzők közvetítésével maradtak fenn. A nagyszámú (c) töredéket hagyományosan három elveszett, szofisztikus vagy filozófiai tárgyú értekezés (*Az igazságról két könyvben* [Περὶ ἀληθείας Α, Β], *Az egyetértésről* [Περὶ ὁμονοίας], *Államférfi* [Πολιτικός]) részeként azonosítják.

Mivel az Antiphónra vonatkozó életrajzi hagyomány és az antik testimoniumok egyik ága a „szofista” megkülönböztető értelmezőt használja a tulajdonnév mellett, az ún. szeparatista kutatási irányzat a rhamnusi Antiphón mellett feltételezi egy másik, szintén a Kr. e. 5. században, Athénban működő „szofista” Antiphón létezését. A szeparatisták szerint a (c) csoportba tartozó művek politikai szemlélete, ideológiai beállítottsága alapvetően különbözik az (a) és (b) csoport műveiből kiolvasható értékrendtől, továbbá az (a) és (b) csoport illetve a (c) csoport művei között időnként nyelvi-nyelvjárási, valamint stilisztikai jellegű különbségek mutathatók ki. Az unitáriusok ezzel szemben a hagyományozott művek mindegyikét a négyszázak politikai tevékenységét irányító rhamnusi Antiphónhoz kapcsolják.

A rhamnusi szónok közéleti szereplését általában az ún. Thukydides-testimonium alapján szokás megítélni. Antiphónt ezért tekintik mind a mai napig a nyilvánosságot kerülő konzervatív szónoknak, aki kiváló rétorikai képességeit felhasználva a háttérből irányította a demokratikus államrend megdöntésére törekvő oligarchikus csoportokat. Politikai fellépése, majd bukása nemcsak az utókor véleményét határozta meg, hanem befolyásolta az életmű szöveghagyományát, Antiphón mint szónok értékelését.

Ami a szónoki művészet kérdését illeti, Antiphón a közvélemény szerint a korai ékesszólás képviselője: az archaikus, „ékesszólás előtti” korban pedig a vitás ügyek rendezése során az ἄτεχνον („mesterségen kívüli”) bizonyítékok elsődleges, sőt, kizárólagos, ügydöntő jelentőséggel bírtak, míg az érvelés, a szó ereje csak hosszú idő után, fokozatosan került előtérbe.

2. MÓDSZERTAN

Dolgozatomban először a történeti háttér, a szövevényes életrajzi hagyomány, az úgynevezett szofisztikus írások, valamint a töredékesen fennmaradt tárgyalótermi beszédek elemzésén keresztül igyekszem választ találni a szakirodalomban csak Antiphón-kérdés néven emlegetett problémakörre.

A továbbiakban az életmű gyilkossági ügyekben elhangzott beszédeivel kapcsolatos részletkérdéseket próbálom tisztázni, különös tekintettel a „mesterségen kívüli bizonyításra”.

Végül az attikai szónokok, köztük Antiphón kanonizálásának történetét kísérem meg rekonstruálni. A kutatástörténetet nem önálló fejezetben tárgyalom, hanem az áttekinthetőség kedvéért az egyes témakörökhöz kapcsolódóan. Jelentőségénél jóval kisebb hangsúlyt kap Antiphón érvelési technikájának, stiláris sajátosságainak bemutatása: ez esetben olyan, a szakirodalomban többször is részletesen elemzett kérdéstről van szó, melyben újat mondani nehéz lenne. Munkám hangsúlyozottan történeti-filológiai szemléletű, irodalomelméleti megközelítést nem alkalmaz.

3. EREDMÉNYEK

Az **antik életrajzi hagyomány** részletes elemzése során a következő megállapításokra jutottunk:

(1): valamennyi darabja későn keletkezett, a többiek számára vélhetően forrásként szolgáló, legkorábbra datálható Pseudo-Plutarchost is mintegy ötszáz év választja el Antiphón működésétől. Ennek következtében

(2): a hagyomány erősen kontaminált, az adatok hitelessége kétes, az életrajzok legalább három különböző Antiphónt tárgyalnak. A zűrzavar oka részben abban keresendő, hogy

(3): a szerzők Antiphón műveit első kézből nem ismerték, a beszédekkel kapcsolatban többnyire beérik másodlagos közlésekkel (címek felsorolása, általános esztétikai értékelés – elsősorban Caecilius alapján). Tehát

(4): az életrajzi hagyomány elemzése önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a rhamnusi Antiphónról elfogadható képet alkothassunk, a vizsgálatot ki kell terjesztenünk a testimoniumokra is.

Az antik **Antiphón-testimoniumok** elemzése az alábbi következtetések levonását tette lehetővé:

1): még a szeparatista jellegű testimoniumok is megerősítik, hogy a Kr. e. 5. században a szónok/logográfus és a szofista szakterülete *általában* jelentős átfedésben van, amennyiben mindkettőre jellemző mind a szónoki képzés fontosságának felismerése, mind az ékesszólás módszeres művelése, mind a diszciplína díjazás fejében történő tanítása;

(2): fenti jellemzők *konkrétan* is kimutathatók a bizonyítottan a *rhamnusi* Antiphón működésével kapcsolatos *kortárs* testimoniumokban, amennyiben a *rhamnusi* Antiphón a kor kiemelkedő szónokaként működött (Thukydides), a *rhamnusi* Antiphón tanított rétorikát (Platón), a *rhamnusi* Antiphón busás javadalmazásért tevékenykedett (Aristophanés);

(3): a szeparatista vélemény kialakulásában *egyedülálló* szerepet játszó Xenophón-testimonium sajátos szóhasználatát nem szabad túlértékelnünk, amennyiben a „szofista” jelző megválasztásában nincs tudatos elkülönítő szándék, mert (a) Xenophón a jelzőhasználat kérdésében

nem következetes, (b) ábrázolása szépirodalmi igényű, (c) a szóválasztás, valamint a bemutatott Antiphón-kép vonatkozásában erősen érződik Sókratés iránti elfogultsága, éppen ezért (d) visszaemlékezéseit nem tekinthetjük perdöntő történeti forrásnak, már csak azért sem, mert (e) a leírásból kibontható adatok egyébként összeegyeztethetők a rhamnusi Antiphón működésével;

(4) az Antiphónra vonatkozó hagyomány a Kr. e. 4. század második felében látványosan megtörik, a hivatkozások a Kr. u. 1-2. századig szinte teljesen hiányoznak; ennek oka a négyszázak bukását követő súlyos megtorlás és az azzal járó kierőszakolt felejtés; a jelenség sajnálatos következménye, hogy a kései szerzők már nem ismerik az Antiphón-corpust, bizonytalanok a szerző személyével kapcsolatban;

(5) a *corpus Antiphonteumot* jól ismerő, szakértőnek tekinthető kései szerzőket (elsősorban a lexikográfus Harpokrátiót) nem befolyásolja sem Xenophón, sem Hermogenés véleménye: kizárólag a rhamnusi Antiphón létezéséről vesznek tudomást.

Az ún. **“szofisztikus iratok”** (c csoport) elemzése a következő megállapításokat hozta:

(1): a ránk maradt szövegek csekély terjedelme és erősen romlott állapota, valamint a töredékek egymáshoz tartozásának bizonytalanságai nem teszik lehetővé, hogy az egyes művek gondolatmenetéről pontos képet alkothassunk, bár

(2): az *Igazságról* című értekezés feltehetően érintette a νόμος – φύσις ellentéppárral kapcsolatos kortárs nézeteket, továbbá ismertette Antiphón saját kutatásain alapuló véleményét is.

(3): a rendkívüli gazdagságban olvasható értelmezési kísérletek ellenére nem látunk olyan elemet, mely ellentmondásban állna a rhamnusi szónok tevékenységéről alkotott képünk bármelyik részletével, sőt

(4): a nyelvi-stilisztikai elemzés is inkább alátámasztja, mint cáfolja a rhamnusi Antiphón szerzőségét.

Ami az Antiphón politikai meggyőződésével kapcsolatos véleményt illeti, a **törvényszéki beszédek** fennmaradt töredékeire (b csoport) szolgáltak eligazításul:

(1): a szóban forgó ügyek változatossága (politikai vádirattól gyámügyi perekig), a nagyszámú közszereplő felbukkanása nem a világtól visszavonult elméleti szakember, hanem inkább az aktív életet élő hivatásos beszédíró képét erősíti, de

(2): Antiphón politikai meggyőződésének nyomait a beszédekben magukban nem látjuk egyértelműen kimutathatónak.

Összességében az önálló identitással rendelkező szofista Antiphón létezését elvetjük, a *corpus Antiphonteum* valamennyi darabját a rhamnusi szónok művének tekintjük.

Az egyes **gyilkossági beszédek** (a csoport) elemzése a kérdéses ügyek apróbb részleteire (gyilkossági törvény, eljárásjogi sajátosságok, a valószínűségen [εἰκός] alapuló érvelési stratégia) derített fényt. Ezek közül egyértelműen önálló eredménynek az alábbiakat tekinthetjük:

(1): a kézirati hagyomány által megőrzött sorrend a tetralogiákat (or. 2, 3, 4), vagyis a fiktív beszédcsoportot beékelni ténylegesen elhangzott perbeszéd (or. 1, 5, 6) közé; ha feltételezzük, hogy a jelen állapot tudatos szerkesztés nyomát őrzi, *szerkesztőelvnek a beszédekben tárgyalt ügyek típusát tekinthetjük, vagyis minden tetralogiához (mintabeszéd) tartozik egy pár, egy tényleges perbeszéd. A kapcsolatot az alábbi táblázat szemlélteti (zárójelben a megfelelő ügyállás [στάσις] megnevezése):*

1. A méregkeverő mostoha	<i>mérgezés (következtetés)</i>
2. Első tetralogia	<i>szándékos emberölés (következtetés): párja or. 5</i>
3. Második tetralogia	<i>nem szándékos emberölés (minőség): párja or. 6</i>
4. Harmadik tetralogia	<i>szándékos (vagy jogos?) emberölés (meghatározás)</i>
5. Héródész meggyilkolása	<i>szándékos emberölés (következtetés): párja or. 2</i>
6. A kórista	<i>nem szándékos emberölés (minőség): párja or. 3</i>

(2): az ἄτεχνοι πίστεις szókapcsolat hagyományos magyar fordítása („*mesterségen kívüli bizonyítékok*”) félreértésen alapszik, mivel az ide sorolt “bizonyítékok” nem bizonyító erejűek (törvény, eskü), ritkán fordulnak elő (szerződés), egyik féltől sem vitatott állításokat igazolnak (tanúvallomás), vagy pusztán szóközi eszközként kerülnek említésre (kínvallatás, kihívás). Ezért megfelelőbbnek tűnik, ha a szókapcsolatot fordított jelzős szerkezetnek értelmezzük: „*a bizonyítási eljárás mesterségen kívüli részei.*”

(3): az ἄτεχνος jellegű részek Antiphón gyilkossági ügyben elhangzott beszédeiben nem szerepelnek kirívó arányban; az ἄτεχνοι πίστεις semmiképpen nem számítanak ügydöntő bizonyítási módoknak, felhasználásuk elsősorban az adott ügy jellegzetességeinek megfelelően történik, meggyőző erejüket pedig ἔντεχνοι bizonyítási eszközök segítik.

Az **attikai szónoki kánon** kialakulásáról a következőket állapítottuk meg:

(1): a görög irodalmi hagyomány a kezdetektől őrzi különböző listák (hét múzsa, kilenc bölcs stb.) nyomait.

(2): az alexandriai filológusok maguk is előszeretettel csoportosították különböző műfajokban az általuk kiválasztásra érdemesnek minősített szerzőket; „*kiválasztottak*” (ἐγκριθέντες) alkották a kilenc lírikus és a három tragikus kánonját; az alexandriaiak azonban elsősorban a költészet iránt érdeklődtek: foglalkoztak ugyan szónokokkal is, de ez irányú tevékenységük elenyésző és tévedésektől sem mentes.

(3): Cicero olvasta ugyan a számára elérhető attikai szónokokat, de a kánont nem ismerte. A görögökkel elsősorban stilisztikai szempontból, az asianista és atticista vita kapcsán, valamint gyakorlati szempontból foglalkozott: mi az, amit el tud lesni kiváló elődeitől.

(4): Cicero tekintélye és befolyása közrejátszott abban, hogy a görög anyanyelvű prózaírók maguk is foglalkozni kezdjenek az attikai ékesszólással; tevékenységük eredményeképpen számos, egyes szónokokkal vagy stilisztikai kérdésekkel foglalkozó értekezés látott napvilágot.

(5): a tíz, utánzásra érdemes szónokból álló listát, a kánont, a kalé aktéi Caecilius állította össze.

(6): A kánon újszerűsége a többi görög irodalomkritikust is hasonló lista összeállítására ösztönözte: a halikarnassosi Dionysios a saját szempontjai szerint szintén kidolgozott egy hatos kánont.

(7): Igazán ismertté és széles körben elterjedtté azonban a Caecilius-féle kánon vált, köszönhetően elsősorban az öt követő és gyakorta idéző Pseudo-Plutarchosnak; miután Caecilius saját

műve elveszett, éppen a pseudo-plutarchosi értekezés vált a későbbi nemzedékek, Quintilianus, Hermogenés, Phótios és a többiek forrásává.

(8): Antiphónt minden bizonnyal ugyanaz a Caecilius fedezte fel újra, akihez a kánon összeállítását kötjük: ő volt az első, aki bizonyítottan ismerte az életművet (önálló munkát szentelt az elemzésének), ő számított az antikvitás egybehangzó véleménye szerint Antiphón szakértőjének. Antiphón vélhetően éppen azért került bele a kánonba, mert annak összeállítója, Caecilius magától értetődőnek tartotta, hogy kedves szerzőjét is beemeli a tízek közé.

4. A TÉMÁBAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

- Megjegyzések az Antiphón-kérdéshez. In: Horváth L. – Laczkó K. – Mayer Gy. – Takács L. (szerk.): *ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Typotex, 2004, 685–692.
- Héródés meggyilkolása. Antiphón: V. beszéd. *Antik Tanulmányok* 50 (2006) 19–31.
- Egy gyilkosság története. In: Pap L. – Tapodi Zs. (szerk.): *Közösség, kultúra, identitás*. Kolozsvár, 2008, 57–67.
- Some Thoughts on the Fragments of Antiphon. *Acta Ant. Hung.* 48 (2008) 193–200.
- ΑΤΕΧΝΟΙ ΠΙΣΤΕΙΣ. In: Bangha I. – Mészáros T. (szerk.): *A Danubio usque ad Gangen. A 80 éves Vekerdi József köszöntésére*. Typotex – Eötvös Collegium, 2009, 108–115.
- Remarks on the Canon of the Attic Orators. In: A. Czeglédy – L. Horváth – E. Krähling – K. Laczkó – D. Á. Ligeti – Gy. Mayer (eds.): *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*. Typotex – Eötvös Collegium, 2010, 149–152.

Függelék II: Summary

1. PREVIOUS RESEARCH ON ANTIPHON, PROBLEMS

There is no *consensus philologorum* in any question regarding Antiphon of Rhamnus, the first orator included in the canon of the ten Attic orators. The so-called *corpus Antiphonteum* (the works preserved under the name of Antiphon) contains the following items:

(a): speeches preserved in the manuscript tradition; all concerns homicide cases: three of them present real case (*Against the Stepmother* [or. 1: Κατὰ τῆς μητρυῖας], *Murder of Herodes* [or. 5: Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου], *On the Chorus Boy* [or. 6: Περὶ τοῦ χορευτοῦ]), the other three treat hypothetical homicides (*First tetralogy* [or. 2: Τετραλογία Α], *Second tetralogy* [or. 3: Τετραλογία Β], *Third tetralogy* [or. 4: Τετραλογία Γ]), each consists of four speeches, two on each side (α, β, γ, δ);

(b): fragments from many other courtroom speeches, which preserved first of all by the lexicographers;

(c): fragments survived by papyri and references scattered in several different works. The many (c) fragments are attributed traditionally to three philosophical or sophistic treatises (*On the Truth* [Περὶ ἀληθείας Α, Β], *On the Concord* [Περὶ ὁμονοίας], *Statesman* [Πολιτικός]).

Since the biographical tradition and the ancient testimonies sometimes connect the word „sophist” as apposition to the name of Antiphon, the so-called separatists suppose the existence of Antiphon the sophist, an Athenian, who also lived in the 5th century BC. According to these scholars, the works of group (c) strongly differ from the works of (a) and (b) due to the political commitment and ideological standpoints. Furthermore, there are some alleged dialectical and stylistical discrepancies between these groups. The unitarians attribute all these works to Antiphon of Rhamnus.

According to the widely known picture Antiphon of Rhamnus was one of the most influential leaders of the Four Hundred, who – from the background – leads the oligarchic party attempting to overthrow the democratic state and a conservative orator of extraordinary eloquence, who avoids the publicity and never comes upon any public scene. This picture formed mainly by the famous passage of Thucydides (VIII, 68) needs some modifications. The political activity and the tragic fall of Antiphon shaped not only the course of public opinion adversely, but also modified his evaluation as orator and influenced the manuscript tradition.

As regards his art of rhetoric, Antiphon stands at the beginning of the tradition of Attic literary prose. According to the public opinion, the so-called ἄτεχνοι (“artless”) proofs were primary and decisive in this „proto-rhetoric” age, whereas the argumentation, the persuasive force of the words began to play an important role in a later period.

2. METHODS

In the present dissertation, I am going to deal with the problem of Antiphon the orator and Antiphon the sophist. I would like to analyse firstly the historical background, the confused biographic tradition,

the so-called sophistic treatises, and the fragmentary courtroom speeches in detail. answer the question of identity

Then, I would try to explain the problems of each homicide case taking particular care over the „artless proofs.”

Finally, I try to reconstruct the history of the canonization of the Attic orators, especially Antiphon of Rhamnus. The history of research do not forms a separate chapter, I connect it to the single issues for the sake of the good arrangement. I am not going to deal neither with the argumentative technique of Antiphon’s speeches, nor with his stylistic features: these questions were treated by the scholars exhaustively.

The dissertation has a historical-philological point of view. I do not use the terms and methods of modern theory of literature.

3. RESULTS

In the analysis of the **ancient biographic tradition** it was proved that

(1): all the biographies came to being later: Pseudo-Plutarch, who served as basic source for the others, worked ca. 500 years after Antiphon’s death. Therefore

(2): the tradition is strongly contaminated, the figures are incorrect, the biographies treats three different person. The cause of this chaotic situation is the fact that

(3): the authors of biographies did not know the speeches of Antiphon, they quoted only secondary statements (enumeration of the titles, general evaluation – firstly from the works of Caecilius).

(4): the analysis of the biographic tradition is not enough to us to form a clear picture about the life and activity of Antiphon.

In the analysis of the **ancient testimonies on Antiphon** it was proved that

1): in the 5th century BC, one could certainly apply the term „sophist” to an orator/logographer in general: both of them interest in the rhetorical studies, both of them are skillful orator, both of them teach the eloquence for an adequate sum of money;

(2): the conditions mentioned above are shown concretely regarding the career of Antiphon in the contemporaneous testimonies: Antiphon of Rhamnus was one of the most famous orator of the age (Thucydides), Antiphon of Rhamnus had a school of rhetoric (Plato), Antiphon of Rhamnus took fees for his instructions (Aristophanes);

(3): the only one contemporaneous author, who calls Antiphon as a sophist, is Xenophon. But he do not use this apposition to differentiate another Antiphon from the orator, because (a) Xenophon seems to be no consequent in the use of epithet, (b) his work is a literary one, (c) Xenophon is biased against Antiphon in the favour of his master, Socrates, so (d) the *Memorabilies* is not a decisive historical source, (e) in addition, we can compare the single details with the career of Antiphon of Rhamnus without problems;

(4) there is a gap in the tradition in the second part of the 4th century BC; the references are missing until the end of the 1st century AD; this *damnatio memoriae* was the result of the punishment

after the fall of the Four Hundred; as a consequence of it, the later authors do not know any more the *corpus Antiphonteum*;

(5) the few rhetorical expert people, who know very well the *corpus* (first of all Harpokration, the lexicographer) do not concede the opinion of the separatists: they know only one Antiphon, Antiphon of Rhamnus.

In the analysis of the **sophistic treatises** (group *c*) it was proved that

(1): the fragmentary nature of our text, the lacunose condition of some parts of the papyri and the highly hazardous physical connections between the fragments detain us from all interpretation of Antiphon's own views, although

(2): the treatise *On the Truth* probably dealt with contemporaneous ideas about the antithesis of νόμος – φύσις, furthermore published the results of Antiphon's own inquiries.

(3): we do not found any element in the several modern interpretations, which contradicts to any detail of the activity of the Rhamnusian orator.

(4): the linguistic-stylistic analysis do not refutes, rather confirms the authorship of Antiphon of Rhamnus.

The **fragments of the forensic speeches** (group *b*) overwrites the traditional opinion about Antiphon's political conviction:

(1): the diversity of the cases in question ranging from political indictments to guardianship cases and the occurrence of numerous well-known personalities in the speeches urge us to assume that Antiphon was not a theoretical expert retired from public affairs, but rather a professional speech-writer active in public life.

(2): the mere analysis of the fragments is definitely not sufficient to identify Antiphon's political commitment.

To sum up, we reject the existence of Antiphon the Sophist, and we attribute all the pieces of the *corpus Antiphonteum* to the Rhamnusian orator.

The analysis of the single **homicide speeches** (group *a*) threw light on the little details of the cases (homicide law, legal problems, arguments on the probability [εἰκός] etc.). Our results are the following ones:

(1): according to the sequence of the preserved speeches in the manuscripts, the group of the hypothetical speeches, the so-called *Tetralogies* (or. 2, 3, 4) are inserted in the the delivered forensic speeches (or. 1, 5, 6); we suppose that present condition is a result of a conscious composition; the structural principle is the type of the case; each tetralogy (model-speech) has a pair, a delivered speech; the connection between the speeches is shown below (**the name of the standpoint [στῶσις] is in the brackets**):

1. Against the Stepmother	poisoning (conjecture)
2. First tetralogy	intentional homicide (conjecture) ~ or. 5
3. Second tetralogy	unintentional homicide (quality) : ~ or. 6

4. Third tetralogy	intentional (or lawful?) homicide (definition)
5. Murder of Herodes	intentional homicide (conjecture): ~ or. 2
6. On the Chorus Boy	unintentional homicide (quality): ~ or. 3

(2): the traditional translation of the term ἄτεχνοι πίστεις („*artless/non-technical proofs*”) is incorrect; the alleged “proofs” have not probative force (laws, oaths), they occur rarely (contracts), they justify facts, which are not disputed by anyone (witnesses), or serve as tools of oratory (torture, provocation). It seems to be more convenient, if we translate the term as a reversal adjective construction: „*artless part of the evidence/argumentation.*”

(3): the ἄτεχνοι πίστεις do not occur in Antiphon’s homicide speeches more often as usual; they are not decisive; the use of this tool is different, but it always connects with tools of ἐντεχνοι πίστεις.

In the reconstruction of the **canonization** it was proved that

(1): in the Greek literary tradition traces of various lists can be found from the beginnings (nine Muses, seven sages, etc.) nyomait.

(2): the Alexandrian scholars were also familiar with the idea of compiling lists of the best authors in a particular genre; they used the term ἐγκριθέντες for the select authors and probably it was they who had formed the canons of the nine lyric poets and the three tragedians. Nevertheless, they showed a special interest in poetry: their annotations to the oratorical works are rare and sometimes even incorrect.

(3): Cicero studied the history of the Attic eloquence, but he was interested in stylistic questions, especially those related to the debate of the Atticist and Asiansts. He had no knowledge of the canon anyway.

(4): the influence and authority of Cicero produced an effect on the Greek prose-writers, who themselves began to study the Attic orators; their activity yielded numerous works on the orators by several authors.

(5): the compilation of the canon of the ten Attic orators is the work of Caecilius of Cale Acte.

(6): the birth of the canon encouraged other critics to publish their own canon: Dionysius of Halicarnassus also composed a canon of six orators.

(7): the canon of Caecilius became the most important and a well-known one due to the Pseudo-Plutarchean treatise; afterwards, since the works of Caecilius were lost, this treatise became the main sourcefor the subsequent generations: Quintilian, Hermogenes, Photius and the others.

(8): Caecilius also deserves the credit for the rediscovery of Antiphon. He was the first, who knew the works of the Rhamnusian orator, and the first, who publish a separate treatise on the style of Antiphon. According the opinion of the antiquity, he was the most expert scholar in Antiphontean questions. Naturally, Caecilius select his favourite author to the canon, when provided a standard or a model for imitation.

4. PUBLICATIONS ON THE ISSUE

- Megjegyzések az Antiphón-kérdéshez (= Notes on the Identity of Antiphon). In: Horváth L. – Laczkó K. – Mayer Gy. – Takács L. (szerk.): *ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Typotex, 2004, 685–692.
- Héródész meggyilkolása. Antiphón: V. beszéd. (= Murder of Herodes. Antiphon's Fifth Oration) *Antik Tanulmányok* 50 (2006) 19–31.
- Egy gyilkosság története (= History of a Murder). In: Pap L. – Tapodi Zs. (szerk.): *Közösség, kultúra, identitás*. Kolozsvár, 2008, 57–67.
- Some Thoughts on the Fragments of Antiphon. *Acta Ant. Hung.* 48 (2008) 193–200.
- ΑΤΕΧΝΟΙ ΠΙΣΤΕΙΣ. In: Bangha I. – Mészáros T. (szerk.): *A Danubio usque ad Gangem. A 80 éves Vekerdí József köszöntésére*. Typotex – Eötvös Collegium, 2009, 108–115.
- Remarks on the Canon of the Attic Orators. In: A. Czeglédy – L. Horváth – E. Krähling – K. Laczkó – D. Á. Ligeti – Gy. Mayer (eds.): *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*. Typotex – Eötvös Collegium, 2010, 149–152.